1938.4

BOEREN EN FABRIEKSARBEIDERS

EEN SOCIOGRAFIE VAN DE GEMEENTE EDE

H. J. VAN ECK

1938.4

BOEREN EN FABRIEKSARBEIDERS

EEN SOCIOGRAFIE VAN DE GEMEENTE EDE

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS Mr Dr H. FRIJDA, HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN IN DE AULA DER UNIVERSITEIT, OP DINSDAG 31 MEI, DES NAMIDDAGS TE $4^1/_2$ UUR PRECIES,

DOOR

HUBERT JOHANNES VAN ECK
GEBOREN TE OEGSTGEEST

VERWIJDERD
BIBLIOTHEEK ENSCHEDE
OPENBARE LEESZAALEN
BLIJVEN STICKEN

UITGEVERIJ CONTACT — AMSTERDAM

C 332
1950

AAN MIJN OUDERS.

VOORWOORD

Bij het voltooien van mijn proefschrift wil ik al degenen die mij bij mijn arbeid behulpzaam waren, dank zeggen voor de diensten die zij me bewezen.

Hooggeleerde ter Veen, ik bedank u ten zeerste voor de moeite die u zich als promotor, bij de voorbereiding van mijn proefschrift gegeven hebt.

Hooggeleerde Steinmetz, ik dank u voor uw colleges, waardoor mijn lust tot studie opgewekt en mijn inzicht verdiept werd.

Prof. Bonger, Prof. Brugmans, Prof. van Embden en Prof. Posthumus, ik ben u zeer erkentelijk voor de colleges die ik van u mocht volgen.

Tenslotte bedank ik de ambtenaren der gemeente-secretarie te Ede, in het bijzonder wel den heer Sievers, voor de medewerking die ik van hen bij het verzamelen van materiaal voor mijn studie mocht ondervinden en notaris Dinger te Lunteren voor de vele waardevolle gegevens die hij me verschafte.

Ik wil echter niet eindigen alvorens ook nog aan al de andere personen die mij inlichtingen gaven, zonder hen allen te noemen, eveneens mijn dank te betuigen voor de hulp die zij mij verleenden.

INHOUD

Blz.

INLEIDING. 1

Hoofdstuk I. HET GEOGRAFISCH MILIEU

A. De Bodem 4
B. De afwatering 6
C. De nederzettingen en het verkeer. 13

Hoofdstuk II. DE BESTAANSMIDDELEN

A. Het boerenbedrijf der 19e eeuw . 19
B. Het nieuwe boerenbedrijf. . . 23
C. Ede en de kunstzijde 57
D. Het vreemdelingenverkeer en het pensionwezen 95

Hoofdstuk III. DE BEVOLKING

A. De oudste bewoners 99
B. Groeperingen in vroeger eeuwen. 101
C. Het Buurtleven 111
D. Samenstelling en groei der bevolking 133
E. Groeperingen in deze tijd . . . 154
F. Ontwikkeling, zeden en zedelijkheid 203

BESLUIT 212

LITERATUUROPGAVE 216

INLEIDING

Vanaf de Galgenberg bij Lunteren, min of meer het middelpunt van het gebied der gemeente Ede, heeft men naar het Westen toe een fraai uitzicht over de lage landen, welke zich uitstrekken tot aan de Utrechtse heuvels, die hier en daar in de verte zichtbaar zijn.

Voor deze lage streek ligt aan de voet van de hoge Veluwerand waar de Lunterse berg een deel van is, als een mozaïek met tal van kleuren het afglooiende land met zijn rogge-, bieten- en knollenakkers, dat geleidelijk overgaat in het weiland van de vlakte. Op enkele plaatsen wordt dit slechts onderbroken door eikenhakhoutwallen, die stukjes land omzomen en door stegen, met hoge populieren er langs, die als witte lijnen het landschap doorsnijden.

Tussen dit alles liggen overal verspreid de mooie zo goed in het landschap passende verweerde rieten daken van de boerderijen. Echter vallen ook vele nieuwe lichte rieten, helrode pannen en grijze asbesten daken op, de laatste meest van donkere kippenhokken. Deze nieuwe daken zijn zelfs overheersend, langs de als een waterloop spiegelende, grote rechte asfaltweg, die evenwijdig aan de hoogten, op de rand van het hellende land en de vlakte loopt.

In de verte zijn tal van torentjes, alle boven groepjes huizen uitstekend, zichtbaar: in het Noorden die van Lunteren en Barneveld, in het Westen die van Renswoude, in het Zuidwesten, maar overheerst door rookslierten uitstotende fabriekspijpen, die van Venendaal en in het Zuiden de torens van Ede, die ook klein lijken naast de op de achtergrond oprijzende pijpen van de kunstzijdefabriek.

Aan de Oostkant treft een geheel ander landschap het oog; hoog loofbos in de verte, laag dennenbos nabij en verder heide en zandverstuiving.

Het gebied der Vallei, de vlakte die in het Westen en het Oosten door heuvelranden begrensd wordt, valt direct op als een geografische eenheid, het is een afzonderlijk landschap met een eigen karakter.

In deze Vallei liggen tal van dorpen en steden, o.a. Wageningen, Ede, Barneveld, Venendaal en Amersfoort. Het maatschappelijk leven, niet alleen van de bevolking der Vallei, maar ook van die der aangrenzende hogere gebieden, concentreert zich om deze middelpunten.

Het Zuidelijk deel der Vallei, uitgezonderd het allerzuidelijkste, heeft als centra tal van kleine dorpen die alle behoren tot de gemeente Ede. Deze gemeente strekt zich behalve over het lage gebied echter ook uit over een deel van de Hoge Veluwe en zo bewoont de bevolking van de twee en dertig buurten en dorpen, waar Ede uit bestaat, dus verschillende landschappen. Dit sluit niet uit dat er een zekere samenhang tussen de bewoners is, die in de laatste tijd nog toeneemt.

Allen moeten voor geboorte, sterfgeval en huwelijk naar hetzelfde gemeentehuis in Ede, omdat ze tot dezelfde gemeente behoren. Doordat de taak van de gemeente zich uitbreidt, heeft men steeds meer met het in Ede zetelende gemeentebestuur te maken, zo b.v. tegenwoordig ook voor de werkloosheidszorg *).

De samenhang werd versterkt ten eerste doordat Ede meer een middelpunt voor de inwoners der gehele gemeente werd door de vestiging van de kunstzijdefabriek. Deze betrekt zijn personeel uit alle delen van de gemeente. Een deel van het personeel werd ook lid van te Ede zetelende vakverenigingen.

Ten tweede door de voortdurende groei van de te Ede gevestigde coöperatieve zuivelfabriek, waarvan een zeer groot deel van de boeren van alle buurten en dorpen nu lid is. Deze leden bezoeken ten dele de vergaderingen, die een paar maal per jaar te Ede plaats vinden.

Ten derde doordat de eiermarkt, maar vooral de eierveiling te Ede, door een steeds groter aantal personen uit een groot deel van de gemeente gebruikt wordt.

Ten vierde door het stichten van grotere winkelzaken in het dorp Ede, met meer variatie in artikelen en veelal lagere prijzen, waar de bewoners van allerlei dorpen en buurten komen kopen.

Ten vijfde doordat de U.L.O.-scholen, een landbouwhuishouden een landbouwschool in het hoofddorp tot stand kwamen, die voor kinderen uit alle delen van de gemeente dienen.

---

*) Een 600 werklozen, die over de gehele gemeente verspreid wonen, werken af en toe in een gemeenschappelijke werkverschaffing, velen van hen moeten in Ede „stempelen".

Ten zesde doordat er Edese kranten verschijnen, die nieuws brengen van alle dorpen en buurten en hier ook overal gelezen worden.

Nu zijn er naast Ede ook andere centra als Wageningen, Barneveld en Venendaal, die vooral aan de randen van het Edese gebied aantrekkingskracht uitoefenen. Bij deze buurten aan de rand is echter slechts één enigszins belangrijk deel, en wel Gelders Venendaal, „het dorp" is daar Stichts Venendaal. Maar ook in Gelders Venendaal neemt de invloed van Ede toe, omdat werkloosheidszorg en werkverschaffing die speciaal bij deze fabrieksbevolking van grote betekenis zijn, velen in aanraking met Ede brengen.

Weliswaar voelt men zich in de eerste plaats „Bennekommer" of „Luntenaar", maar toch is bij zeer velen, vooral ook bij de verspreid wonende bevolking het besef aanwezig nog tot een groter geheel, de gemeente Ede te behoren. Vele oudere bewoners van Gelders Venendaal voelen zich zelfs „Gelders" en zouden niet bij Utrecht willen behoren.

De bevolking van de Gelderse Vallei in zijn geheel vertoont niet een dergelijke samenhang als die van de gemeente Ede en zo kan de Gelderse Vallei, omdat ze als landschap een geheel is, wel een goed object zijn voor een sociale studie waarbij speciaal gelet wordt op de invloed van het fysisch milieu op de bevolking, maar voor een sociografie vormt de gemeente een betere grondslag.

HOOFDSTUK I

HET GEOGRAFISCH MILIEU

A. De bodem

De Vallei wordt in het Oosten begrensd door de hoge rand van de Veluwe. Deze loopt naar het Noorden vanaf de Wageningse tot de Lunterse berg en buigt dan naar het Oosten af. Een dwarsdal zich uitstrekkend tot Harskamp en Stroe komt hier in de Vallei uit.

De vlakte heeft een ongelijkmatige overgang naar het hogere gebied en is ook in het midden niet geheel vlak; hogere en lagere delen wisselen daar elkaar af.

Lorié onderscheidde naast het hoogterras van de Veluwe en dat van de Utrechtse heuvels een laagterras en een veengeul of rivierbedding [1]). Hij bracht deze terrassen, o.a. naar aanleiding van de meerdere of mindere grofkorreligheid in samenstelling, in verband met de interglacial tijdperken. Zijn opvattingen bleken later niet geheel houdbaar te zijn, maar toch is er wel een verschil in oppervlaktevorm min of meer overeenkomend met deze terrassen, waar te nemen.

Aan de Oostzijde grenst bij Wageningen het hoogterras direct aan het alluvium, terwijl verder Noordelijk het laagterras ertussen ligt. De bovenrand van het laagterras loopt iets ten Oosten van Hoekelom, station Ede en dorp Ede, vormt bij de Doesburgerbuurt de Oostgrens van de eng, gaat bij Lunteren om een uitloper van het hoogterras heen en buigt dan naar het Oosten af.

De samenstelling van de bodem is hier in de Vallei vrijwel gelijk; alleen liggen de lagen op verschillende hoogte. In het Zuidelijk deel treft men echter de schelpenlaag van het z.g.n. Eemstelsel, welke o.a. van betekenis is voor het verkrijgen van water, niet meer aan.

De waterleiding van Ede krijgt zijn water uit het hogere gebied, die van Venendaal echter uit een artesische bron in het lage deel, die tot 30-50 m. in de genoemde schelpenlaag doordringt.

In het hoge deel liggen aan de oppervlakte veel zwerfstenen en bevat het zand veel grind. Bij ontginning levert dit nog wel eens bezwaar op; pas ontgonnen gronden liggen vaak bezaaid met stenen. Het zand en grind, dat het gebied meer Oostelijk bedekt, is zuiver riviermateriaal: „sandr". Hieronder ligt keileem. In de „sandr" had veel uitblazing plaats, soms tot aan het glaciale niveau toe; op deze plaatsen vormde zich het stuifzand.

Het W. Veluwegedeelte en ook de Vallei, werden bewerkt door het smeltwater en zo kreeg dit gebied zijn „sandr" en „kames", zijn heuvels en dalen en het laagterras zijn hogere ruggen [5]).

De benedenrand van het laagterras loopt van Wageningen, langs de Bennekommer grindweg tot de Bennekommer Meent, waar het laagterras tot het op de andere zijde van de 2½ k.m. brede veenvlakte gelegen Venendaal nadert. Verder is van de Klomp tot Renswoude deze rand zichtbaar.

De dorpen Ede, Bennekom en Lunteren, liggen dus nog net op dit laagterras.

Zeer onregelmatig is de oppervlakte in het Oosten van dit terras. Tal van zandruggen doorsnijden, meest in O.-W. richting, de vlakte. Sommige strekken zich tot ver naar het W. uit, b.v. tussen Bennekom en Venendaal, waar een enkele tot op 160 m. van de Grift komt, tussen station Ede en de Klomp en tussen Lunteren en Nederwoud [6]). Deze ruggen, b.v. bij Bennekom, ook sterk afstekend in flora en fauna van het lagere gedeelte ernaast, vertonen samenhang met het hoogterras, dat daar op enkele uitzonderingen na, vrij is van zwerfstenen [7]). De grond is er zwarter door de eeuwenlange bewerking, terwijl vooral door de heiplaggenbemesting ook nog verder ophoging plaats vond [8]). De verheffingen worden voor bouwland gebruikt, het lagere land voor weide [9]).

Ze lopen ter weerszijden op tegen de grovere fluvo-glaciale zanden van de O. en W. randen, zanden, die zelf uitwiggen tussen de pre-glaciale grof zand- en keienheuvels van Utrecht en de Veluwe. De oppervlakte van het laagterras, dat verreweg het grootste gedeelte van de Vallei in het Edese gebied omvat, is een post-glaciale dalopvulling en werd door water afgezet. De vlakte bestaat daardoor bijna geheel uit fijn zand. In het laagste deel bevindt zich veen.

Iets ten Z. van Venendaal ligt het in een 2 m. dikke laag en ook de Meent bestaat er ten dele uit. Deze Meent is een gebied vol afwisseling, een landschap van bultige hoge zandhei en geen vijftien pas verder zwarte vettige turfgrond, hier een moerassig

met riet begroeit stuk en daar een hooiland [10]).

Ten N. van Venendaal komt nog zo hier en daar veen voor, het meeste is echter door afgraving verdwenen.

In het gehele lagere deel bevindt zich het door aaneenkitting van ijzerhoudend water met grondbestanddelen ontstane, ijzeroer. Met wat humus vormde het water de „zandoerbanken", die hier zeer veel voorkomen en vooral vroeger de ontginning sterk belemmerden. Beter zijn de ook hier voorkomende „koffiebanken", die meer humus bevatten.

B. De afwatering

„Een verspreide schaarse bevolking, woeste heuvels in een onafzienbaar verschiet, aan de voet derzelve drassige, moerassige heidevelden, in grote vakken wat lage en schrale weilanden; temidden van een wildernis hier en op verre afstanden van elkaar een weinig volkrijke gemeente, als een oase in de woestijn [1]). Vele kommen met poelen en moerassen, moerassige heiden, die zelfs voor schaapsboerderij ongeschikt zijn. Om de bebouwde hogere gronden van Bennekom, Ede en Lunteren, lage hooilanden en moerassen, die bijna het gehele gebied innemen. Het Walderveen in de winter een groot meer." [2])

Zo was het beeld van de Westrand der Veluwe en het Oosten van de Vallei in 1832.

„Grote stukken broekgrond, vooral, waar er zich zand- of ijzeroer dicht onder de oppervlakte in de bodem bevinden, zijn in woeste staat, en worden als gagelvelden en koedriesten van de hogere gronden onderscheiden. Al die bunders verzuurde gagelvelden behoefden er niet te zijn," heette het in 1860 [3]).

De Vallei was dus een zeer vochtig gebied, met slechte afwatering, een gebied waardoor vroeger het water van de grote stromen gevloeid heeft, maar toch al niet meer in historische tijden, want klei vindt men er aan de oppervlakte vrijwel niet. Wel gebeurde het nog sporadisch dat de Rijn zijn water hier doorheen stuwde, het laatst in 1855.

In het gebied van Grebbe, Lunterse beek en Eem bevindt zich het laagste gedeelte en dus de natuurlijke afwatering voor de Vallei. In het algemeen is er een afhelling van het Z. naar het N. Van de Grebbe tot bij Venendaal is deze van geen betekenis, bij Venendaal is de hoogte 6,5 m. + A.P., bij het begin van de Eem 0,17 m. + A.P.

Ook is er afhelling, hoewel niet regelmatig, naar het N.O. Er

bevindt zich daar nogal eens een rug, waardoor een verdeling in kommen plaats vond. [4]).

De afwatering geschiedt in het Edese gebied hoofdzakelijk op de Lunterse beek. Deze ontstaat in de kom bij Meulunteren en neemt het water daarvan, benevens dat van de lage landen van Dooesburger-Ederveen en dat uit de genoemde Zuidelijke veenstreken, mede.

De afwatering van het gehele Z. der Vallei bracht tal van bijna onoverkomelijke moeilijkheden, waarvan de oplossing eeuwenlang tegengehouden werd door gebrek aan samenwerking tussen Utrecht en Gelderland*).

Een verbetering van de toestand in het Edese gebied werd echter niet alleen tegengehouden door deze voor de hele Vallei geldende omstandigheid, maar ook door toestanden in het ambt, later in de gemeente, zelf.

Het ambt bestond uit een aantal buurtschappen. De oudste delen hiervan lagen op de hoge rand en hadden geen last met het water. Met de voortgezette ontginning, die vooral plaats vond in de lagere gebieden, werd de kwestie van de waterafvoer echter steeds belangrijker. In de middeleeuwen hadden de boeren, verenigd in deze buurtschappen, reeds dijken gelegd n.l. de Doesburger-, Veldhuizer- en Maanderdijk. Tevens hadden ze een wetering gegraven om het water naar het Zuiden af te voeren. Voortdurend zijn er echter twisten over de afwatering tussen de boeren, het afsluiten van heulen b.v. leidt herhaaldelijk tot vechtpartijen. De boeren van Doesburg en Veldhuizen sloten reeds in 1358 een verdrag, waarbij de afvoer van het water door een schut in de Doesburgerdijk geregeld werd. De ruzies hielden echter niet op. In 1460 trof de hertog van Gelre de regeling: de dijken moeten een bepaalde hoogte hebben, elke buurt moet zijn water houden en pas als de Grebbe een etmaal gestroomd heeft gaat de Maanderdijk open, 24 uur daarna de volgende enz. [5]). Deze regel heeft eeuwenlang gegolden. Maar vooral toen de meer Westelijk gelegen venen afgegraven werden en het water naar deze gebieden toe stroomde, ontstonden er weer onenigheden.

Een verbetering voor de afwatering was het maken in 1754 van de Grebbelinie, die o.a. bestond uit een gracht in het laagste deel van de Vallei, maar toch op vrij grote afstand van de Lunterse beek [6]. Hierdoor kon ook water naar de Eem afvloeien.

*) Zie hierover ook Dr. Regeling „De stad der tegenstellingen" blz. 13.

Volmaakt was de toestand hierna echter evenmin, zoals wel blijkt uit de genoemde beschrijving van de Vallei in 1832 [7]).

Bij veel regen konden de beken het water niet afvoeren. De afvloeiing door de Barneveldse beek ging slecht, de hoge ruggen tussen de gebieden hielden de afstroming tegen. Het artikel van het B.W.: de benedenliggers moeten het water van de bovenliggers doorlaten, werd hier niet opgevolgd [8]).

Daar een waterschap hier niet zoals in Holland absoluut noodzakelijk was om het gebied bewoonbaar te maken, bleef de stichting ervan achterwege. De hoofdzeggingschap behielden de zeer beperkte buurtschappen, die bijna altijd hun directe eigenbelangen voor lieten gaan en slechts zo nu en dan door een hogere macht tot samenwerking gedwongen konden worden. Deze behielden hier hun macht tot in de 19e eeuw.

Verder achtte de latere gemeente het lange tijd ook niet op haar weg te liggen voor de afwatering te zorgen.

Zo vermelden de notulen van 1818 b.v. het volgende, waaruit deze houding wel duidelijk blijkt:

> „Resolutie omtrent de Lunterse beek:
> Het is niet mogelijk de kosten voor de verbetering evenredig te bepalen. Billijk is dat Venendaal en Wageningen bij zullen dragen, Ede heeft er geen voordeel van, en dat de kosten verder opgebracht zullen worden door de respectieve grondeigenaren naar rato der huurwaarden van alle zodanige landen, als welke door de uitdieping van de vaarten van inundatie worden bevrijd."

Gedurende de gehele verdere 19e, maar ook nog in de 20e eeuw komt dit vraagstuk steeds weer ter sprake.

Typerend is een geval in 1855.

In de notulen van de gemeenteraad van dat jaar wordt vermeld: „sedert lange jaren is er strijd over de uitlozing door de Napperheul, de eigenaar, de heer van Renswoude, verhindert door het plaatsen van planken steeds de afwatering."

De gemeente bemoeide zich dus wel met het probleem, maar wilde voor de afwatering geen kosten maken. Ook aan het einde der 19e eeuw is dat nog zo. Dit blijkt wel uit hetgeen de notulen van 1890 over een afwateringskwestie vermelden.

Notulen 1890: „Overleg met Barneveld over verbetering van de Lunterse beek.

Beginselen hierbij: De provincie er niet in moeien, die stelt

steeds te hoge technische eisen en verder de gemeente zal in geen geval bijdragen aan het onderhoud, maar daarvoor eerst deugdelijke contracten sluiten met de grondeigenaren, zodat die alles betalen."

Een grote tekortkoming was verder dat men verzuimde de grondeigenaren tot samenwerking te dwingen.

En zo kunnen we dan ook nog in een verslag van 1919 lezen dat er bij de raad een verzoek binnenkwam van de commissie tot verbetering van de watertoestand, gekozen door de bewoners van de buurtschap Ederveen, tot het instellen van een permanente commissie, die toezicht zal houden op de sloten en het maken van een verordening op het schoonmaken ervan, waarbij de tegenstand gebroken moet worden van de verschillende landeigenaren [9]).

Een verslag van de Directie van de Landbouw in 1917 zegt ook nog:

> „De afloop van sloten en watergangen is vaak nog zeer slecht; de Lunterse beek is niet berekend op al dat water, de lager gelegenen mogen hier niet het water lozen op de hoger gelegenen. Nodig is een kanaal en een waterschap of goede zorgen der gemeente. Het vele hoge water benadeelt tenzeerste de bodem, door het wegspoelen van stikstofhoudend plantenvoedsel en dichtslibben van de grond" [10]).

In de laatste tijd werden nog veel verbeteringen aangebracht doordat de gemeente zijn bemoeienis uitbreidde. In werkverschaffing werden tal van nieuwe sloten en greppels gegraven en oude uitgediept. Dit goede voorbeeld van de gemeente werd dan nog door vele boeren gevolgd, waardoor een deskundige op landbouwgebied van mening was dat de afwatering nu voldoende is. Hij uitte zich als volgt: „Een kanaal voor afwatering is m.i. niet meer nodig, die is nu goed genoeg. Natte stukken die er nog zijn, kunnen de boeren door sloten te graven zelf verbeteren."

Dit gaat op voor een groot deel van het gebied, maar niet voor het Westelijk deel, waar soms nog landen onder water staan en de gronden zeer vaak drassig zijn. Voornamelijk zijn dit de landen, die in het Zuidwesten vlak langs de Grift gelegen zijn. Deze liggen wel voor een groot deel in Wageningen, maar ook ten dele in Ede. Verder de meer Noordelijk gelegen gebieden bij de Klomp, Eder- en Doesburgerveen, omvattend een duizend ha., waarvan een klein gedeelte nog wel een enkele maal onder

water staat en dikwijls zeer nat is.

Het hele gebied ten Westen van de weg Wageningen-Ede-Barneveld, die ongeveer loopt langs de hoogtelijn van 15 m. (alleen bij de Valk buigt deze ver af naar het Oosten) omvat een 6500 ha. Het meest Westelijke deel daarvan is het vochtigste. Bij de laatste doorbraak van de Rijndijk in 1855 werd ongeveer de helft van deze streek onder water gezet.

(Zie kaart I. Het gebied ten Westen van de daarop aangegeven zwarte lijn overstroomde in 1855).

Dit herhaalde zich na dijkversterking niet meer, maar toch is de toestand van de lagere delen in dit gebied niet goed. Enkele kleine verbeteringen kunnen nog wel aangebracht worden, o.a. door ruilverkaveling. Op de gronden van de Bennekomse boeren, die onderling ruilden, verkochten en kochten, ontstonden b.v. al betere toestanden [11]).

Werkelijke uitkomst kan echter slechts een algehele verbetering van de afwatering der Gelderse Vallei geven. De beken in dit gebied moeten niet alleen het water uit deze streek afvoeren, maar ook het grondwater van een deel der Veluwe [12]).

„Naar het Westen gaat bijna de gehele grondwaterafvoer open door de beken" zegt het rapport van de commissie inzake de wateronttrekking aan de Veluwe.

Voor deze afvoer is het noodzakelijk dat er een kanaal is. Talloze malen zijn plannen tot het aanleggen daarvan reeds geopperd. In de middeleeuwen wilde Karel van Egmond er reeds een laten graven, waarbij toen mee een motief was, de stropers van Holland buiten de grenzen te houden [13]). Van Asch van Wijk hield er zich in de 19e eeuw mee bezig en ook na deze poging kwam het vraagstuk herhaaldelijk weer aan de orde.

In de notulen van de raad van Ede vindt men hierover:

> 1870 „Inlichtingen over een kanaal". 1870 „De raad voteert *f* 60 voor waterpassing voor een kanaal."
>
> 1913 „Verzoek van een comité om toe te treden tot een vereniging tot het graven van een kanaal in de Gelderse Vallei." 1913 „De raad stelt *f* 500 beschikbaar voor een plan van de Gelderse kanaalvereniging te Amersfoort."
>
> 1930 „De raad stuurt een adres aan de Staten Generaal met het verzoek een kanaal door de Vallei te willen graven" [14]).

Nadat het plan van een scheepvaartkanaal door de Gelderse

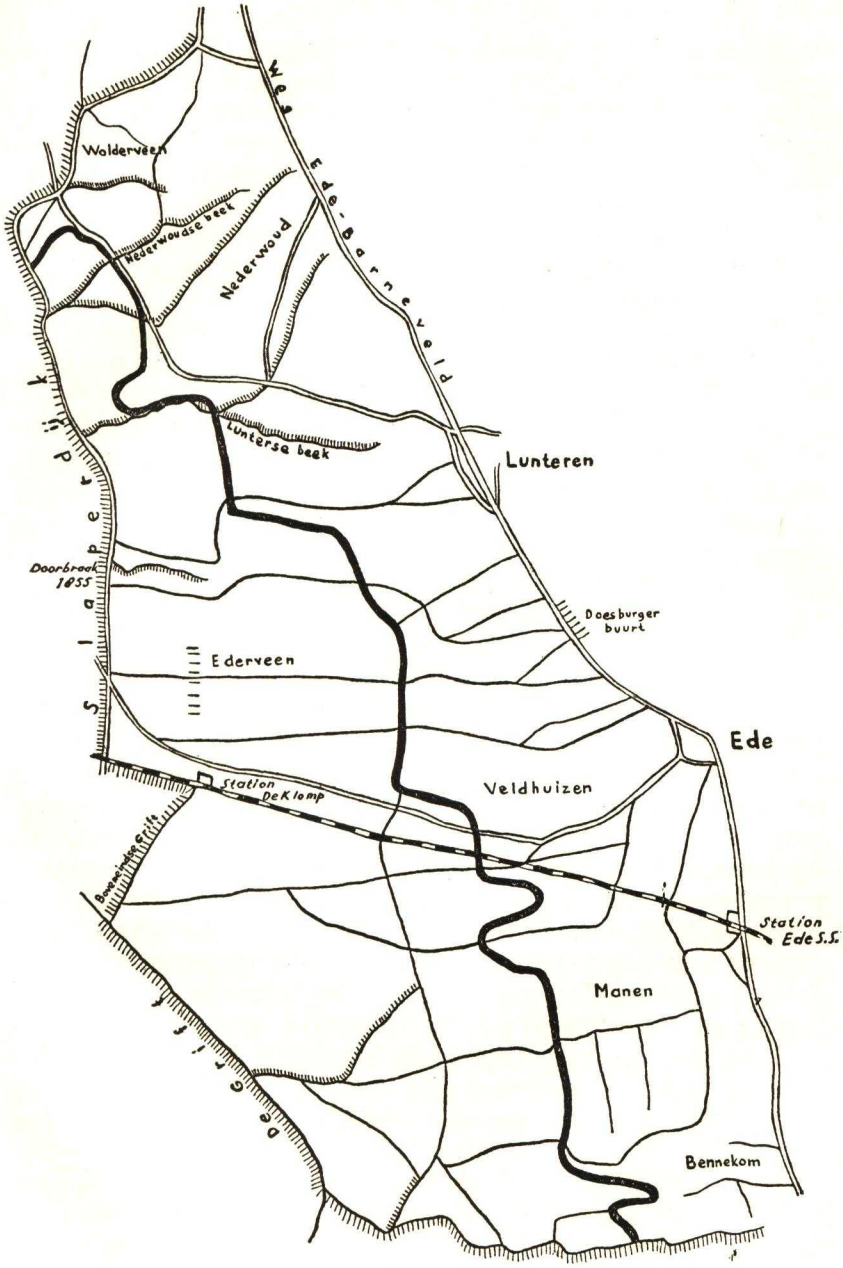

Kaart I.

Naar een kaart van wethouder Horsting, aanwezig op het gemeentehuis te Ede.

Vallei voor de verbinding van Amsterdam met de Rijn verworpen is, heeft men toch van regeringswege de noodzaak van een afwateringskanaal voor dit gebied ingezien. De voorbereidende maatregelen worden nu genomen en zo bestaat de mogelijkheid dat dit eeuwenoude vraagstuk eindelijk zijn oplossing zal vinden.

Ook in het hogere gebied van de gemeente, de West Veluwe, is de waterstaatkundige toestand niet gunstig, maar hier is er juist gebrek aan grondwater.

„De Zuid-Oostrand van de Veluwe heeft vele bloeiende plaatsen, de Westrand woeste heuvels met hei en zand; bossen vindt men er bijna niet," heet het in 1832[15]).

De bodem is hier in grote delen zeer droog, het allerslechtst zijn er wel de grote stuifzandcomplexen. Reeds in de 16e eeuw werd er geklaagd over de verstuivingen, die groter werden door de vernieling van bos en hei; in 1532 werden er brandmeesters aangesteld om te waken tegen de heibranden en ter beteugeling der stuifzanden, terwijl in 1600 voor dit werk door de Staten van Gelderland een zandgraaf benoemd werd. Toch klaagde men in 1750 nog sterk over het zand, dat steeds meer vruchtbare landerijen bedolf.

Door het kappen van de bossen, grazen der schapen en afplaggen der hei, breidden ze zich echter voortdurend verder uit[16]). In 1823 bedroeg de gezamenlijke oppervlakte der zanden ongeveer 3100 ha. en in 1852: 4300 ha.[17]). Wel kwam er later een einde aan de uitbreiding, namen sommige zanden af of verdwenen bijna geheel zoals het Kreelse en Ginkelse, die voor een groot deel met dennen bepoot werden, maar toch bedraagt de oppervlakte van de verstuivingen nog een 4000 ha. (1929: 4100 ha.), d.i. 13% van de oppervlakte der gemeente[18]).

Deze zandverstuivingen, die alle een lage grondwaterstand hebben en uit onvruchtbaar zand bestaan, zouden wel grotendeels te bebossen zijn. Immers in het gehele hoge gebied is de grondwaterstand laag (meer dan 2 m. onder het maaiveld) en toch is hier de bodem voor een groot deel bouwland, weide en bosgrond.

In de laatste tijd wordt de bodem in dit gebied nog droger, tal van beken die in het begin van de 19e eeuw nog water hadden, zijn nu droog[19]). Talloos zijn de klachten van de bevolking hierover. De oorzaak van de voortgaande uitdroging ziet men vooral in steeds toenemende wateronttrekking voor industriële doeleinden. (Zie hfdst. II C).

Groot werd de onrust toen de waterleidingplannen van Amsterdam om water aan de Veluwe te onttrekken, bekend werden. B. en W. van Ede kwamen onmiddellijk in actie en schreven aan Gedeputeerde Staten van Gelderland, dat de waterstand op de Veluwe steeds zakkende is en het sedert mensenheugenis droog liggen van diepe putten tot voorzichtigheid moet manen.

De staatscommissie belast met het onderzoek inzake de gevolgen van wateronttrekking aan de Veluwe, kwam tot de conclusie dat inderdaad wateronttrekking de grondwaterspiegel doet dalen en berekende dat op het ogenblik reeds een 8% van de „nuttige neerslag" in deze streken aan de bodem onttrokken wordt. Bij uitvoering van de Amsterdamse plannen zou deze hoeveelheid 1,8 maal zo groot worden, waardoor de grondwaterspiegel nog 1,5 m. zou dalen [20]).

Voor de Middel-West Veluwe is peilverlaging volgens de commissie geen groot nadeel, daar de landbouw ook nu daar reeds meest onafhankelijk van het grondwater wordt uitgeoefend. Men kan er verder nog tal van verbeteringen aanbrengen zoals beïnvloeden van de structuur der bodem door kalkbemesting, waardoor deze nog beter zonder grondwater te bebouwen is [21]). In dit gebied met een grondwaterstand van meer dan 2 m. beneden het maaiveld heeft de onttrekking van water dus geen invloed en evenmin is dat het geval in het lage deel waar de waterstand 1,5 m. of minder beneden de oppervlakte is. Daar blijft het water toch nog hoog genoeg staan. Anders is het echter in het randgebied met een waterstand van 1,5 à 2 m. beneden het maaiveld, waar de cultuur tot nu toe wel met behulp van het grondwater plaats vindt. Hoewel ook hier aanpassing zeer goed mogelijk is, zou dit gebied toch schade van de verandering ondervinden [22]).

C. De nederzettingen en het verkeer

De oudste Germaanse nederzettingen lagen gewoonlijk aan de rand van een rivierdal bij het grasland, terwille van de veeteelt of in het binnenland aan de rand van een bos. Die in onze streek lagen zowel aan de rand van een dal, in dit geval de Vallei, als aan die van een bos [1]).

De oudere woonplaatsen, zo ook de hoeven in Manen en Doesburg bevonden zich tamelijk ver ten Oosten van de Vallei; later geraakten deze in verval en verdwenen soms geheel en al,

zodat alleen de namen ervan maar voortleven. Meer Westelijk, dichter bij de Vallei bouwde men nieuwe hoeven. De oorzaak van deze verplaatsing was de daling van de grondwaterspiegel, waardoor de lage landen beter en de hoge slechter werden [2]).

Tot grotere nederzettingen groeiden in dit gebied dan uit Lunteren, Bennekom en Ede.

Ede bestond oorspronkelijk uit een kring van huizen rondom een open gedeelte, was dus een brinkdorp, zoals men uit de tegenwoordige bouw van het dorp nog op kan maken [3]).

Wanneer het alleen een samenwoning van boeren gebleven was, zou het met dit dorp gegaan zijn als met de hoeven in de buurten. Doordat het echter een kerk kreeg en een centrum voor de omliggende streek werd, bleef deze vestiging op de oude plaats bestaan. Brede stegen, nog grotendeels aanwezig, voerden vanuit de buurten naar het centrum van het dorp, de kerk. Hierlangs kwamen Zondags de bewoners uit tal van buurten in de omtrek, naar Ede.

Afzonderlijke parochies vormden hier Bennekom en Otterlo, terwijl Lunteren waar een kapel was, lange tijd een onderdeel van de parochie Ede uitmaakte.

De kerk van Ede was een voor die tijd buitengewoon groot gebouw. Wel zal de kerk hier een groot aantal bezoekers gehad hebben, omdat ze diende voor alle buurten van Manen tot Wekerom, maar zo groot was dit aantal ook weer niet dat men daar een dergelijke ruimte voor nodig had. Dit bouwwerk meer thuishorend in een of andere stad, blijft hier verwonderlijk. In Ede woonde geen kasteelheer, die over grondrenten beschikte en zodoende een soort stedelijke nederzetting kon laten ontstaan. Evenmin was het een handelsplaats.

De oudere wegen, die van het Oosten naar het Westen voerden, liepen hier niet langs [4]).

De ligging van de plaats is in zoverre door natuurlijke omstandigheden bepaald, dat ze ligt op de rand van hoog en laag gebied, met de genoemde voordelen. Ze ligt echter niet op het in verband met de waterstand voor de landbouw meest gunstige gedeelte, maar op een door vroegere omstandigheden bepaalde hogere plek.

In de meer Westelijk gelegen lagere gebieden drong men het eerst door vanaf Utrecht. Aanvankelijk ontstonden er in deze slecht bewoonbare streken geen dorpen maar werden er, vooral in de Frankische tijd, afzonderlijke hoeven gesticht. Op de ho-

gere stukken grond ging de ontginning, meest door adellijke en geestelijke heren, steeds voort. De Heren van Amersfoort bezaten er in de 14e eeuw o.a. Wagensveld, Daatselaar en de Vliert [5]).

Pas na de 15e eeuw werden ook de lagere stukken bewoond; b.v. het Zuidelijk veen, waar in de tijd van David van Bourgondië de Grift gegraven werd, waarmee de uitvening begon. Later drong men ook wel vanaf de Oostkant in de lagere streken door en zo werden er in de 14e eeuw turfvelden bij Ede ontgonnen. In 1554 vaardigde Karel de Vijfde ook voor Ede een ordonnantie uit tegen veenbranden, daar deze methode te gevaarlijk geacht werd en een ordonnantie tegen het bouwen in het veen „van cleyne hutten of huyscens die met stroo offt horden omset ende met stroo gedeckt waren" [6]).

In de 16e eeuw was het ontginningswerk in het lage gebied bij Ede in volle gang. In 1555 werd er zelfs een speciale ambtenaar aangesteld voor het onderzoek der nieuw aan te leggen landerijen en het innen der tienden. Een 800 percelen werden er in die tijd wel ontgonnen. De oude dorpen en buurten breidden zich verder uit in dit gebied, maar ook ontstonden er nieuwe zoals Ederveen en Venendaal. De eerste werd een buurt zoals zo vele in deze streek, bestaand uit verspreide woningen zonder dorpskom, de laatste kreeg de langgerekte vorm van een veenkolonie en strekte zich in hoofdzaak langs de Grift uit.

De dorpen en buurten rondom Ede hadden herhaaldelijk van overvallen te lijden; zo werd in de oorlog van 1420 tussen Reinoud de Tweede en den bisschop van Utrecht Ede geplunderd en voor een deel verbrand, in 1629 deden de Spanjaarden een inval in Utrecht, waarbij ze langs Ede kwamen en dit verwoestten [7]). Veel vaker werden echter nog plunderingen van Wageningen genoemd; langs Wageningen toch voerde de grote weg van het Oosten, van Arnhem naar Utrecht, Wageningen had in die eeuwen een dagelijkse tol evenals Arnhem, Harderwijk en Elburg.

Wel was er nog een andere weg, de oude Hessenweg, die van het Oosten over de Veluwe leidde, maar deze liep ten Noord-Oosten van Ede en Lunteren in het hoge gebied en kwam bij Barneveld in de laagte uit. Later ontstond er een weg van Arnhem naar Ede en verder de „Woudweg" naar Utrecht en [10]) kwamen er in de 17e eeuw „passanten" uit Duitsland langs Ede, maar toch was deze weg van geen grote betekenis [8]). Na deze tijd

werd deze nog geringer, in de 18e eeuw reed de postkoets over Lunteren naar Amersfoort en kwam slechts „op verzoek" door Ede [9]). In 1837 werd de belangrijke Amersfoortse weg over Lunteren, wel de Koninklijke genoemd, echter van minder belang. Hij wordt evenals de Hessenweg tot een weg tweede klasse [10]).
(Zie voor deze wegen kaart II).

De dorpen Ede, Bennekom en Lunteren vertonen dus grote overeenkomst in ligging; alle drie liggen ze op dezelfde „rand", het vierde dorp, Otterlo, is anders gelegen. Dat ligt afgezonderd in een vlak deel van het hoge gebied, waar enkele beekjes de bodem wat vochtiger maken. Al deze dorpen hebben hetzelfde karakter van landbouwdorp. Anders is dat met het vijfde, Venendaal. Dit was ook niet aan de grote verkeerswegen gelegen, maar als veenkolonie en nijverheidsplaats toch veel meer in het verkeer betrokken. Handel en verkeer waren hier van groter betekenis dan in de andere dorpen, zoals wel blijkt uit de opbrengst van de wagen, die er in het ambt Ede waren. De verpachting van de waag te Ede bracht in 1769 op *f* 48, van die te Bennekom *f* 57 en van die te Venendaal *f* 146 [11]).
Venendaal had mede door de ligging tussen de Betuwe en de Veluwe, dicht bij een overgang van de Rijn, grote wol- en bijenmarkten. Verder was er ten behoeve van de nijverheid veel vervoer en zo stelden de jonkers van Ede, dat waren de adellijke personen die het ambt Ede bestuurden, er b.v. in 1754 naast de Stichtse voerlui, nog een voerman uit Gelders Venendaal aan voor een dienst op Utrecht en omgeving, benevens een beurtschipper op Rotterdam en op Amsterdam.

Grote betekenis hadden de dorpen van het ambt Ede niet, al spreekt Slichtenhorst er in de 17e eeuw van, „dat de Veluwe de Betuwe beschaemt in grootte en heerlicheyt van dorpen, daar men de wedergade van Ede ofte Barneveld nauwelijks zal vernemen" [12]). Nooit bracht Ede het tot stad, waar later zelfs Nijkerk wel toe verheven werd, het wordt bijna niet genoemd in de Gelderse geschiedenis, het wordt geen bestuurscentrum, ook b.v. niet met de nieuwe indeling in kwartieren en voor de handel had het evenmin betekenis. Voor de belangrijke veeteelt van de West Veluwe waren Barneveld, Nijkerk en Venendaal de markten.
Het bleef een plaats van markten met slechts locale betekenis en een kerkelijk centrum voor enkele omliggende buurten. In sommige tijden is het zelfs niet het grootste dorp van het

ambt en in andere overtreft het deze wel in grootte, maar toch slechts in geringe mate.

In het jaar 1570 telde het gebied van de kerk van Ede 232 huizen, waarvan in het dorp Ede 31, Manen 17, Veldhuizen 23, Doesburg 21, Kapel Lunteren 24, Molen Lunteren 18, Het Woud 47 [13]).

De belasting in 1651 ingevoerd, die 6% van de opbrengst der landerijen en 11% van de waarde der huizen vorderde, moest in 1705 in Ede opbrengen: *f* 602, in Wekerom *f* 629, Bennekom Benedenbuurt *f* 414, Bennekom Bovenbuurt *f* 459, Veldhuizen *f* 463, Doesburg *f* 384.

Het aantal inwoners bedroeg in 1800 van Ede: 1763, Lunteren: 1307, Bennekom: 930, Otterlo: 609 [14]).

In de 19e eeuw veranderden de toestanden in vele opzichten en zo veranderde ook de waarde van de ligging van de plaatsen hier.

De grote straatweg van Arnhem naar Amersfoort en Utrecht, aangelegd in het begin van de 19e eeuw, voerde door Ede en bracht daar een belangrijk verkeer, de diligence die langs Ede en Lunteren reed, ging daardoor sterk achteruit [15]). De stichting van de Rijnspoorweg in 1840 gaf Ede een spoorwegverbinding. Bij het station aan deze spoorlijn werden omstreeks 1900 kazernes gebouwd en een twintig jaar later de kunstzijdefabriek. Daardoor ontstond er hier op ongeveer 2 km. van het dorp een geheel nieuwe wijk, tegenwoordig wel Ede Zuid genoemd. Een groot gedeelte hiervan wordt in beslag genomen door „de Bouw", d.i. de buurt waar de woningen van de bouwvereniging de „Vooruit" staan, die oorspronkelijk ten behoeve van het personeel der kunstzijdefabriek gebouwd werden.

Van het station Ede S.S. dat tegenwoordig Ede-Wageningen heet, moet ook Wageningen gebruik maken. De goede verbinding met Arnhem door trein en autobus heeft hetzelfde gevolg als in Wageningen, n.l. dat men veel gebruik maakt van de winkels in die stad [16]).

Venendaal ligt nog buiten de grote verkeerswegen en de scheepvaart die vroeger op de Grift plaats vond, heeft opgehouden te bestaan. Wel kreeg het een spoorwegverbinding door de aanleg van de lijn Amersfoort-Kesteren, maar de tegenwoordige verbinding tussen de Veluwe en de Betuwe over Venendaal is niet bijzonder gunstig meer. De wolmarkt is er van geen, de bijenmarkt nog slechts van geringe betekenis.

Voor waterverkeer is men in het gehele Edese gebied aangewezen op Wageningen. (Zie hierover ook hfdst. II D).

In de laatste tijd is in de gehele gemeente een uitstekend wegennet ontstaan. Hierdoor kreeg het autoverkeer een grote betekenis en verminderden de spoorlijntjes Ede-Wageningen en Ede-Nijkerk, waarvan vooral de laatste van belang was voor het vervoer van producten voor de landbouw en beide voor het vervoer van pensiongasten, respectievelijk naar Bennekom en naar Lunteren, in betekenis. De lijn naar Wageningen werd voor het passagiersvervoer geheel opgeheven en vervangen door een autobus, die naar Nijkerk ten dele en wel tussen Barneveld en Nijkerk, het andere deel hoopt men door een betere verbinding met Amersfoort in stand te kunnen houden. Vooral voor de afgelegen buurten, zoals Harskamp, Otterlo en Wekerom, vormde het autoverkeer voor de aan- en afvoer van de voor de landbouw nodige stoffen en producten een zeer grote vooruitgang.

Sedert de vernieuwing van de landbouw in het einde der 19e eeuw drong men vanuit de buurten steeds aan op verbetering van de wegen. Het gemeentebestuur heeft hieraan gehoor gegeven en op dit gebied veel tot stand gebracht. Hierdoor moet echter deze zeer uitgestrekte gemeente een onevenredig groot deel van zijn begroting aan onderhoud van wegen besteden. De uitgaven voor openbare werken bedroegen op de begroting van 1935, 14,5% van alle uitgaven voor de gewone dienst, terwijl deze voor alle Nederlandse gemeenten tezamen 9,2%, en voor die met 10-20000 inwoners 12,2% van de uitgaven vormden. De gelden uitgetrokken voor openbare werken worden hier bijna geheel voor het onderhoud van wegen en voor salarissen van personen, die bij dat onderhoud betrokken zijn, besteed.

Het nadelig saldo per hoofd der bevolking bedroeg hier voor openbare werken in 1935, *f* 7.80. Voor alle gemeenten van het land was het gemiddeld *f* 4,85, voor die van 20-50000 inwoners *f* 6,12 en die van 10-20000 *f* 5,65 [17]).

HOOFDSTUK II

DE BESTAANSMIDDELEN

A. Het boerenbedrijf der 19e eeuw

Al in het begin der 19e eeuw hadden de boeren in Ede, in het bijzonder die in het lage gebied, een vrij groot deel van de grond als weiland in gebruik. Het voorkomen van veel grasland staat in verband met de lage ligging van de grond, waardoor verscheidene stukken zeer nat zijn. Veel van de laag gelegen gebieden waren slechte stukken grasland, die de naam van weiland eigenlijk niet verdienden [1]).

De verhouding bouwland-weiland was hier in het begin van de 19e eeuw als 100-78, terwijl deze op de Veluwe dan als 100-117 en in geheel Gelderland als 100-115 was [2]).

De hogere gronden, de engen, die ten dele zeer vruchtbaar zijn doordat ze vroeger met bos bedekt waren, werden gebruikt voor de verbouw van rogge, haver, boekweit, aardappels en spurrie. Op de Hoge Veluwe, b.v. in Otterlo, verbouwde men bijna geen haver omdat de grond een te schraal gewas voortbracht.

Een normale boerderij beschikte zowel over een zekere oppervlakte van meestal hooggelegen bouwgrond, als over laag gelegen weilanden. Verder hadden de bezitters van de boerderijen rechten in de „buurtgronden" [3]).

Meestal waren de boerderijen omgeven door bouwland, dat omringd was door met hakhout bepote hoge wallen. Eigenlijke bossen kwamen in het lage gebied bijna niet meer voor. Om het huis stonden bergen voor boekweit, rogge, hooi en een broodoven. Verder stond er op het land in de omgeving gewoonlijk een schaapskooi.

Er waren kleine bedrijven van vier tot vijf ha. Deze waren echter niet het talrijkst, grotere boerderijen kwamen meer voor. Daar er overal ontelbare karren plaggen moesten worden aangevoerd en de zeer kleine boeren veelal niet over de middelen beschikten om een paard te houden, zag men nogal eens de os en de koe als trekdier gebruiken.

Een bedrijf van 12-15 ha. had een drietal paarden en een achttal koeien. Het laaggelegen grasland bleef weiland, het hoger gelegene bleef 9 jaar weiland en werd dan meestal tot bouwland en ook vaak tot klaverland gemaakt. Men bebouwde gewoonlijk 3-4 ha. met rogge, 3-4 ha. met boekweit en verder een kleine oppervlakte met aardappels [4]).

Het bedrijf week hier af van het stelsel, dat in de 19e eeuw algemeen op de zandgrond voorkwam, waarbij twee derde van het bouwland gebruikt werd voor rogge en een derde voor boekweit [5]). De vrij vruchtbare grond, die men in deze streken heeft, zal hierbij wellicht van invloed geweest zijn. Men verbouwde meestal winterrogge. Wanneer deze afgemaaid was, werden direct in de stoppels knollen gezaaid. Alleen op de zeer goede gronden bij Bennekom werden wel rapen geteeld. Wisselbouw was hier vrij algemeen. De Vlaamse bouwerij waarbij men vee op stal houdt en voer bijkoopt, was hier niet doorgedrongen. Grote moeite leverde de mestvoorziening. De meeste boeren beschikten over een kudde schapen, die overdag hun voedsel zochten op de driesten (slechte graslanden) en 's nachts in de kooien gedreven werden om zo de nodige mest te leveren.

De slechte hooilanden werden nooit gemest; met de betere gronden gebeurde dat hier wel [7]).

De armere boeren hadden geen kudde schapen. Daarom kwam bij hen soms de driftherder (een herder, die zelf een kudde bezit). Deze mocht gras en spurrie gebruiken, kreeg kost en inwoning en leverde hiervoor mest.

De stal was meestal een potstal en de mest was zeer slecht. Er werden soms wel 150 wagens per ha. gebruikt. De wagens waren echter niet groot, daar de wegen slecht en de paarden gewoonlijk zwak waren, doordat hun voer maar al te veel uit strohaksel en te weinig uit haver bestond [8]).

De veeteelt stond op lage trap, het vee was van slechte kwaliteit. Wel voerde men hier de brede Hollandse stier in, maar die was gewoonlijk niet goed te gebruiken bij de kleine Veluwse koe [9]). De oorzaken van de treurige toestanden waren gelegen in de slechte weilanden (men moest zelfs vaak nog hooi bijkopen), de slechte fokdieren en in het algemeen in de te grote zuinigheid. Men had niets over voor het aanbrengen van verbeteringen.

De boeren verkochten hier kalveren, boter en soms varkens. Het houden van varkens was echter nog geen vaste tak van het bedrijf. De boter ging naar de markt „onder de toren" te Ede.

Aardappels werden niet veel voor verkoop verbouwd, daar het vervoer te duur was. Koren werd wel in kleine hoeveelheden op de markt te Ede verkocht [10]).

De bijenteelt kon hier tot ontwikkeling komen, daar dit bedrijf weinig kapitaal vergde; veel jongeren die geen eigen boerderij konden krijgen, legden zich hierop toe. Tuinbouw kwam niet veel voor. Wel was er om het huis meest een tuin, waarin groente voor eigen gebruik verbouwd werd. De zorg hiervoor berustte gewoonlijk bij de vrouw. Ook vond men om het huis hoge wallen, waarop hakhout groeide, dat voor brandhout gebruikt werd. Op een deel van het bouwland, dat dicht bij het huis lag, werd vaak wat hennep geteeld. Hiervan maakte de boer zelf touw en ook liet hij er door den dorpswever wel een soort grof linnen van maken. Deze hennep werd alleen verbouwd, omdat de boeren niet graag geld uitgaven voor nieuwe stoffen. Het product hoort eigenlijk niet thuis in deze streken [11]).

Het boerenbedrijf werd hier dus gekenmerkt door een achterlijke toestand van de veeteelt en een in vergelijking met andere streken vrij bevredigend peil van landbouw. De opbrengst van rogge was hier b.v. 18-20 hl. per ha., terwijl deze gemiddeld in de zandstreken 17 hl. bedroeg [12]). De waarde van het bouwland was dan ook groter dan die van het grasland. De belastbare opbrengst was in 1826 per ha. weiland *f* 5,90 en per ha. bouwland *f* 11,80. In Twente was in deze tijd de toestand achterlijker. Tot 1860 en in sommige delen nog later, werd de boerderij zonder geld gedreven, wisselbouw was er nog bijna niet. Als trekdier gebruikte men algemeen de koe [13]). In Ede was men dus in verschillende opzichten verder.

Dat de verkoop van producten niet groot was en de productie nog in hoofdzaak op eigen verbruik was gericht, kwam ten dele door de slechte vervoersgelegenheid.

Er was in deze tijd behoefte aan uitbreiding der cultuurgrond, maar toch had er o.a. door het gebrek aan mest geen of weinig ontginning plaats. Men kon de mest hier verder ook niet makkelijk aanvoeren, zoals in plaatsen die aan een waterweg gelegen waren, gelijk de veenkolonien, waar de turfschepen de mest als retourvracht meenamen [14]).

Andere omstandigheden die de ontginning tegenhielden waren de noodzakelijkheid om ten behoeve van de schapen de gemeenschappelijke gronden te moeten behouden, de slechte af-

watering en de in sommige delen nog zwaar drukkende heffing van tienden.

„Waar tienden geheven worden, komt nooit verbetering; een landbouwer, die geld uitgeeft voor verbetering van de grond is een kortzichtige dwaas, die zijn eigen voordeel offert aan dat van den tiendheffer" zegt Staring in het „Overzicht van de Nederl. Landbouw" [15]).

Grote stukken heidegrond en ook wel delen bos waren gemeenschappelijk bezit van de boeren, die een bepaalde buurt bewoonden. De instelling die deze gronden beheerde droeg hier de naam van de buurtschap. (Zie hierover hfdst. III B).

Bijna al de gemeenschappelijke gronden en tevens nog vele gebieden in particulier bezit, waren onbebouwd. De woeste gronden namen in deze streken een grote oppervlakte in.

Het percentage onbebouwde grond bedroeg in 1850

in Ede	62,5
de Veluwe	50,5
Zutfen	32,6
Drente	66,6
Gelderland	25,4
Z. Holland	4,3 [16])

De gemeenschappelijke gronden van alle buurten tezamen besloegen in die tijd een oppervlakte van 9540 ha. Hiervan was 8446 ha. onbebouwde grond (grotendeels hei). De gemeenschappelijke gronden hadden een grotere oppervlakte dan de bouw- en weilanden, die in particulier bezit waren. (8806 ha.). Tezamen namen de buurtgronden ongeveer 30% van de oppervlakte der gemeente in [17]).

Het boerenbedrijf was in deze streek hecht vergroeid met de eeuwenoude instelling de buurtschap. De buurtgronden waar de schapen graasden, waar men plaggen en soms wat hout haalde, vormden de grondslag waarop de bedrijfsvoering rustte. In de bossen had de bevolking geen rechten meer, die waren grotendeels in handen gekomen van kleine groepen van personen. Hout moest men meestal kopen. (Zie over de buurtschap verder hfdst. III B).

Zo af en toe werd er wel wat van de gemeenschappelijke grond verkocht of in erfpacht gegeven aan hen die wilden ontginnen. In 1820 verkocht de buurt Ede-Veldhuizen b.v. grond,

die ontgonnen kon worden, om geld voor verbetering van de wegen te krijgen [18]). Men koesterde echter al spoedig de vrees, dat de gemeenschappelijke gronden te klein zouden worden en daarom besloot de buurt Ede-Veldhuizen in 1838 dan ook geen gronden meer te verkopen of in erfpacht te geven. In datzelfde jaar werd door iemand de verdeling van de gronden gevraagd en in 1858 geschiedde dat andermaal door den heer v. d. Bergh van Heemstede. De buurt wees beide malen met grote meerderheid deze eis af. In 1870 kwam er ten derde male een aanvraag om verdeling en wel bij missieve van den Commissaris des Konings. Ook toen waren er slechts weinigen voor [19]). In de andere buurten ging het op dezelfde wijze. Men hield sterk aan het oude vast. De uitspraak: de Veluwse boer is achterlijk, is voor den boer van de 19e eeuw niet onjuist.

B. Het nieuwe boerenbedrijf

a. De verdeling der buurten.

b. De stichting van de landbouwcoöperaties-, verenigingen-, en scholen.

c. De verhoudingen in de verenigingen en coöperaties.

d. De resultaten der vernieuwing.

e. Het toenemen van het kleinbedrijf.

a. De verdeling van de buurtgronden.

De behoefte aan meer grond en aan nieuwe methoden van landbouw werd door de toeneming van de bevolking steeds dringender. De toestand der bevolking was slecht, zoals wel blijkt uit de onderstaande beschrijving van een deel der gemeente, die een oude inwoner gaf: „Voor vijftig jaar was het Doesburgerveen nog een moerassig stuk turfland. De armen trokken erheen, bouwden er hutjes en leefden er van „turven".

Er heerste bij velen grote armoede. Veel landarbeiders verdienden in de winter niets, terwijl ze ook geen ondersteuning kregen. En als de landarbeider verdiende, was het nog slechts een dagloon van 60-80 cent."

De bevolking groeide steeds aan. In 1839 bedroeg het aantal inwoners der gemeente Ede: 8326 en in 1890: 11318 [1]).

Grond werd weinig ontgonnen; andere middelen van bestaan dan de landbouw waren er vrijwel niet.

In Lunteren bevond zich nu in de 80er jaren een aantal in-

tellectuelen met grote belangstelling voor de landbouw, die de noodzaak van verdeling der gemeenschappelijke gronden inzagen en deze wilden bevorderen. Hierbij sprak ook hun liberaal beginsel, ze meenden dat particulier bezit het beste was voor de individu en voor de maatschappij.

De buurtschap Lunteren, bestuurd door boeren en vooral beheerst door enkele grotere, wilde evenwel niets van verdeling weten.

Onder degenen, die belang bij dit vraagstuk hadden waren de volgende partijen te onderscheiden.

1e. De grote boeren. Deze achtten het hun belang de oude toestand te doen voortduren, want ze hadden veel heide nodig voor hun grote schapenkudden.

2e. De boeren met een middelmatig bezit, veelal zonder grote kudden. Deze waren onverschillig.

3e. De landarbeiders, die uiteraard sterk onder de invloed stonden van de eerste groep. Bij die beïnvloeding werden argumenten gebruikt, als „die lui (de intellectuelen) willen het voor zich zelf" en „je zult zien, dat je nu alles kwijt raakt".

4e. Het groepje intellectuelen.

Toen het duidelijk werd dat er van verdeling niets zou komen, raadde de tuinbouwverenigingen aan: bebos de grond of beplant tenminste een gedeelte. Dat brengt meer op, geeft meer arbeid en is vooral voor de winterwerkloosheid van groot belang. Maar ook deze gedachte werd verworpen.

Na de totstandkoming van de Markenwet van 1886, die tot verdeling verplichtte wanneer een markgenoot zijn deel opeiste, deed de genoemde groep weer een voorstel, doch er kwam zelfs geen antwoord. Tenslotte stuurden deze personen toen een exploit ter verdeling en dreigden met de mogelijke gevolgen. Daar de boeren wisten dat er nu volgens de nieuwe wet verdeling plaats moest vinden, leidde dit tot een ommekeer bij de meesten van hen. Na het ontvangen van het exploit ter verdeling kwamen dan ook al spoedig een paar boeren-bestuurders bij den notaris met de mededeling, dat „als het dan toch moest, Mijnheer dan maar eens zeggen wilde, hoe het eigenlijk zou."

Bij de onderhandelingen over de wijze van verdeling ontstond er daarop strijd tussen de grote boeren, die de buurtgrond naar

het grondeigendom van ieder wilden verdelen en de kleine, gesteund door enkele intellectuelen, die allen een gelijk deel wilden geven. De grotere boeren hadden nog steeds veel invloed op de andere inwoners en wisten, tenminste ten dele, hun zin door te zetten. Een ander twistpunt vormde de vraag of bezit van heidegrond zou meetellen voor de bepaling van ieders deel. Een aantal boeren die heide bezaten, vonden dat dat wel het geval moest zijn, anderen bestreden dit, daar er volgens hen door het bezit van die hei niet meer dieren gehouden konden worden en dus ook geen groter gebruik van de gemeenschappelijke gronden gemaakt werd. Met echte boerenslimheid werd hierop weer door de eersten geantwoord, dat de grond nu weliswaar hei was, maar dat ze deze ten allen tijde konden ontginnen en gebruiken voor het houden van vee, waarvoor ze meer plaggen nodig zouden hebben en zij dus evenveel recht op die gronden hadden als een ander.

In overleg met den notaris werd tenslotte een plan tot stand gebracht, waarbij ten eerste ieder die hier een huis bezat van voor 1848 twee ha. grond toegewezen kreeg. Zo werd er 300 ha. onder de deelgerechtigden verdeeld. Verder ontving men van de overschietende 500 ha. al naar de hoeveelheid grond die men bezat, waarbij heidegrond slechts voor een zesde meetelde. De stukken grond die men bij de verdeling van deze 500 ha. ontving, variëerden zodoende van 0,19 tot 45 ha. In 1887 was deze verdeling al tot een goed einde gebracht.

Vele inwoners stelden geen prijs op de verkregen grond en verkochten ze weer graag. Deze gelegenheid werd door notaris van den Ham aangegrepen om uitgestrekte gebieden te bebossen. Hij kocht talrijke stukken grond, meestal tegen een zeer lage prijs en liet deze beplanten. Tenslotte slaagde hij erin een mooi aaneensluitend complex van bossen te verkrijgen. Bij zijn dood vermaakte hij dit aan de bevolking van Lunteren. Voor het beheer hiervan kwam de stichting het Lunterse buurtbos tot stand. In het bestuur hiervan zit o.a. de tegenwoordige notaris. Door deze daad van notaris v. d. Ham werd Lunteren een prachtig stuk natuurschoon rijker, wat o.a. een gunstige uitwerking op het vreemdelingenbezoek had. Ook verschafte het bos een aantal personen werk.

In de buurtschap Harskamp, die een bestuur had tezamen met Westereng en Westerhuis, was de verdeling al in 1884 tot stand gekomen. Onder de boerenbevolking van deze buurt woonde een herenboer op de boerderij „Harskamp", die hier grote

invloed uitoefende en o.a. ook als buurtrichter fungeerde. Deze kon de boeren er vrij makkelijk toe krijgen de grond te verdelen.

De andere buurten gingen er pas later toe over, maar tenslotte gebeurde het toch overal. De Doesburgerheide, die direct grensde aan Lunteren, was echter nog tot 1900 onverdeeld bezit. De schapenhouders verzetten zich daar tegen verdeling. Het voorbeeld van Lunteren sprak evenwel sterk tot de bevolking en zo was er in 1902 ook in de Doesburgerbuurt een meerderheid voor verdeling. Evenals in de andere buurten probeerden een aantal kleine boeren hier een verdeling tot stand te brengen, waarbij ieder een gelijk deel zou krijgen. Bij de verdelingen die reeds plaats gevonden hadden, leden de kleinere bezitters, die soms nog gesteund werden door enkele „democratisch gezinde intellectuelen" de nederlaag, doordat de meesten niet voldoende inzicht hadden en zich door de andere boeren lieten intimideren. Langzamerhand was het denkbeeld van gelijke verdeling meer gemeengoed geworden en zodoende waren de kleine boeren in deze buurt nu wel op de hoogte. Van belang was ook dat ze hier leiding hadden van iemand met wat meer ervaring, een persoon die weliswaar uit deze streek kwam, maar die wat meer van de wereld gezien had, o.a. enige tijd in Amerika woonde. Hierdoor kwamen ze beter voor hun belangen op. Zodoende wisten de „revolutionnairen" de overwinning te behalen.

Bij de verdeling van de buurtgronden kregen alle eigenaars van een huis met grond, dat waren dus de eigenlijke bewoners van de buurtschap, een gelijk deel, hier „vol deel" genoemd, terwijl degenen die alleen land in deze buurt bezaten, een vierde van zó'n „vol deel" ontvingen. Verder scheidde men de grond naar de ligging en kreeg ieder een aantal stukken van verschillende waarde. Alle bezitters van huizen met grond kregen dus onafhankelijk van de oppervlakte die ze bezaten, een deel van de gemeenschappelijke gronden, ieder ontving een gelijk aantal ha. De kleine boeren wisten hier dus een verdeling te bewerkstelligen, die in hun voordeel was.

Een bijzonder geval vormde de buurtschap Manen.

Omstreeks 1900 deed het rijk pogingen terreinen voor kazernebouw aan te kopen. Het zocht daarvoor uit de vlak bij het station gelegen heide ten Westen van de Sijsselt, die aan de buurtschap Manen behoorde. Deze verkocht die heide voor *f* 10000. Daar een groot deel van het gebied der buurt goed gelegen was tussen het station en het dorp Ede, probeerde nu het

buurtbestuur nog meer grond als bouwterrein te verkopen. Na de verkoop aan het rijk volgde die aan een firma, die begon met de aanleg van een villapark bij het station. Ook hierna ging het buurtbestuur met goedkeuring der bewoners verder met land te verkopen. Het trad a.h.w. op als de directie van een grondexploitatie maatschappij, waarvan de buurtbewoners de aandeelhouders waren. Tenslotte was er geen gemeenschappelijke grond meer over en verklaarde het buurtbestuur in 1911 aan B. en W. dat de buurt had opgehouden te bestaan [2]). De „maatschappij" bleef dus niet in stand. De door de verkoop van de grond verkregen bedragen kwamen tengoede aan de leden der buurtschap.

De andere buurt bij het dorp, Ede-Veldhuizen, verkocht eveneens gronden, maar niet alle. Ook hield ze geld in kas om wegen en sloten te kunnen onderhouden.

De wijze van verdeling der gemeenschappelijke gronden is dus niet overal gelijk geweest. Een vaststaand recht op een bepaalde oppervlakte bestond er niet, er was alleen een gemeenschappelijk gebruiksrecht, dat gebonden was aan het bezit van grond in de buurtschap. Dit recht had op de duur voor onderscheiden boeren verschillende betekenis gekregen: een grote boer met veel vee had meer aan het gemeenschappelijke land dan een kleine. Nooit was echter vastgelegd, dat hij daardoor ook recht had op een groter deel hiervan.

Nadat de verdeling der buurten plaats gevonden had, was er de mogelijkheid tot verdere ontginning. Weldra ging men daar dan ook toe over. Hierbij speelde de Lunterse Tuinbouwvereniging een belangrijke rol. Deze was een van de pioniers voor nieuwe landbouwmethoden in onze streek. De aard van haar werkzaamheden blijkt uit de volgende mededeling van een van de leden:

„We zochten samenwerking met mensen uit Wageningen, bebouwden stukken grond met lupine en strooiden kunstmest." De boerenopinie was: van de rogge die van zulke grond komt is geen brood te bakken en het stro deugt niet. Enkelen volgden, zo b.v. een man die een paar ha. van ons tegen loon bebouwde, maar dan ook enige ha. voor zichzelf op dezelfde wijze ging bewerken en elk jaar weer bij ons kwam met het verzoek nog weer wat grond te mogen hebben. Zo ontgon hij ha. na ha. en bouwde het geheel uit tot een flinke boerderij."

Meerderen volgden, steeds meer grond werd onderhanden ge-

nomen. Zo b.v. ook de veengrond, die door boeren uit de buurt in lange stroken verdeeld werd. Hier werden veel kleine huisjes gebouwd, veelal met behulp van een hypotheek die men verkreeg bij den notaris. Men begon in het klein met soms als enig vee een paar geiten en werkte zich in veel gevallen verder op. In Ederveen vond een soort kolonisatie plaats. Een dame, die aan het hoofd van een kostschool te Ede stond, poogde hier verbetering te brengen in de slechte toestanden, die onder de armoedige bevolking heersten. Ze probeerde hiervoor in bredere kring belangstelling te wekken, doordat ze een paar van haar leerlingen een brochure over de verwaarloosde toestand waarin de bewoners verkeerden, liet schrijven. Op deze wijze slaagde ze erin een stichting tot stand te brengen, die kleine huisjes bouwde, welke tegen een lage prijs verhuurd werden. Verder werd er naaionderricht gegeven en hield men in het algemeen enig toezicht op de bewoners [3]). Dit onderricht bestaat niet meer, wel echter nog de stichting die huisjes verhuurt. Deze staat nu onder toezicht van de gemeente.

Er hadden ook enkele ontginningen in het groot plaats; zo werd er b.v. een 150 ha. van de Doesburgerheide door een herenboer ontgonnen en als één bedrijf bewerkt. Het bedrijf slaagde echter niet en de grond werd later in delen verpacht en verkocht. In hoofdzaak geschiedde de ontginning stukje voor stukje door de boeren zelf.

Vooral in het lage gebied ging de ontginning bij zeer kleine stukjes. De boeren voegden telkens een kleine oppervlakte aan hun gronden toe, maar ook werden er wel kleine nieuwe bedrijfjes gesticht.

„Een zeer gelukkige omstandigheid bleek te zijn, dat de lage graslanden, die vrijwel niets opleverden en tot dusver ook niet als cultuurgronden werden aangemerkt, na behoorlijke droogleggingen, met de goedkoopste kunstmest tot zeer productieve wei- en hooilanden waren te maken. Het bleek dat ze zelf een zeer grote rijkdom aan kostbare stikstofverbindingen bevatten. In de Graafschap en de lage gebieden rondom de Veluwe, was hiermee in beginsel de oplossing gevonden voor de verandering, die het bedrijf moest ondergaan. Deze goede weiden maakten het houden van meer vee mogelijk en hierdoor kon men weer meer mest krijgen. De kunstmest op de vroeger waardeloze gronden werd de motor, die de veestapel en daarmee het bouwland, dus het hele bedrijf tot grotere activiteit en productiviteit bracht," zegt de landbouwconsulent Ir. Cleveringa [4]).

Voordat men over kon gaan tot verbetering van de lage gronden, was het nodig de gemeenschappelijke gronden te verdelen. Pas hierna was het mogelijk het bedrijf geheel te veranderen.

b. De stichting van de landbouwcoöperaties, verenigingen en scholen.

Met de uitbreiding der veeteelt nam de melkproductie sterk toe. Daardoor kon men lonend fabriekmatig boter bereiden en ontstond de mogelijkheid een zuivelfabriek op te richten. Aan het einde der 19e eeuw stichtte de genoemde herenboer uit de Harskamp al een dergelijke inrichting, die echter een zeer geringe capaciteit had en ook te Wageningen kwam er een in de vorm van een N.V. tot stand. Met de eerste ging het niet goed. Hij „liep langzamerhand droog," zoals de boeren het uitdrukten. Bij een zeer kleine ontevredenheid keerde men de fabriek de rug toe en ging zelf weer boter maken. Men voelde zich nog niet verbonden ermee en was er ook nog niet afhankelijk van. Toch waren er een aantal boeren, die de sluiting als een gevaar beschouwden. Ze beschikten echter niet over de kracht en de middelen om dat gevaar af te wenden.

Bij enkele personen, niet behorende tot de boerenstand, o.w. de notaris te Lunteren, ontstond toen het plan een coöperatieve instelling te stichten. Er werden enige voorbereidingen hiertoe getroffen en verder wachtte men af wat de boeren zouden doen. Op het notariskantoor te Lunteren speelde zich hierna het volgende af:

Op een avond kwam een groepje boeren uit de Doesburgerbuurt met het verzoek of Mijnheer de melkfabriek ook wilde kopen. Ze kregen ten antwoord dat het beter was als ze zelf een coöperatie vormden en de fabriek overnamen. Het moest snel gaan, daar er gedreigd werd met verkoop aan een ander.

Direct werd er toen een soort vergadering gehouden, waarin men de hoofdregels voor het beheer vaststelde.

De bereidwilligheid om mee te werken was groot genoeg, veertig boeren sloten zich direct aan. Onder groot enthousiasme besloot men tot de koop over te gaan. Onmiddellijk hierna werd er door den notaris een lening hiervoor gesloten.

Behalve de notaris zagen ook een aantal boeren dus wel de betekenis van het bestaan van een fabriek in. Evenals bij de eerste Friese zuivelfabrieken ging het hier niet om de idee der coöperatie, daar wist men nog weinig van en interesseerde men zich niet voor [5]). Men voelde dat het noodzakelijk was over een

fabriek te beschikken om de melk te kunnen verwerken en daar er geen particulieren waren om het bedrijf voort te zetten, moest men tot een coöperatief bedrijf overgaan.

Enkele jaren later slaagden een aantal heren, o.a. een notaris en een burgemeester, uit Lunteren, Rhenen en Bennekom, erin, de fabrieken te Wageningen en Ede te verenigen tot een grote coöperatie voor deze gehele streek. De Bennekomse boeren voelden er weliswaar niet veel voor, wilden liever een eigen fabriek, maar zwichtten toch voor het dreigement van een der heren, dat als ze niet tot de grote coöperatie toetraden, hij hen geen financiële steun meer zou verlenen.

De nieuwe coöperatie, genaamd Concordia, kwam onder de leiding van een zeer energieken directeur en werd een belangrijk element in het vernieuwingsproces dat de landbouw zou ondergaan.

Betekenis in dit opzicht hadden ook de landbouwverenigingen als de Gelders-Overijselse Maatschappij van Landbouw. Deze had onder de boeren echter geen groot aantal leden. De afdeling Neder-Veluwe (met zetel te Wageningen) telde in 1928, 140 leden (in 1931: 113) de afd. Harskamp 40 (1931: 40). De veel later opgerichte Chr. Boeren- en Tuindersbond telde in Ede in 1928: 185 (1931: 189) en in Bennekom 8 (1931: 14) leden [6]).

De betekenis van de coöperatieve aankoopverenigingen, die meer direct nut afwierpen, was veel groter. Deze kwamen in verscheidene gevallen voort uit de landbouwverenigingen, werden gesticht door personen die hierin werkzaam waren. Bennekom en Barneveld, beide met reeds lang bestaande afdelingen van de G.O.M.v.L., gingen voor met het stichten van aankoopverenigingen. Het resultaat sprak tot de boeren van de omliggende dorpen. Hoewel er verzet was en het de voorgangers vaak moeilijk gemaakt werd, vond deze vorm van coöperatie toch ingang.

De meeste aankoopverenigingen ontwikkelden zich geleidelijk aan, zo b.v. die van Harskamp.

Iemand die een werkzaam aandeel in de totstandkoming van deze instelling had, deelde daarover het volgende mee:

„Al lang liepen er een paar personen met het plan rond een inkoopcoöperatie te stichten. De een wilde direct een aankoopvereniging vormen, terwijl de ander vond dat er eerst een bank moest zijn. De boerenleenbank komt dan het eerst tot stand. Daar we niet veel konden betalen werd het kantoor gevestigd in het huis van een onderwijzer te Harskamp, die de eerste kas-

sier werd. Hierna zorgde de mijnheer van de „Harskamp" ervoor, dat er een aankoopvereniging kwam. Deze was erg nodig omdat er met het voer en de kunstmest zo geknoeid werd. Het proefstation te Wageningen vond b.v., dat lijnkoeken, die we voor *f* 80 kochten, niet meer dan *f* 25 waard waren.

We begonnen met een karretje veevoer uit Ede te halen, maar al spoedig kochten we een wagon. Die lieten we dan onderzoeken. Het voer borgen we aanvankelijk op in een schuurtje, daarna in een schaapskooi en tenslotte in een schuur van een molenaar te Wekerom, die het niet erg druk meer had omdat hij alleen voor loon maalde. Dit laatste deed men steeds minder."

De bemoeienissen van de vereniging breidden zich dan steeds verder uit en zo werd het later nodig over te gaan tot de stichting van drie commissies, één voor Harskamp, één voor Otterlo en één voor Wekerom. In 1921 werd er een eigen gebouw en wel een magazijn met een maalderij gezet. Een zeer groot deel van de bevolking van deze streek wordt nu door deze instelling bediend.

Op soortgelijke wijze zijn er nu in verschillende buurten en dorpen der gemeente Ede inkoopverenigingen tot stand gekomen. Al deze sloten zich aan bij de bond van aankoopverenigingen voor Gelderland (B.A.G.) en bij het Centraal Bureau voor keuringen.

Het aantal leden bedroeg in	1928	1931	1934	1935
Bennekom	150	179	228	236
Lunteren	126	143	156	165
Harskamp	156	172	179	216
De Valk	66	84	84	91
De Klomp	107	116	113	117 [7])

Voor eieren bleven velen zich meer aan de particuliere handel houden, omdat men meent daarbij betere prijzen te kunnen bedingen. In tal van dorpen kwamen eiermarkten tot stand of werden de vroegere landbouw en veemarkten tot uitsluitend eiermarkten.

Markten te	omzet 1929	1932	1936
Ederveen	5,5 mill. stuks	7,9 mill. stuks	4,1 mill. stuks
Lunteren	2, „ „	2,1 „ „	2, „ „
Ede	4,8 „ „	5,5 „ „	6,4 „ „

Behalve op deze markten verkoopt men ook eieren op die in het nabijgelegen Barneveld en Venendaal.

Naast deze markten ontstond er evenwel ook een veiling. De omzet van deze coöperatieve eierveiling groeide snel.

Omzet	1929	1932	1936
	12 millioen	20 millioen	19 millioen stuks [8]).

Ook het aantal leden nam sterk toe. In 1931 bedroeg het 694 *).

In het geheel kwamen er hier in het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw een groot aantal coöperatieve verenigingen tot stand.

Van vele werd de stichtingsacte opgemaakt door het notariskantoor te Lunteren.

Coöperatieve verenigingen, die bij den notaris te Lunteren ingeschreven werden:

1898	De coöperatie	de Eendracht te Venendaal.
1900	„ „	voor de aankoop van materiaal voor het houden van bijen en verkoop van honing, de Gelderse Vallei.
1902	„ coöperatieve	slagerij „Eigen Hulp".
1903	„ „	stoomzuivelfabriek „Concordia".
1908	„ „	aankoopvereniging „de Boerenbond" te Lunteren.
1916	„ „	Boerenleenbank te de Valk.
1917	„ „	„ „ Lunteren.
1918	„ „	maalderij van de Boerenbond te Lunteren.
1920	„ „	aankoopvereniging „Harskamp-Wekerom".
1921		Dorsmachine van aankoopvereniging „Harskamp-Wekerom".

Naast al deze verenigingen waren ook de cursussen waarop de nieuwe landbouwmethoden onderwezen werden, van groot belang voor de verbeteringen in de landbouw. Deze werden hier vrij vroeg georganiseerd door de Geld. Overijs. M. v. Landb. In

*) Apeldoorn had b.v. 64 en alleen de hoofdzakelijk vruchtenveilingen zoals Zaltbommel (met 855) en Kesteren (met 905) hadden meer leden in Gelderland.

1908-09 werd er reeds les gegeven te Ede, Lunteren en de Valk[9]).

De gemeente steunde al heel spoedig dit onderwijs, wat enige verwondering wekt, omdat deze zoals in hoofdstuk I B bleek, haar taak allesbehalve ruim opvatte. T.a.v. de landbouw handelde men echter vaak anders. Zo werd er b.v. van gemeentewege geprobeerd voor de landbouw markten tot stand te brengen. In 1852 stelde men een commissie in om de mogelijkheden te onderzoeken voor een markt voor „koorn en vee", in 1853 werd een markt voor graan, zaden, groenten, kippen, boter, kaas, eieren en vee opgericht en loofde de gemeente premies uit voor deze producten om de markt op gang te brengen. Ook gaf men subsidies voor landbouwtentoonstellingen. Voor de land- en tuinbouwcursussen stelt men steeds schoollokalen beschikbaar. In 1908 besloot b.v. de raad een schoollokaal in Bennekom in bruikleen te geven voor tuinbouwcursussen[11]). Tevens gaf men deze cursussen dan nog subsidie. Zo vermelden de notulen van de raad van 1909 b.v. dat men *f* 40 subsidie voor een cursus te de Valk geeft en die van 1910, dat men daaraan *f* 100 subsidie verleent, daar dit onderwijs juist in die afgelegen hoek van grote betekenis is. Toen in 1923 wegens bezuiniging het algemene vervolgonderwijs afgeschaft werd, werden er voor het landbouwonderwijs voorbereidende cursussen met gewone L.O. vakken ingesteld[12]). Dit geschiedde weliswaar, nadat de Geld. Overijs. M. v. Landb. in een adres aan de raad erop gewezen had, dat deze schakel tussen lager- en landbouwonderwijs zeer noodzakelijk was, maar toch blijkt hieruit weer dat men zich ten behoeve van de landbouw allerlei opofferingen getroostte, die men voor andere takken van bestaan en andere behoeften niet over had.

Een raadslid maakte naar aanleiding van de subsidies, die de gemeente aan de landbouw verleent, in 1934 de opmerking, dat het wel leek alsof er voor het gemeentebestuur van Ede alleen maar de landbouw bestond.

Naast de landbouwcursussen zijn er hier in latere jaren dan nog een landbouwhuishoudschool en een lagere landbouwschool, uitgaande van de Chr. Boeren- en Tuindersbond, tot stand gekomen *).

*) Dit soort onderwijs begon in Nederland in het einde van de 19e eeuw. In 1890 kregen de onderwijzers een beloning voor de landbouwacte en in 1896 waren er in het gehele land 46 landbouwcursussen. Pas later werden ze meer algemeen. Toch werden er in 1912 nog maar 146 van dergelijke cursussen in Nederland gegeven.

Het landbouwonderwijs heeft in deze streek zeer nuttige diensten verricht bij het overwinnen van de weerstand, die er tegen het gebruik van nieuwe methoden bestond. Deze was in den beginne groot. Nadat de gronden verdeeld waren, ging men nog in het geheel niet over tot het invoeren van betere methoden, die voor verdere ontginning noodzakelijk waren. Aanvankelijk waren het alleen enkele meer vooruitziende personen, die hierin voorgingen.

In het Oostelijk gebied was het vooral de herenboer van de „Harskamp", die het voorbeeld gaf. Toen deze in 1900 het bedrijf op moest geven, was de gevolgtrekking van de boeren: „zie je wel, dat komt van die gekkigheid met die kunstmest, dat moest wel verkeerd aflopen." Een kunstmesthandelaar vertelde over de toenmalige toestand in die streek, „er was moed toe nodig er te komen, zo werd je er uitgescholden. Vele boeren wilden wel veranderingen aanbrengen, maar durfden niet tegenover de anderen. Er waren er, die 's avonds gingen strooien, opdat het niet gezien werd."

Tenslotte raakte men echter meer en meer overtuigd van het nut van de kunstmest. Maar toen moest men het gebruik nog leren. De noodzakelijkheid daarvan blijkt wel uit onderstaande opmerking van een landbouwonderwijzer:

„De boeren geloofden aanvankelijk alles wat de handelaars vertelden en kochten wat deze aanrieden. Er waren er ook die altijd de goedkoopste soort kochten. Ze handelden als een patiënt, die zelf zijn drankje uitzoekt en meent dat elk drankje goed is voor iedere ziekte. Aan bodemonderzoek werd en wordt trouwens nog door velen niets gedaan."

Vooral na 1919 kregen de landbouwcursussen een grotere toeloop, omdat men goed op de hoogte wilde zijn van het kunstmestgebruik.

Tegenwoordig is het aantal leerlingen, ook doordat er nu de landbouwschool is, weer wat kleiner. In de Klomp bedroeg het aantal in 1933 : 12, allen in de tweede klasse. Ieder jaar is er n.l. maar een klasse. Naar de leeftijd waren de leerlingen dat jaar als volgt te verdelen: Van 17 jaar: 4, 18 jaar: 5, 19 jaar: 2, 20 jaar: 1 [14]). Deze jongens komen uit zeer verschillende milieus. We vinden er zoons van grote, zowel als van kleine boeren, van landarbeiders zowel als van andere arbeiders onder.

De band tussen de oud-leerlingen blijft vaak bestaan door een vereniging, die o.a. excursies organiseert en oud-leerlingen door een proefveld van de verbeteringen op de hoogte houdt.

c. De verhoudingen in de verenigingen en coöperaties.

De veranderingen in het landbouwbedrijf kwamen hier niet zeer vroeg tot stand en zodoende behoren de coöperaties ook niet tot de allereerste van het land. Toch krijgt de coöperatie hier al betrekkelijk vroeg betekenis, wat enigszins verwonderlijk is omdat het hier een zandstreek betreft. Juist in de zandstreken, waar men in het algemeen kleine bedrijven en weinig vee had zoals b.v. in Z.O. Friesland, ging het stichten van zuivelfabrieken moeilijk[15]). In deze streken die reeds een lage levensstandaard hadden, bracht de landbouwcrisis ook niet zoveel verandering en voelde men niet zo sterk de behoefte tot iets nieuws te komen om verbetering te brengen. Weliswaar had men in Ede meer vee dan in vele andere zandgebieden, maar de bedrijven waren ook hier klein.

Toen de Edese coöp. zuivelfabriek gesticht werd waren er in geheel Nederland nog maar 18 van dergelijke fabrieken[16]). Dat deze instelling zo vroeg tot stand kwam, was in hoofdzaak te danken aan het initiatief van enkele heren die ook bij het oprichten van de andere coöperaties en de landbouwverenigingen een belangrijke rol speelden. De landbouwverenigingen zoals de G.O.M.v.L. bestonden aanvankelijk evenals in Friesland bijna geheel uit heren *). Wel zijn nu een vrij groot deel van de leden boeren, veelal grotere, maar het leidende element vormen ook tegenwoordig nog de heren[17]).

De boeren volgden deze personen vrij makkelijk. De ontwikkeling van het coöperatiewezen ging hier snel, sneller dan b.v. in de IJselstreek van Gelderland.

De toestand in dat gebied in 1912, in welk jaar er in Ede reeds lang een coöperatieve zuivelfabriek was, blijkt uit de vol-

---

*) v. d. Zee zegt over de Friese landbouwverenigingen: „de klachten zo algemeen tijdens het oprichten der maatschappijen, dertig jaar geleden, dat de leden meer voorstanders van de landbouw dan landbouwers zijn verneemt men nog evenzeer."

gende beschrijving: „Tot voor kort werd hier in de IJselstreek de boter nog uitsluitend op de boerderij gemaakt. De boeren wilden er niet aan denken boterfabrieken op te richten, daar zag men met geringschatting op neer. Door particulieren werd er de eerste zuivelfabriek opgericht" [18]).

De Edese boer is lang niet zo individualistisch in de zin van niet geneigd tot samenwerking, als de Hollandse en Friese boer [19]). Hier bestond toch de eeuwenoude samenwerking in de buurtschap, een samenwerking van veel ingrijpender aard dan die van het waterschap in Holland, een die b.v. in de 16e en 17e eeuw al leidde tot het gezamenlijk gebruiken van een brouwketel en gezamenlijk houden van een stier en een hengst. Men stond hier niet vreemd tegenover de ander, werkte anders dan in Holland op allerlei gebied samen [20]). (Zie hierover hfdst. III B.)

Frost merkt over de onderlinge verhoudingen der boeren op: „Vooral de sterk individualistische Hollandse boeren wantrouwen elkaar vaak" [21]). Met de Edese boeren was dat niet in die mate het geval.

De meerdere geneigdheid tot samenwerking en het makkelijk volgen der leiders bevorderden hier een snelle groei der coöperatie. Misschien is hierbij van enige invloed, dat de bevolking ten dele van Saksische afstamming is. De Saksische bevolking is over het algemeen volgzamer en meer meegaand dan b.v. de Friese [22]).

Er was in deze streek geen sprake van een grote coöperatieve beweging met idealistische grondslag en evenmin was er strijd tegen particuliere fabrikanten. Het aantal boeren dat zelf boter maakte verminderde steeds. Andere fabrieken dan Concordia kwamen voor de bewoners vrijwel niet in aanmerking. Het werd een vanzelfsprekendheid zijn melk aan Concordia te leveren.

De zuivelfabriek groeide op deze wijze tot een onderneming met 1700 leden en 60 man personeel en een verwerking in 1929 van 23 millioen kg. melk *).

De directeur, een goed zakenman, organiseerde het bedrijf zeer

---

*) De coöperatieve fabrieken in Friesland hadden in 1931 gemiddeld 180 leden en een verwerking van 7 millioen kg. melk. Slechts 7 fabrieken verwerkten er meer dan 10 millioen kg.

rationeel, maakte dat men zich aansloot bij de Geld. Overijs. Zuivelbond en dat de boter verkocht werd op de botermijn te Zutfen. Lange tijd voerde de directeur eigenlijk alleen de bedrijfsleiding. Het bestuur liet op dit gebied alles aan hem over, daar het hem in dit opzicht als meer deskundig beschouwde. Met de personeelszaken was dat echter niet het geval. Een regeling van de positie van het personeel, die de leider van het bedrijf ten behoeve van de arbeiders wenste in te voeren, kwam nooit tot stand. Van invloed hierop was ook, dat alle energie van den directeur opgeeist werd voor het groot maken van de onderneming, hij er vooral steeds op uit moest zijn de productie te vergroten. Hierdoor bleven behalve de verbeteringen voor het personeel, ook andere als de ziektebestrijding van het vee die hij gewenst had in te voeren, achterwege.

„Ik heb getracht Concordia groot te maken. Daardoor kwam de verbetering van de veestapel op de achtergrond en kwam de t.b.c. bestrijding niet tot stand. Mijn gehele aandacht moest steeds gewijd zijn aan de wijze, waarop ik de toenemende stroom van melk zo goed mogelijk kon verwerken," luidde een passage in zijn afscheidsrede [24]).

De leden van Concordia oefenen invloed uit door het kiezen van een bestuur, dat den directeur in de leiding van het bedrijf bijstaat. Ze komen een paar maal per jaar samen en kiezen op een van de vergaderingen de bestuurders. Veelal is er een derde of een vierde der aangeslotenen aanwezig op deze bijeenkomsten. Het komt echter ook wel voor dat er slechts 10% zijn, maar ook wel bij belangrijke gebeurtenissen, zoals een aantal jaren geleden de afscheiding van de Bennekomse boeren, dat er 60 à 70% zijn.

Het gebied van de fabriek is tegenwoordig in districten verdeeld. Voor ieder district worden vanwege het bestuur twee candidaten gesteld. De vergadering kiest er een van. De leden uit zo'n district kunnen altijd hun wensen aan hun bestuurslid kenbaar maken.

Het gehele bestuur komt minstens eenmaal per maand samen. De verhouding tussen het bestuur en den directeur veranderde in de loop van de tijd. Hoewel men aanvankelijk zeer veel aan den directeur overliet, vooral ook omdat men over de bedrijfsresultaten en de melkprijzen tevreden was, waren er toch velen die de macht van dezen man niet goed konden verdragen.

Dit komt wel tot uiting in de volgende woorden van een bestuurslid:

„De directeur had wel graag zelf het heft in handen, hij bouwde de zaak ook zelf op en kende hem het beste, maar hij was een Amstedammer en kende den Veluwsen boer niet goed. Daardoor hield hij te weinig rekening met hem. Wij waren toch eigenlijk de baas, hij was in onze dienst."

In minder belangrijke aangelegenheden, vooral in personeelszaken, lieten de bestuurders steeds hun invloed gelden. De pensioenregeling voor de arbeiders kwam door hun tegenwerking niet tot stand. De kleine boeren met zeer geringe inkomsten, vaak geringer dan die van de zuivelarbeiders, verzetten zich hardnekkig tegen een dergelijke regeling. In Bennekom, waar onder de leden van de zuivelfabriek, die daar later gesticht werd, meer grote boeren zijn, werd wel een pensioenfonds ingesteld. Met de arbeiders die zich georganiseerd hadden in de Chr. Landarbeidersbond, wilde het bestuur niet te maken hebben en weigerde er een collectief contract mee te sluiten.

De bestuurders hadden in verschillende opzichten wel grote waardering voor den directeur, maar lieten daar gewoonlijk niet veel van blijken. Toen deze na een dertigjarige leiding aftrad, toonde men van verschillende kanten echter wel zijn dankbaarheid voor hetgeen hij tot stand gebracht had, maar ook zorgden de boeren er voor nu beter de macht in handen te krijgen. Men stelde nieuwe commissies in, die op verschillende onderdelen van het bedrijf toezicht uitoefenen.

Naast het willen behalen van goede geldelijke resultaten, was het baas willen zijn in de onderneming ook een belangrijke drijfveer bij het handelen van de boeren.

Bij de aankoopverenigingen vinden we dezelfde soort verschijnselen als bij de coöperatieve zuivelfabriek. De eerste verenigingen komen tot stand door het initiatief van heren (een notaris een herenboer, een oud-militair). De opmerking van mej. Venema: „In het algemeen zijn de coöperatieve verenigingen op de Veluwe opgericht door de boeren zelf," is niet juist[25]). Het is wel mogelijk dat dit met een aantal het geval is geweest, maar de feitelijke omstandigheden heeft zij niet onderzocht en daarom is haar opmerking van geen waarde. In kleine dorpen zijn het vooral bepaalde personen die de veranderingen tot stand brengen. Op landbouwgebied gebeurde dat hier door de genoemde heren.

In kleine steden als b.v. Brielle is het zelfde te constateren *).

In latere tijd is het niet moeilijk meer coöperaties te stichten, daar men hier dan geheel vertrouwd is met de coöperatieve gedachte. Zo werd er b.v. in 1920 in de Klomp een aankoopvereniging opgericht met direct al 100 leden. De opkomst op de vergaderingen is gewoonlijk goed. In de Klomp komen er gemiddeld 70 à 80 van de 115 leden, in Wekerom, waar de leden erg ver uit elkaar wonen, 80 à 100 van de 190.

In de vergaderingen zeggen ze gewoonlijk niet veel, een boer spreekt niet graag in het openbaar. Een bestuurder zei hierover: De boeren willen erbij zijn, het is hun zaak. Slechts zelden oefenen ze echter kritiek uit, ze vinden het meestal wel goed wat het bestuur doet.

Het bestuur bestaat gewoonlijk bijna geheel uit boeren, maar heeft meest een heer als voorzitter. In 1933 waren er twee van de vijf voorzitters van de aankoopverenigingen die er in de gemeente zijn, boeren. Het zijn voor een deel dezelfde personen, die de besturen vormen van de aankoopverenigingen en de zuivelfabriek. Ze vervullen die ambten vaak zeer lang en doen dat meest op een bevredigende wijze. Onder deze bestuurders komen zowel grote als kleine boeren voor.

De boeren-bestuurders hebben grote invloed op de gang van zaken. Dit blijkt b.v. wel te Wekerom. De aankoopvereniging daar heeft een directeur, die de administratie voert, koopt en verkoopt, maar steeds is er naast hem werkzaam een aankoopcommissie die uit boeren bestaat. Deze vergadert iedere week en stelt o.a. telkens de bestanddelen van het mengvoer vast.

Ook de prijzen voor de volgende week worden door de commissies van boeren vastgesteld.

Over het algemeen lopen deze bedrijven, die dus geleid worden door een directeur met een aantal boeren en waarin men zoals uit het voorgaande blijkt economisch en wetenschappelijk poogt te werk te gaan, zeer vlot.

Hoe staat het met het vertrouwen in de coöperatie?

Uitingen als „Ik koop er niet veel meer, want mijn zwager

---

*) „Het maatschappelijk gebeuren in een grote stad is vooral het werk van groepen. Maar in een kleine stad als Brielle is vrijwel alles terug te brengen tot het iniatief van bepaalde personen". (Dr. H. N. ter Veen, Brielle) [26]).

handelt tegenwoordig in meel" en „ik kan het daar goedkoper krijgen" duiden gevallen aan die overal voorkomen.

Uit de omzet van de coöperaties, die zeer groot is, kan men opmaken hoe intensief deze instellingen hier gebruikt worden.

Omzet 1933-'34:	kg.	bedrag
Bennekom	10 millioen	*f* 490,000,—
Harskamp	10,9 „	„ 523,000,—
Lunteren	6,2 „	„ 297,000,—
Klomp	5,1 „	„ 253,000,—
Valk	5 „	„ 245,000,—
In de aangrenzende gemeenten		
Barneveld	9,6 „	„ 449,000,—
Wageningen	1 „	„ 52,000,—
Bij de grootste coöperaties van Gelderland		
Aalten	16 millioen	*f* 630,000,—
Winterswijk	15,3 „	„ 52,000,—

Wat de omzet in geld betreft, zo neemt Harskamp onder de 70 verenigingen van Gelderland de 4e plaats in, Bennekom de 6e en Lunteren de 14e. Per hoofd berekend nemen de instellingen hier de eerste plaatsen in.

Omzet per lid 1933-'34.

De Valk	*f* 2880,—
Harskamp	„ 2650,—
De Klomp	„ 2250,—
Bennekom	„ 2140,—
Lunteren	„ 1900,—
Barneveld	„ 2310,—
Wageningen	„ 1400,—
Aalten	*f* 590,—
Winterswijk	„ 600,—
Gemiddeld bij alle bij de B.A.G. aangesloten verenigingen	*f* 850,—

De aansluiting bij de aankoopvereniging is wel groot[27]), maar nog lang niet algemeen. In 1931 waren er 694 personen, d.i. 49% van het aantal landbouwers hier, lid van deze coöperaties. In vele zandstreken is dat aantal groter. De leden van de aankoopverenigingen in de gemeente Ede vormden tezamen 4,5% van alle bij de Bond van Aankoopverenigingen in Gelderland aangeslotenen, terwijl de leden van de landbouwverenigingen als de G.O.M.v.L. en de Chr. B. en T. bond hier 2% uitmaakten van alle tot deze verenigingen behorende personen in Gelderland.

In het algemeen zien de leden de coöperatie alleen als een nuttige instelling, die voordeel oplevert en vinden ze het niet erg eens ergens anders te kopen. Toch gebeurt dat niet veel, omdat men nu eenmaal gewoon is van deze instelling zijn waren te betrekken. Tot voor kort werd er hier vrijwel geen melk aan particuliere fabrieken geleverd, maar in de laatste tijd verandert dit. Deze bedrijven komen hier tegenwoordig van grote afstand met vrachtauto's bij de boeren langs, bieden hen soms tijdelijk hogere prijzen dan de coöperatieve onderneming geeft en weten daardoor een aantal boeren tot zich te trekken.

Wat de samenwerking in wijder verband van de coöperaties betreft, ze zijn alle bij grotere centrale instellingen aangesloten, maar betrekken niet alles hiervan. In de Klomp bedraagt dat b.v. 65 à 70% van hetgeen men inkoopt.

Ook de zuivelfabriek sloot zich bij centrale instellingen aan, zoals reeds vermeld werd. Verder toonde ze ook haar wil tot samenwerken doordat ze b.v. geen zoete melk te Arnhem verkocht, maar de verkoop van deze overliet aan de coöperatieve fabriek daar ter plaatse. De nieuwe fabriek te Bennekom, die meer in handen van de boeren zelf was, werkte op dit gebied niet in wijder verband samen, maar keek alleen naar het directe voordeel en verkocht wel melk te Arnhem.

Deze Bennekomse fabriek werd gesticht omdat de boeren uit dat dorp niet wilden dat het gebied van Concordia nog meer uitgebreid werd, daar de kosten van het melkvervoer, die over allen gelijkelijk omgeslagen werden, dan nog weer groter werden. Behalve deze reden voor de afscheiding, was er nog een meer psychologische, die iemand als volgt formuleerde: „De Bennekomse boeren vormen een groep van tamelijk welgestelde boeren, die graag zelf heersen en het eigenlijk niet kunnen uitstaan de zeggingschap met die kleine Veluwse boeren te moeten delen." De nieuwe fabriek „De Hoop" genaamd omvatte een 300 boeren.

d. De resultaten van de vernieuwing.

De veranderingen in het boerenbedrijf waren in Ede van dezelfde aard als in de andere zandstreken. De nadruk viel hier echter, zoals trouwens in het gehele gebied der Neder Veluwe, nog sterker op de ontwikkeling der veeteelt dan in de meeste andere zandstreken.

In de 19e en 20e eeuw werd in het Edese gebied zeer veel grond ontgonnen. De oppervlakte woeste grond, die in 1826 nog 20000 ha. bedroeg, was in 1921 verminderd tot 12000 en in 1932 tot 11000 ha. Het grasland nam in diezelfde jaren respectievelijk 4900, 5800 en 7900 ha. in beslag. De meeste nieuw ontgonnen grond, die voor het grootste deel uit hooggelegen onvruchtbare zandgrond bestond, werd door bos ingenomen. De oppervlakte hiervan bedroeg in de genoemde jaren: 1900, 8300 en 8600 ha.

Bouw- en weiland vermeerderden dus van 1826 tot 1932 met 25%, het weiland alleen nam toe met 60% [28]).

De verandering tot modern veeteeltbedrijf had vooral plaats in de laatste twintig jaar. Toch was het bedrijf ook in 1910 al wel hoofdzakelijk ingesteld op de verkoop van veeteeltproducten zoals blijkt uit de beschrijving van de toestand in de „Schets van het Landbouwbedrijf op de zandgronden", uitgegeven door de Directie van de Landbouw.

Hierin wordt over de toestand in dat jaar in deze streek o.a. meegedeeld:

Men verbouwt meer voedergewassen dan vroeger, de teelt van voederbieten en koolrapen is mogelijk geworden door het gebruik van kunstmest. Op de hogere gronden is de boekweit sterk verminderd, het hoofdproduct is rogge. De bemesting is veel beter geworden maar de bewerking nog niet.

Bemesting met plaggen en aarde is er veel minder, er wordt veel gebruik gemaakt van kunstmest. De opbrengst van de knolrapen en voederbieten is enorm, de weiden zijn veel verbeterd. In het algemeen is de opbrengst per ha. wel met 100% vermeerderd. Er wordt wel voor tien maal zoveel voer bijgekocht als vroeger, de eigen landbouwproducten worden voor het grootste deel op de boerderij gebruikt. Alleen wordt er in deze streek en op het Westelijk deel van de Hoge Veluwe veel stro aan de kazernes verkocht, waardoor de roggebouw bevorderd wordt, zoals in Groningen de tarwebouw door de strocartonfabricage. Meest-

al heeft men tegenwoordig zelf genoeg hooi, alleen op de Hoge Veluwe moet men het nog invoeren. Voor het vee maakt men betere prijzen, doordat men dit nu dank zij de betere vervoersgelegenheid op de markt in Utrecht kan verkopen. Hierom legt men zich steeds meer toe op het fokken van vee en houdt men twee maal zoveel runderen als vroeger. Dit is mogelijk door de algemeen toegepaste stalvoedering. De prijs, die de boer voor zijn melk maakt, is met 25 à 30% gestegen, doordat de boterbereiding in de fabriek plaats vindt. De verzorging van het vee laat echter nog steeds veel te wensen over, er zijn nog veel potstallen.

Varkens zijn er gemiddeld drie à vier maal zoveel als 25 jaar geleden. Geen tak van bedrijf heeft echter zo'n vlucht genomen als de kippenhouderij, had een boer vroeger 6 à 12 kippen, nu heeft hij er 100 à 300. Meestal lopen de dieren vrij bij de boerderij rond en vereisen zo niet veel zorg. Tegenwoordig schaft men gewoonlijk om de 3 à 4 jaar nieuwe kippen aan, waardoor de kippenfokkerij sterk is toegenomen.

De eieren worden opgekocht door handelaars, die ze verkopen in de Nederlandse steden en uitvoeren naar Engeland.

In het algemeen is de intensiteit van het bedrijf sterk toegenomen. In het tijdperk 1880-90 bedroegen de gemiddelde inkomsten en uitgaven van een boerderij van 20 ha. *f* 1500 en nu zijn deze *f* 3000. Als zaak zijn de kleine bedrijven van nu groter dan de grote van vroeger.

Ook de prijzen van de grond en de boerderijen zijn gestegen. In 1890 kostte 1 ha. enggrond gemiddeld *f* 40,1 ha. grasland *f* 500 en 1 ha. broekgrond *f* 100. In 1910 zijn deze prijzen respectievelijk *f* 100, *f* 1000 en *f* 350.

Er worden zowel hoge als lage percelen gekocht door boertjes die nieuwe bedrijven willen stichten; maar ook zijn er winkeliers, spoorwegbeambten, notarissen en andere heren, die grond kopen om te ontginnen en te laten bebouwen.

De pachten zijn eveneens hoger geworden, men betaalt veelal wat de pachters vragen. Doordat de pachten vaak zo opgedreven worden, kopen de pachters veel boerderijen, meestal tegen te hoge prijzen.

Toch is in het geheel bezien de bestaanszekerheid van de boeren hier groter geworden, heeft men in het algemeen meer voedsel, terwijl een slechte oogst niet meer zulke ernstige gevolgen heeft. Doordat de boter in de fabriek gemaakt wordt is er minder werk en komt er tijd vrij voor de verzorging van kippen en var-

kens. Toch weegt deze arbeid niet op tegen de drukte, die het bereiden van boter met zich meebrengt, zodat er voor de boerin meer vrije tijd overschiet. Grote boeren gaan vaak een meid minder houden. Landarbeid wordt in deze streken door de boerenvrouwen niet verricht.

Wat de toestand der landarbeiders betreft, deze is ook iets verbeterd. Doordat er werk is in het hout, is er 's winters minder werkloosheid. Ook zijn de lonen wat hoger, waardoor velen in staat zijn grond te kopen. De meeste arbeiders werken op dagloon bij de boeren en bebouwen verder nog een stukje land voor zich zelf. Het aantal vaste arbeiders is afgenomen. Bij enkele arbeiders werkt de vrouw wel eens mee op het land. Het grasmaaien in Holland dat vroeger voor zovelen een noodzakelijke bijverdienste vormde, komt niet veel meer voor.

Vergelijken we hiermee, wat er in deze Schets van de Landbouw over de toestand in andere zandstreken in die tijd gezegd wordt:

In de meeste gebieden is de bemesting met plaggen en aarde verminderd, alleen op de Hoge Veluwe vindt deze bemestingswijze nog zeer veel plaats, en is het gebruik van kunstmest toegenomen. De Graafschap overtreft hierin nog de Neder Veluwe. De bewerking laat overal nog veel te wensen over, in N. Brabant heeft de balansploeg de oude op verschillende plaatsen vervangen, maar in de Graafschap is de oude karploeg, die geen verbetering heeft ondergaan, nog steeds algemeen. Op de Hoge Veluwe vindt men in het geheel geen nieuwe werktuigen. De opbrengst is vrijwel overal toegenomen, in Drente met 70 à 90%.

De verzorging van het vee is meestal gebrekkig, in verscheidene gebieden zijn er nog veel potstallen, zo b.v. in de Graafschap en ook in W. Brabant, waarvan meegedeeld wordt dat er „enkele betere" zijn. Varkens zijn er in alle streken „veel meer", behalve op de Hoge Veluwe. De kippenhouderij heeft in de meeste gebieden geen grote vlucht genomen, alleen in de Graafschap is deze wel van enige betekenis, daar heeft een boer wel eens 200 kippen. In Drente betekent deze bedrijfstak niet veel, in W. Brabant hebben vele boeren 20 à 50 van die dieren en is er niet veel verandering gekomen vergeleken met vroeger, de eieren worden er ook nog steeds tegen winkelwaren geruild.

De intensiteit van de bedrijven is algemeen toegenomen, het minste is dat het geval op de Hoge Veluwe, waar ze steeg met ongeveer 50%. Daar ondergingen de pacht en koopprijzen van de grond de laatste 25 jaar vrijwel geen verandering, anders was

dat echter in de Graafschap waar deze 25 à 50% hoger werden, terwijl in Drente de prijzen ook wel stegen maar niet in zo belangrijke mate en niet in evenredigheid met de toegenomen gebruikswaarde. Veelal wordt de grond daar nog op de oude voorwaarden aan denzelfden boer verhuurd.

In W. Brabant zijn de prijzen van boerderijen en grond niet zoveel hoger geworden, o.a. doordat hier niet veel grond door notabelen werd gekocht. De stijging van de prijs van het losse land was er nog het grootst. In Drente zijn ondanks de verhoogde landprijzen de uitkomsten toch meer bevredigend, maar in Twente en de Graafschap is dat in het bijzonder voor degenen die land kochten, niet het geval.

In W. Brabant is de bestaanszekerheid groter, waar de melk naar de fabriek gebracht wordt en de vrouw mee op het land gaat werken. Deze vrouwenarbeid komt echter niet algemeen voor. Typisch is dat op de Hoge Veluwe nog steeds vele meisjes de naald niet kunnen hanteren, omdat zij gewend zijn mannenwerk te doen.

In Twente en de Graafschap werken ook de vrouwen als arbeidsters bij de boeren bij de graanoogst en het aardappels rooien. In Drente komt ook nog arbeid van vrouwen en schoolplichtige kinderen voor maar neemt af, terwijl er in W. Brabant weinig vrouwen en kinderen meer in loondienst zijn en op de Hoge Veluwe niet veel veranderd is. In dit laatste gebied zijn ook niet veel machines en bleven de werkzaamheden hetzelfde. Ook werken er nog veel mannen in andere delen van het land [29]).

Tot zover deze schets van het Landbouwbedrijf op de zandgronden.

Het kleinbedrijf met runderteelt, kippen en varkenshouderij is in onze streek steeds meer het typische bedrijf geworden, de landbouw geraakte meer en meer op de achtergrond.

De betekenis van de veeteelt reeds in 1910, blijkt ook uit de volgende cijfers.

1910	per 100 ha.	per 1000 inwoners
aantal paarden		
N. Brabant	15	67
Gelderland	16	72
Nederland	15	56
Ede	15	73
aantal runderen		
N. Brabant	80	364

1910	per 100 ha.	per 1000 inwoners
Gelderland	97	443
Drente	81	556
Utrecht	138	459
Nederland	94	348
Ede	114	533
aantal varkens		
N. Brabant	47	215
Gelderland	92	416
Drente	79	542
Utrecht	89	277
Nederland	59	216
Ede	128	584
aantal hoenders (zonder kuikens)		
Limburg	671	2598
Gelderland	512	2327
Utrecht	329	1100
N. Brabant	292	1311
Drente	234	1608
Nederland	312	1153
Barneveld	988	5020
Ede	1658	7760
aantal bijenkorven		
Limburg	5,4	20,9
Gelderland	4,6	20,9
Utrecht	3,8	9,2
N. Brabant	4,5	20,2
Drente	7,2	49,2
Nederland	3,2	12
Ede	13	61

Coöperatieve aankoop van meststoffen en voedermiddelen in enkele gebieden per 100 ha. in kg.

	meststoffen	voedermiddelen
De Graafschap	552	1080
W. Brab. zandgronden	600	669
Over Veluwe	138	98
Gelderland	247	568
Nederland	540	563
Neder Veluwe	227	901 [33])

Deze cijfers van de aankoop tonen ook weer de overwegende betekenis van de veeteelt, terwijl die van het aantal dieren per ha. er op wijzen dat de veeteelt in deze streek intensief bedreven wordt. Vergeleken met dat in andere gebieden is het boerenbedrijf hier vrij modern. Er worden in de landbouw al vrij wat machines gebruikt. Met de welvaart is het, hoewel de landprijzen vrij hoog zijn, niet slecht gesteld zoals o.a. blijkt uit het feit dat hier weinig vrouwenarbeid voorkomt.

In de jaren na 1910 ontwikkelde het bedrijf zich nog verder in de aangegeven richting, nog meer grond werd als weiland in gebruik genomen, nog meer dieren werden er per ha. gehouden.

Gebruik van de Bodem in 1932:

Wei-bouwland, tuingrond	11,673	ha.
bos	8,519	„
woeste grond	11,655	„
wegen enz.	600	„
Oppervlakte van de gemeente	32,447	ha.
Van het cultuurland is grasland	8092	ha.
bouwland	3235	„
tuingrond	346	„

Van het bouwland wordt gebruikt voor:

rogge	haver	consumptie-aardappelen	mangel-wortelen	koolrapen en knollen	andere producten
2025	770	320	40	35	45 ha.

Van de tuingrond wordt gebruikt voor:

particuliere tuinen	ooftteelt	boom-kwekerij	bloem-kwekerij	warmoezerij voor de handel
290	35	8	7	6 ha.

. Het aantal dieren:

	paarden	runderen	schapen	varkens	(ben. 6 weken)	kippen	(oude kippen)
1921:	1523	11.982	1680	13775	(4167)	207.500	(102.000)
1930:	1344	16.303	1497	22049	(7826)	800.000	(367.000)

bijenkorven
1921: 1436
1930: 1251

Vooral de vermeerdering van het aantal kippen was enorm. Uit het getal jonge kippen blijkt, dat men zich vooral ook op kippenfokkerij en broederij heeft toegelegd.

	oude kippen	kippen gehele aantal
Ede 1921.	102.000	207.000
Barneveld 1921	51.000	127.000 [31])
Ede 1930.	367.000	800.000
Barneveld 1930.	258.000	673.000

e. Het toenemen van het kleinbedrijf

De ontwikkeling van de landbouw en veeteelt hangt nauw samen met de groeiende intensiteit en de toeneming van het kleinbedrijf.

De boerderijen hebben steeds kleiner oppervlak. Vaak kan men van oude inwoners nog opmerkingen horen als „waar je nu die en die en die boerderij ziet liggen, op al dat land lag er vroeger maar één". Deze splitsing van bedrijven gaat nog steeds door. Aan de weg van Nederwoud naar Walderveen lagen b.v. in 1929: acht en in 1934: zeventien boerderijen. (Dit verschijnsel komt verder duidelijk tot uiting in de op blz. 51 genoemde cijfers over de grootte der boerderijen.)

Het aantal boerderijen is hier dus sterk vermeerderd ten eerste door de verdeling der buurtgronden met een, een soort kolonisatie in enkele gebieden en ten tweede door de voortdurende splitsing der boerenbedrijven, zowel door verdeling onder de kinderen bij erfenis als door verkoop in gedeelten.

Dat kleine bedrijf bood bij de oude wijze van werken geen bestaan meer en daarom was het nodig tot een andere meer intensieve werkwijze over te gaan, wat hier dan ook geschiedde. De nieuwe intensieve bedrijfswijze gepaard met kippenhouderij maakte het tenslotte mogelijk op een veel kleinere oppervlakte een onderhoud te vinden.

Een goede illustratie hiervan is het volgende geval te Lunteren: Een hofstede van 40 ha. werd na 1890 verdeeld in 7 boerderijen van 5 à 6 ha. Ieder van deze kleine boerderijen geeft nu volgens een deskundige op dit gebied, den bezitter even grote inkomsten als die ene grote boerderij van vroeger.

Dat de boerderijen zo sterk verdeeld werden komt o.a. doordat grootgrondbezit hier in tegenstelling met het Westelijk deel van de Gelderse Vallei niet veel voorkomt (zie hierover blz. 39). Alleen om het dorp Ede vindt men het nogal. In de 20e eeuw nam het verder nog af doordat de boeren grond kochten.

Ook vindt men hier niet het „Anerberecht" zoals dat in de

Achterhoek voorkomt, dat de boerderijen bijeen zou kunnen houden [32]). Wel komt het veel voor dat men het plaatsje legateert aan een der zoons, die dan de verzorging der ouders op zich neemt. De betrokken zoon krijgt dan gedurende de tijd dat hij bij zijn ouders in dienst is een loon, dat hem echter niet uitbetaald wordt, maar voor hem gereserveerd blijft. Dit bedrag verschaft hem dan bij het overlijden der ouders recht op een groter deel, wat vaak tot gevolg heeft dat hij de boerderij in zijn geheel behoudt. De andere kinderen moeten dan een bestaan buiten de landbouw zoeken of in loondienst gaan bij een anderen boer wanneer er geen geld is om een boerderij te kopen of te pachten [33]).

De schadelijke versplintering van boerderijen is hier niet zo sterk, men gaat bij het verdelen van de grond meestal niet beneden een bepaalde grens. Evenmin is de verbrokkeling van de percelen hier zeer groot [34]).

Een deskundige op dit gebied zeide hierover:

„Men gaat met het verdelen uit eigen inzicht bijna nooit onder een bepaalde grens. Ruilverkaveling is niet nodig, er zijn vrijwel geen versnipperde stukjes, men rondt meestal zelf af door koop en verkoop of door ruil."

Er werd hier lang niet zo versplinterd als in Wageningen, al bleven de bedrijven niet in één hand zoals in sommige delen der Gelderse Vallei. Wel zijn er een paar gebieden, waar ruilverkaveling gewenst zou zijn, n.l. in het veengebied bij Venendaal en in de kom van de Valk en Wekerom. Hier zijn veel zeer kleine stukjes grond ontgonnen [35]).

(Zie hierover ook hfdst. I B).

Een grote tegenstelling daarmee vormt Bennekom, waar men de grote boerderijen met meestal goed aaneengesloten gebieden vindt. Over de toestanden hier deelt Regeling mee:

De Bennekomse bedrijven zijn alle oude boerderijen, die bijna niet gesplitst zijn. De boeren hebben er kapitaal en kunnen voor hun zoons altijd nog wel wat anders aanschaffen. Van betekenis is ook dat deze groep onder elkaar trouwt, waardoor ze mee hun bezittingen in stand houden [36]).

In het voorgaande werd er reeds op gewezen dat men in Ede niet veel grootgrondbezit vindt, in tegenstelling met de gebieden ten W. van Ede, waar veel adellijke personen wonen die uitgestrekte landerijen in bezit hebben. Deze gronden worden grotendeels verpacht en zo treft men in die streek zeer veel pachters aan, terwijl er in Ede veel eigenaars zijn en het grootste gedeelte van de grond door eigenaars bewerkt wordt.

Oppervlakte geëxploiteerd door eigenaars in procenten van het geheel, in 1910

	Ede	Gelderl.	N. Brab.	Nederl.
bij de landbouwers	65	55,5	50,5	49
„ alle landgebruikers	65	55,5	50,8	50

Van de landbouwers waren in Ede in 1910 68%, in Scherpenzeel 17% en in Venendaal 23% eigenaars, van de landgebruikers waren dat respectievelijk 65, 15, 5 en 34%.

Naar de oppervlakte was er bij de eigenaars in gebruik te Ede 65%, Scherpenzeel 20%, Venendaal 30%.

Over het algemeen is hier een steeds voortgaande toename van het aantal eigenaars te constateren. Ook het tijdperk van 1898-1910 toen er in de meeste zandstreken een uitbreiding van het pachtwezen plaats vond, nam in deze streek het aantal eigenaars toe.

Toe- of afname van het aantal eigenaars in procenten van het gehele aantal van 1898-1910:

alle bedrijven		1–5	5–10	10–20	20–50	50–100	groter dan 100 ha.
Neder Veluwe	4,9	–3,4	15,6	11,3	9,7	57,1	
Graafschap	5,4	4,9	4,7	4,3	7,9	6,8	100
Gelderland	–2,6	–3,7	–1,7	0,7	0,3	–4,5	9
Nederland	–5,8	–6,7	–4,8	–5,4	–5,2	4,9	10

Het percentage eigenaars bedroeg in de Neder Veluwe in 1898: 56,9% en in 1910: 61,8% [37]).

Deze toename werd hier ten dele veroorzaakt door de verdeling der gemeenschappelijke gronden, die in die tijd plaats vond. In de Graafschap waar eveneens zulke gronden verdeeld werden, nam het aantal eigenaars ook toe.

In de laatste tijd werd het aantal eigenaars en de hoeveelheid grond die zij bewerken, in het Edese gebied nog groter.

Alle landgebruikers

1. Het aantal personen. 2. Het aantal ha, door hen bewerkt.

	½ ha		½—1 ha		1—2 ha		2—3 ha		3—5 ha		5—10 ha	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1910	93	30	182	100	218	485	228	518	289	1057	283	1180
1921	277	93	250	171	294	545	256	593	343	1272	330	2736
1930	200	68	254	188	353	447	276	493	433	1642	440	2858

	10—20 ha		20—30 ha		30—40 ha		40—50 ha		50—75 ha		75—100 ha	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1910	170	2305	50	1108	20	646	8	333	16	359	2	117
1921	173	2332	57	1329	11	352	5	216	2	107	1	77,5
1930	198	2630	48	1132	15	496	1	45	2	148	2	164

De landbouwers

	½ ha		½—1 ha		1—2 ha		2—3 ha		3—5 ha		5—10 ha	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1920					172	245	180	425	297	1142	317	2123
1930					202	286	236	554	339	1198	420	2852

	10—20 ha		20—30 ha		30-40 ha		40—50 ha		50—75 ha		75—100 ha	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1920	70	2279	57	1329	10	322	5	215	1	51	1	77,5
1930	93	2580	45	1065	15	496	1	45	2	148	1	78

De verhouding tussen het aantal pachters en eigenaars in ieder van de verschillende grootteklassen, blijkt uit het volgende:

Eigenaars in percenten van het aantal landgebruikers in iedere grootteklasse:

	Ede	Ned. Vel.	Gelderl.	Nederl.
1–5	63,5	60,23	53,1	50,4
5–10	73,3	69,4	60,4	55,7
10–20	66,2	64,4	60,2	52,4
20–50	57,5	48,4	55,8	43,9
50–75	100	100	52,5	37,4
75–100			90,–	63,4

In alle grootteklassen overweegt hier dus het aantal eigenaars en dit aantal is steeds groter dan in een der andere gebieden.

Van 1910–1930 nam het aantal landbouwers-eigenaars toe met 44% en nam het aantal pachters af met 17%.

De verdeling van het aantal eigenaars en pachters over de verschillende grootte-klassen in de groep landbouwers te Ede, in percenten.

	1910 E	P	E 1930	P
1–5 h.a.	54,7%	55,2	60,5%	55%
5–10 „	21,7	20,5	22,3	23
10–20 „	14,3	15,5	13,3	15
20–50 „	5,4	8,8	3,6	7
50–100 „	0,9	——	0,3	——

Het aantal bedrijven van 1–5 h.a. werd groter, de bedrijven boven de 20 h.a. verminderden. Toch namen niet de aller kleinste boerderijen het sterkste toe, maar die van 3–5 en van 5–10 ha.

De landgebruikers in percenten van het totaal, in elk der grootteklassen.

1910	Ede	Ned. Vel.	Gelderland	Nederland
1–5	62,1%	59,7%	63,31%	52,3%
5–10	19,8	19,04	18,41	19,8
10–20	5,4	6,7	5,86	11,4
50–75	0,6	0,39	0,95	1,6 [39])

Naast de zelfstandige landbouwers kwam steeds meer op een groep, die de landbouw als nevenbedrijf beoefent. In deze groep zijn de landarbeiders wel het talrijkst. In 1910 werd er reeds op gewezen dat het aantal landarbeiders en vooral de vaste knechten afnam [40]).

Vele van dezen vonden steeds meer steun in eigen bedrijf, werkten maar korte tijd meer bij anderen en werden langzamerhand zelfstandige landbouwers. Volgens de landbouwtellingen nam het aantal landarbeiders met eigen grond, van 1910–1930 dan ook af van 489 tot 362. Door vermindering van het aantal grote boerderijen waren er minder arbeiders nodig. Onder de landarbeiders nam het aantal pachters af met 50% en het aantal eigenaars toe met 12%.

De verdeling over de verschillende grootteklassen, was in percenten van het aantal landarbeiders:

Bedrijven in ha.	1910		1920	
	Eigend.	Pacht	Eigend.	Pacht
0,05–0,15	1,9	10	7,2	10,4
0,15–0,25	3,9	14	8	10,4

0,25–0,50	11,3	23,2	20,6	21,6
0,50–1	39,1	25	43	40
1 –2	33,6	22,1	16,9	15,2
2 –3	9,1	4,6	3,9	2,4
3 –5	1	1,2	0,4	——

De kleinste bedrijven namen dus sterk toe in deze periode. De landarbeiders die een grotere oppervlakte grond bewerkten, gingen over tot de groep „landbouwers". Het aantal zelfstandige landbouwers (leiders, die zelf een bedrijf exploiteren) vermeerderde aanmerkelijk.

In 1910 vormden de zelfstandigen 45,9% van alle in de landbouw werkzamen en in 1930: 51.7%.

	1910	1930
Het aantal zelfstandige landbouwers	1496	2115
Het aantal personen in dienstverband (waaronder ook eigen kinderen)	1635	1890 [41])

Het bedrijf zoals het hier nu uitgeoefend wordt, eist een voortdurende zorg en maakt het noodzakelijk op allerlei kleinigheden te letten. Een dergelijk bedrijf kan het beste slagen wanneer degenen die er in werken, direct belanghebbenden zijn. Bij de kleine boerderijen die hier het meeste voorkomen, waar man, vrouw en kinderen de arbeidskrachten zijn, is dat geheel het geval. Ook in de grotere bedrijven werken gewoonlijk de man en vele gezinsleden mee, en zijn een groot deel van de arbeidskrachten dus direct belanghebbenden.

De zorg voor de koeien, varkens en kippen, het schoonmaken van de stallen en hokken is hier over het algemeen het werk van den man. De bewering van Frost „vooral op de zandgrond is de zorg en het toezicht van de boerin noodzakelijk" is dus niet geheel juist, is tenminste voor dit gebied niet van toepassing [42]). Alleen het melken gebeurt nu ook nog veel door de vrouwen. In hoofdzaak heeft de vrouw tegenwoordig vrijwel alleen huishoudelijk werk te verrichten. Doordat men minder bouwland heeft dan vroeger, de melk naar de fabriek gaat en de eieren in veel gevallen naar de veiling gebracht worden, heeft de boer meer tijd ter beschikking, die hij o.a. aan de verzorging van zijn vee kan besteden. Ook gebruikt hij veel tijd voor de handel in vee en kippen, die in particuliere handen gebleven is. Deze verrichtingen waarbij men allerlei kleine voordeeltjes kan behalen, waar het juist bij deze kleine boeren op aan komt, zal men niet licht uit handen geven.

Vooral in de kippenhouderij, die nu heel anders bedreven

wordt dan een twintig jaar geleden, worden door minutieuze zorg, het zoeken van het juiste voer, het geregeld schoonmaken van de hokken, het aanschaffen van goede kippen, het letten op ziekten, veelal goede resultaten bereikt. Hierbij nemen we een groot onderscheid tussen de verschillende boeren waar. Enkelen die zeer veel succes hadden op dit gebied, stichtten broederijen, waarvan er enige modelinrichtingen zijn die men tot in het buitenland kent.

Na de veranderingen in het bedrijf was de toestand van de boeren en de landarbeiders aanmerkelijk verbeterd. De arbeiders hadden meer geregeld werk, de lonen waren beter, in 1929 verdienden ze van *f* 15 tot *f* 17 per week. De boeren genoten in het algemeen grotere inkomsten en ondanks de prijsstijging van de grond was er onder hen een betrekkelijke welvaart ontstaan. Van betekenis was, dat door de verdeling der buurtgronden en splitsing der bedrijven zeer velen tot eigenaars werden en dezen niet te lijden hadden onder hogere pachten of prijsstijgingen van de grond.

De algemene economische crisis heeft na 1929 deze welvaart weer ten dele teniet gedaan.

In de laatste tijd proberen de boeren alles zoveel mogelijk zelf te doen, waardoor er dus minder arbeiders, die men vroeger ook nog wel eens voor losse werkjes aannam, werk krijgen. O.a. hierdoor is er nu onder de groep landarbeiders weer grote werkloosheid. In Maart 1938 bedroeg het aantal werkloze landarbeiders: 80.

De boeren werden getroffen door de lage prijzen der producten en de beperking van de runderteelt, varkens- en kippenfokkerij. De bedrijfsuitkomsten zijn in de latere jaren niet gunstig meer.

De netto opbrengst per ha. bedroeg volgens de onderzoekingen van de Directie van de Landbouw in 1931 in de

Neder Veluwe	–*f* 30
Graafschap	–„ 7,80
Zuid Drente	„ 35
Zandgrond v. W. Brabant	–„ 18 [43]).

Daar deze cijfers van de Neder Veluwe gebaseerd zijn op het onderzoek van 10 boerderijen met een gezamenlijk oppervlakte van 225 ha, die gemiddeld dus een veel grotere oppervlakte hebben dan die in Ede, geven ze geen juist beeld van de toestand

van de landbouw hier. De kleine bedrijven beschikken trouwens niet over een boekhouding en kunnen dus moeilijk voor een dergelijk onderzoek in aanmerking komen.

Bij de kleine boeren zijn de resultaten veelal niet zo slecht geweest, doordat ze meer kippenteelt hadden. Deze was verscheidene jaren nog lonend en hielp velen het hoofd boven water houden. De beperking van de kippenteelt, het tegengaan van het broeden werd door vele boeren hier als een zeer onrechtvaardige daad beschouwd.

Door vermindering der eierenexport en hoge graanprijzen werden de resultaten van deze tak van bedrijf ook slechter.

Een vrij groot aantal boeren vindt op het ogenblik geen voldoende bestaan meer in zijn bedrijf, een deel van hen wordt nu geholpen door de steunregeling voor de kleine boeren. Volgens deze regeling ontvangen zij, die een theoretische bedrijfsopbrengst hebben van *f* 4 tot *f* 7 per week, een ondersteuning van *f* 2 tot *f* 6 per week, zij die één hebben van *f* 7 en meer, steun in natura, o.a. kunstmest en landbouwwerktuigen, in waarde variërend van *f* 15 tot *f* 80 per jaar. Degenen die een bedrijf hebben dat minder dan *f* 4 per week opbrengt, zijn van deze ondersteuning uitgesloten.

In Maart 1938 waren er in Ede 108 boeren met een bedrijfsopbrengst van *f* 4 tot *f* 7 en 36 met een van meer dan *f* 7, die steun ontvingen.

Over het algemeen zijn de opbrengsten der boerenbedrijven de laatste jaren nogal wisselend.

De netto opbrengst bedroeg per ha. volgens de onderzoekingen van de Directie van de Landbouw in

	1933–34	1934–35	(aantal onderzochte bedrijven.	1933–34	1934–35
Ned. Veluwe	*f* 22	–*f* 30		58	47
Veluwezoom	„ 51	"–9		6	6
Oostel. Vel.	„ 19	„ 11		13	16
Graafschap	„ 10	„ 11		109	129
Zandgronden v. W. Brabant	–„ 8	–„ 16		61	67
Drentse zand	„ 27	„ 16		47	45 [44]).

Men werkt in de Neder Veluwe over het geheel intensief en heeft daardoor grote kosten per ha. Wanneer de opbrengsten der producten verminderen en de prijzen der voedingstoffen en van de kunstmest stijgen wordt men hier zeer sterk getroffen.

De bruto opbrengst per ha. is in dit gebied groot, maar de netto in de laatste jaren vaakal gering.

	bruto opbrengst per ha.		pacht per ha.	
	1933–34	1934–35	1933–34	1934–35
Ned. Veluwe	*f* 431	*f* 360	*f* 50	f 50
Veluwezoom	„ 291	„ 234	„ 51	„ 60
Oostel. Vel.	„ 352	„ 326	„ 51	„ 51
Graafschap	„ 276	„ 243	„ 56	„ 55
W. Brab. zand	„ 237	„ 221	„ 62	„ 64
Drentse zand	„ 199	„ 177	„ 35	„ 35 [45])

Zoals de Edese boeren zich in het einde van de 19e eeuw aan nieuwe omstandigheden wisten aan te passen, weten ze dit nu ook weer te doen. Men zet grasland in bouwland om als de roggeteelt meer lonend wordt, breidt de kippenteelt uit of krimpt die in al naar de vooruitzichten voor deze bedrijfstak zijn.

Er was hier behalve van verschillen tussen de individuële boeren ook sprake van een verschil tussen bepaalde groepen, n.l. tussen die van Bennekom, die van het verdere lage gebied en die van de Hoge Veluwe. De eerste groep was het best ontwikkeld, de laatste het minst.

De achterstand van den boer uit het hoge gebied is echter steeds minder geworden.

Ook in het hoge deel vond zoals bleek, het nieuwe ingang. De coöperatieve aankoopvereniging bloeit er, het aantal leden der melkfabriek is er groot.

De mening omtrent de achterlijkheid van den Veluwsen boer, en zo b.v. de bewering van Mej. Dr. Venema: „de Veluwse boer gaat slechts schoorvoetend over tot het aanschaffen van meer modern materiaal" is niet juist, geldt niet voor den boer van het Westelijke (Edese) deel van de Hoge Veluwe en nog minder voor dien van de Neder Veluwe [46]). Dergelijke conclusies mogen slechts getrokken worden na vergelijking met andere gebieden. Wanneer dat gebeurd was, zou het onjuiste ervan gebleken zijn.

Een uitspraak van een boer uit Otterlo luidde:

„Het zijn hier goed ontwikkelde boeren, die door voortdurende verandering van het bedrijf en met hard ploeteren een bestaan wisten te vinden. Ze zijn anders dan die van de achterlijke Betuwe, die het eerst wel slapende af konden."

En al mag hieruit nu misschien wel wat al te sterk het gevoel

van „wat hebben we het heerlijk ver gebracht" spreken, in de kern zijn deze woorden juist.

C. Ede en de kunstzijde

a. De ligging der fabriek.
b. De onderneming en haar product.
c. De voorziening met arbeidskrachten.
d. De verschillende werkzaamheden en de prestaties.
e. Het verkrijgen van het hogere personeel.
f. De onderlinge verhoudingen in het bedrijf.
g. Het „patriarchale" stelsel en zijn mislukking.
h. De samenwerking met de vakverenigingen.
i. Fabriek en bevolking.

De kunstzijdefabriek de „ENKA" te Arnhem kende een tijdlang een grote bloei. In 1918 keerde ze b.v. 92½% dividend uit en kon ze haar productie voortdurend opvoeren. Hierdoor ontstond er behoefte aan uitbreiding der fabriek. De directie besloot toen nog een nieuwe fabriek naast de oude te stichten en koos als plaats van vestiging daarvoor Ede.

a. De ligging der fabriek.

Iets ten Zuid-Oosten van het station Ede, nog op het hoge randgebied bevond zich een groot zandig terrein, dat gedeeltelijk met hei en gedeeltelijk met bos begroeid was. Dit stuk grond werd in 1919 door de ENKA aangekocht om er een fabriek te bouwen. Na enkele jaren stond er een groot complex van vierkante platte gebouwen, met aan de achterkant hoog oprijzende schoorstenen. Een poort in het midden der voorgevel geeft toegang tot een ruim plein, waaromheen de gebouwen in het geheel met een oppervlakte van 19 hectare, gelegen zijn [1]).

Aldus bezat Ede, dat tot aan die tijd bijna geen industrie gehad had, in 1922 de grootste fabriek van Gelderland [2]).

Het terrein waarop de fabriek gevestigd werd bezat verscheidene voordelen.

In dit zandgebied op de rand van het hoogterras der Veluwe kon men gemakkelijk water krijgen. Doordat de grond in de directe omgeving niet als bouw- of weiland in gebruik was, kreeg men niet zo licht moeilijkheden met de bewoners over wateronttrekking aan de bodem. De ligging aan de spoorlijn

maakte het vervoer van grondstoffen, producten en arbeidskrachten gemakkelijk. Verder was het van belang, dat de levensstandaard in deze omgeving niet zo hoog was.

Het gebied had echter ook vele nadelen.

Hoewel de fabriek zelf nog op de afhellende rand ligt, is de streek verder Westelijk vlak en ontbreken er beken in de directe nabijheid, waardoor de afvoer van het fabriekswater zeer moeilijk gaat. Men moest het water nu geheel naar de Grift in de buurt van Venendaal voeren. Hiervoor was het noodzakelijk sloten te graven en duikers in wegen en dijken te leggen. Het vuile water dat hierdoor afgevoerd werd, veroorzaakte verder nog tal van moeilijkheden. Men paste teneinde die te voorkomen een kostbare neutralisatie van het afvalwater toe, maar ook hiermee kon men aan de klachten der boeren over verontreiniging der sloten geen einde maken.

Men miste dus in dit opzicht sterk de nabijheid van een grote rivier. Door het ontbreken hiervan was er ook niet de mogelijkheid tot vervoer over water, dat voor vele producten goedkoper is dan dat over land. Wel kon men zo nodig de haven van Wageningen gebruiken, maar deze lag wel op zeer grote afstand van de fabriek.

Het voordeel van de niet zo hoge levensstandaard in Ede was verder maar zeer problematisch. Voor een fabriek als de ENKA waren hier niet voldoende arbeidskrachten en zodoende was men direct gedwongen deze ten dele uit andere plaatsen te laten komen.

Aan degenen die zich hier vestigden kon men niet zulke lage lonen betalen en de Edese arbeiders moest men dan wel dezelfde geven.

In het collectief contract dat men later sloot, werden voor de arbeiders in Arnhem en Ede dezelfde grondlonen vastgesteld, de premies waren echter enigszins verschillend. De belangrijkste groep arbeiders, de spinners, kregen evenwel op beide fabrieken eenzelfde premie van 9 cent per uur[3]). Verder moest men dagelijks een groot aantal arbeidskrachten uit andere plaatsen aanvoeren, waarvan de fabriek de vervoerkosten had te betalen. De meisjes kwamen o.a. uit Arnhem, Nijmegen en Utrecht, terwijl de Arnhemse fabriek de arbeidskrachten grotendeels uit de stad zelf betrok.

De gunstige ligging was hier dus in het geheel beschouwd maar zeer betrekkelijk. De vestiging van de fabriek in Ede werd ook niet alleen door de ligging en de daarmee samenhangende

factoren bepaald, maar was mede het gevolg van een grondspeculatie door enkele belanghebbende personen uit de onderneming.

De bezwaren overziende is het dan ook niet te verwonderen, dat iemand die het bedrijf goed kent als zijn oordeel uitsprak, dat het een fout geweest was deze fabriek hier te vestigen.

b. De onderneming en haar product.

Aan het einde der 19e eeuw werd een procedé uitgevonden om kunstzijde te maken en al spoedig ontstonden er in Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en België kunstzijdefabrieken. De grote Duitse onderneming de „Glanzstoff" werd opgericht in 1899. In Nederland kwam deze industrie pas later; het eerste bedrijf was dat der ENKA te Arnhem, dat in 1911 gesticht werd. De Edese fabriek kwam tot stand in 1922.

In de ENKA bedrijven werkte men volgens het viscose proces. De grondstof, de cellulose, wordt in loog gedrenkt, ondergaat dan allerlei bewerkingen en komt tenslotte als kunstzijden draad uit de spinmachine. Daarna wordt hij gewassen, gezuiverd enz. (zie verder over de bewerking van de draad d. blz. 73).

In de Edese fabriek verricht men enigszins ander werk dan in de Arnhemse, de eerste is een spoelenbedrijf, de tweede werkt met een centrifuge systeem.

In de tijd na de wereldoorlog had een algemene opbloei van het kunstzijdebedrijf plaats. Door voortdurende technische verbeteringen wist men een steeds beter product te krijgen, men slaagde er o.a. in de harde glasachtige glans te laten verdwijnen en het weerstandsvermogen tegen rek vele malen zo groot te maken. Hierdoor gingen kunstzijden producten gedeeltelijk katoen en wol vervangen, ook kwam het wel voor dat kunstzijde door katoenen of wollen stoffen geweven werden, om deze meer glans te geven, zoals b.v. bij kousen [4]).

De prijsverlagingen waren zeer groot. In 1920 bedroeg de gemiddelde prijs van de kunstzijde $ 6 per lbs., in 1926 was hij maar $ 1,26 per lbs. meer. De productie nam sterk toe [5]).

Wereldverbruik in percenten

	katoen	wol	zij	kunstzij
1930	85	8,7	2,5	3,8
1932	84,1	8,2	2,5	5,2
1934	84,2	7,6	1,9	6,3 [7])

Wereldproductie in tonnen.	
1913	11000
1922	35000
1925	85000
1929	190000
1932	240000
1934	340000 [6])

Van deze algemene toename van het kunstzijdeverbruik profiteerde ook de ENKA in ruime mate. Het bedrijf nam zeer snel in omvang toe, anders dan b.v. de Twentse textielfabrieken die een meer gelijkmatige groei vertoonden. De onderneming hier was ook van geheel andere aard, de Twentse fabrieken waren grotendeels familiebezit [8]), de ENKA was van het begin af een N.V. waarvoor het kapitaal door bankiers en groot-industriëlen verschaft werd [9]). De aandelen werden van het begin af aan op de Amsterdamse beurs genoteerd, later geschiedde dit ook in Berlijn (het eerst in 1929), Frankfort en Londen [10]).

Het stichtingskapitaal bedroeg *f* 1000000 (waarvan *f* 240000 volgestort).

In 1911 was het kapitaal der onderneming	*f* 1000000
1919	„ 6000000
1922	„ 10000000
1927	„ 60000000

De groei van de kunstzijdeindustrie was in de jaren na 1920 in het bijzonder in Nederland wel zeer sterk.

Over de oorzaken van dit verschijnsel zegt Dr. E. Flügge:

„Für die Ansiedlung der Kunstseideindustrie in Holland und für ihr rasches Wachstum dort hat aber die ausschlaggebende Rolle gespielt dasz zur Zeit des groszen Warenhungers auf dem Textilmarkt, Holland kapitalmäszig in der Lage war, Kunstseideproduktionsapparate rasch aufzubauen, und dasz die Währungswirren einiger Hauptproduktionsländer, insbesondere Deutschlands, Holland im Beginn der 20er Jahre einmalige Entwicklungsmöglichkeiten gab [11]).

In deze tijd gaf de afzet geen moeilijkheden.

„Das Absatzproblem spielte auch jetzt im groszen und ganzen kaum eine Rolle," zegt Dr. Flügge van de toestand, zo omstreeks 1925 [12]).

Zodoende is het niet verwonderlijk, dat de ENKA in deze

jaren in bloeiende toestand verkeerde en grote winsten wist te behalen. De dividenten bedroegen van 1914–1928: 6, 8, 12, 25, 92½, 30, 15, 14, 15, 20, 25, 25, 16, 18 en 18%. In de jaren van 1918–1928 was het gemiddelde dividend 26% [13]).

Tevens zorgde de onderneming er nog voor een groot reservefonds te vormen. In het zeer gunstige jaar 1918 keerde men de hoge winst gedeeltelijk (50%) in gratis aandelen uit.

De hoogte der dividenden en de vrij grote wisseling leidden tot sterke koersschommelingen der aandelen en tot speculatie.

Door de toename van de kunstzijdeproductie in andere landen en speciaal door de uitbreiding der industrie in Nederland, voelden de Duitse fabrieken behoefte aan invloed op de Hollandse ondernemingen [14]). Verder wilde in het bijzonder de grote Elberfelder fabriek de „Glanzstoff" zich wel graag met een Hollandse onderneming verbinden, omdat ze door onregelmatigheden die er bij haar plaats gevonden hadden, min of meer vast gelopen was. En daar er voorts aan beide kanten behoefte bestond van elkaars techniek op de hoogte te komen, leidden deze en niet nauwkeurig bekende factoren ertoe dat men tot een zekere aaneensluiting overging [15]). De „Glanzstoff" nam deel aan het kapitaal der ENKA, de ENKA aan dat der „Glanzstoff".

Ook breidde de ENKA nog haar invloed in het buitenland uit door het oprichten van dochterondernemingen. In Engeland stichtte men de British ENKA, in Italië de Italo Olandese, in Frankrijk de Societé de Soie artificielle Lyon. Deze fabrieken profiteerden van de ervaring van de ENKA en van haar technische leiding. Men schoolt hier ingenieurs, die later naar de bedrijven in het buitenland gaan. De ENKA werd o.a. schadeloos gesteld doordat zij gratis aandelen in de buitenlandse ondernemingen kreeg.

Tenslotte kwam er in 1929 een fusie met de „Glanzstoff" tot stand door de stichting van de AKU. Naast de Glanzstoff waren hierin directe deelnemers de Soc. Lyon. de soie artificielle, de Maekubee, d.i. de maatschappij die de buitenlandse ondernemingen van de ENKA controleerde, de N.V. Gem. Bezit van aandelen van de ENKA, de N.V. Gem. Bezit van de aandelen 1–860 van de H.K.I. welke 860 „maatschappijen" de H.K.I. te Breda controleerde, de „American Bemberg Corporation", de Barmer Maschinen Fabrik, de Comm. Vennootschap, W. G. J. Ramaer te Helmond, de N.V. Drija en enkele andere dergelijke

fabrieken, die opgericht waren voor het fabriceren van acetaatzijde en voor proefnemingen.

De genoemde buitenlandse ondernemingen behalve de „Glanzstoff" waren geen van alle controlerend. In de latere jaren werden verschillende van de aangesloten bedrijven geliquideerd en ook hadden er verschuivingen in het gehele concern plaats, die niet precies na te gaan zijn[16]).

De verbindingen in 1936 zijn weergegeven in figuur I.

De AKU werd nu een industriële onderneming in Nederland en tevens en dat is het belangrijkste, een „holding company"[18]). In de overeenkomst van Juli 1929 werd de fusie, waarbij beide partijen de „Glanzstoff" (V.G.F.) en de AKU hun economische en juridische zelfstandigheid behouden, vastgelegd. Omtrent de bedrijfsvoering kwam men overeen het bedrijf zodanig te leiden, dat de ontwikkeling in Holland en in Duitsland zoveel mogelijk zal worden doorgevoerd in verhouding tot de grootte der bedrijven tijdens de fusie.

(De productiecapaciteit der AKU fabrieken te Arnhem en Ede bedroeg in 1934, 26000 kg., die der 4 „Glanzstoff" fabrieken, 38000 kg. per dag).

Als motieven der fusie werden genoemd het verlangen nadelige concurrentie uit te schakelen en de economische capaciteit te verhogen.

De fusie en de vorming der AKU heeft niet de resultaten gehad, die men in 1929 verwachtte. Wel werden de posities van alle industriën slechter in de hierna volgende jaren door de wereldcrisis, maar met de AKU fabrieken in Nederland was het wel bijzonder slecht gesteld.

Vanaf 1929 werd geen dividend meer uitgekeerd, de koers van de aandelen daalde in 1935 tot 23%. Ze schommelde in dat jaar tussen de 34 en 29[19]).

De gevolgen van de slechte toestand werden ook voor het personeel bemerkbaar; meer dan de helft van de arbeiders en employé's werd in de loop van de tijd ontslagen. In 1929 werkten er in de fabrieken te Ede en Arnhem 8600 personen, in 1935, 3100. Alleen te Ede werkten er in 1925 ongeveer 2000, in 1929, 5400 en in 1934 ongeveer 1800.

Deze teruggang is vrijwel geheel te wijten aan rationalisatie. De moeilijkheden die het bedrijf in deze tijd ondervond dwongen daartoe, slechts op deze wijze kon de onderneming blijven

concurreren.

De productie variëerde wel van jaar tot jaar, maar liep in het geheel bezien niet terug.

De productie van de fabrieken te Arnhem en Ede bedroeg.

1925	2 millioen kg.
1928	5,1 „ „
1929	5,5 „ „
1932	5,7 „ „
1934	6,7 „ „
1935	6 „ „
1936	6 „ „ [20]).

De fabriek te Ede heeft de grootste productie van Nederland. In 1929 werd er te Ede per dag gemaakt 16000 kg., te Arnhem 10000 kg., te Breda 7000 kg.

Dat het AKU bedrijf in zulke moeilijke omstandigheden geraakte, komt o.a. doordat de Nederlandse kunstzijdeindustrie en dus ook de AKU, zo sterk afhankelijk van afzet in het buitenland is. In tegenstelling met de kunstzijdefabrieken b.v. in de Ver. Staten, zijn de Nederlandse producenten bijna geheel afhankelijk van andere landen. In 1935 werd 84% van de zijde uitgevoerd. Al jarenlang is de verhouding zo, dat ongeveer 80% van de kunstzijde geëxporteerd wordt. De Nyma te Nijmegen werkt voor binnenlands verbruik, de andere fabrieken, de AKU en de HKI zijn dus voor meer dan 80% van hun productie op de uitvoer aangewezen [21]).

In 1935 is Nederland het zevende productieland voor kunstzijde en het vierde exportland. Een grotere productie hebben de Ver. Staten, Japan, Groot Brittannië, Italië, Duitsland en Frankrijk. Alleen Italië, Japan en Frankrijk hebben echter een grotere export [22]).

De invoerbelemmeringen die in alle mogelijke landen aan het product in den weg gelegd werden, troffen de Hollandse fabrieken zeer sterk. Verder ondervonden ze ook nadelen van de grote Japanse concurrentie.

De fusie met de Duitse bedrijven hielp tegenover deze moeilijkheden niet veel. De Nederlandse ondernemingen exporteerden voor 1929 al vrij veel naar Duitsland en voerden daar evenals de Italiaanse een scherpe concurrentie tegen de Duitse kunstzijde. In Duitsland noemde men de ENKA een van de meest „rücksichtslose" concerns wegens de door haar gevolgde prijspolitiek en wijze van concurreren [23]). Met de stichting van de

AKU kwam er voor de zijde in Duitsland één verkoopbureau, waarover ook de buitenlandse fabrieken moesten leveren. Hierbij kreeg iedere onderneming een bepaald kwantum toegewezen [24]). De mogelijkheden tot sterke vergroting van de afzet werden daarmee geringer.

De verbinding met de Duitse fabrieken kan zelfs tot gevolg hebben dat men hier de productie vermindert, n.l. wanneer het voordeliger is een bepaald product waar een hoog invoerrecht op geheven wordt, in Duitsland door de fabrieken daar te laten maken. Men kan dan deze bedrijven de zoveel pfennig invoerrecht per kg. laten verdienen. Waarschijnlijk is dit wel gebeurd, maar de directie maakt dit niet openbaar.

De invloed der Duitsers in de onderneming is groot.

> „Die ENKA und die „Glanzstoff" stellten zwar die gleiche Anzahl von Mitgliedern für den Aufsichtsrat der AKU, aber die viel groszere „Glanzstoff" erhielt durch die Besetzung aller im Geschäft entscheidenden Stelle ein gewisses Ubergewicht in dem neu geschaffenen Riesenkonzern" [25]).

In 1933 werd ook een Duitser tot leider der fabriek te Ede benoemd.

Het is niet te beslissen of de aaneensluiting in haar geheel nadelig voor de Hollandse fabrieken is geweest. De grote moeilijkheid was de invoerbelemmering en het is niet onmogelijk dat de uitvoer naar Duitsland voor een zuiver Nederlandse onderneming moeilijker geweest zou zijn dan voor de tegenwoordige gecombineerde. De AKU had het recht ontbinding van de belangengemeenschap met de „Ver. Glanzstoff Fabriken" te eisen, maar heeft dat niet gedaan [26]).

In de laatste tijd gaan er in Duitsland stemmen op om de band te verbreken, daar men vindt dat de Duitse markt voor de Duitse fabrieken gereserveerd moet worden.

> De AKU is er in geslaagd, ondanks de contingenteringen zich op de Duitse markt van haar aandeel te verzekeren. Deze invoer gaat grotendeels tenkoste van de Duitse bedrijven; dit is ondragelijk. De bevrijding van een dergelijke concurrentie, door het losmaken van de concernbanden, zal het eerste stadium zijn van het terugbrengen van de kunstzijdebelangen in een zuiver Duitse sfeer, zegt de Völkische Beobachter hierover [27]).

De opmerkingen die dit blad maakte over de „rücksichtslose" Hollandse concurrentie, zijn niet juist; het is trouwens onbegrijpelijk hoe dit mogelijk zou zijn, daar de Duitsers in de onder-

neming zeer grote invloed hebben. De opmerking van den voorzitter der AKU in 1931, dat de Nederlandse fabrieken de export naar Duitsland beperkten om de Duitse enigszins gunstig te laten werken, wijst wel in andere richting. Deze duidt er op dat de Hollandse bedrijven soms achtergesteld werden bij de Duitse en dus nadeel in dit opzicht van de fusie ondervonden.

Uit dit alles blijkt wel dat de verbinding der onderneming en de vorming van het grote AKU concern vele moeilijkheden met zich bracht.

In de jaren voor 1929 leverde de verbinding in kartels in de kunstzijdeindustrie in het algemeen geen moeilijkheden op, daar men toen alleen een steeds toenemende afzet had te verdelen, maar in de jaren hierna werd dat anders. Door inkrimping der afzet werd het nodig de productie te beperken, sommige bedrijven moesten zelfs stil gelegd worden.

Door het in gebruik stellen van grote nieuwe fabrieken en het toepassen van nieuwe procédé's had men het stilleggen van bedrijven in deze industrie meer meegemaakt [28]).

In zijn geheel heeft de kunstzijdeindustrie echter maar zeer kort een afzetvermindering gekend, in 1933 steeg deze zowel door nieuwe toepassingen als door groter verbruik van de zijde reeds weer.

De ENKA, later AKU, heeft nooit zijn fabrieken behoeven stil te leggen. Toen er in 1926 overproductie was, kon de fabriek het bijzondere ENKA garen toch goed afzetten en ook later wist men de productie op peil te houden.

Doordat men steeds nieuwe uitvindingen deed en zich toelegde op het maken van zeer goede kwaliteiten slaagde men erin stand te houden.

De prijzen die men na 1930 voor het product maakte behoorden echter tot de allerlaagste, omdat men vrijwel alles moest uitvoeren en er in het buitenland niet alleen hoge invoerrechten geheven werden, maar ook geconcurreerd werd door Japan en door andere landen, die een grote binnenlandse markt hadden en nu vaak tegen dumpingprijzen hun product daar verkochten.

De kunstzijde, die door de verschillende landen uitgevoerd wordt is niet van gelijke kwaliteit, de Nederlandse is over het algemeen zeer goed.

De gemiddelde exportprijs van de kunstzijde bedroeg per kg.:

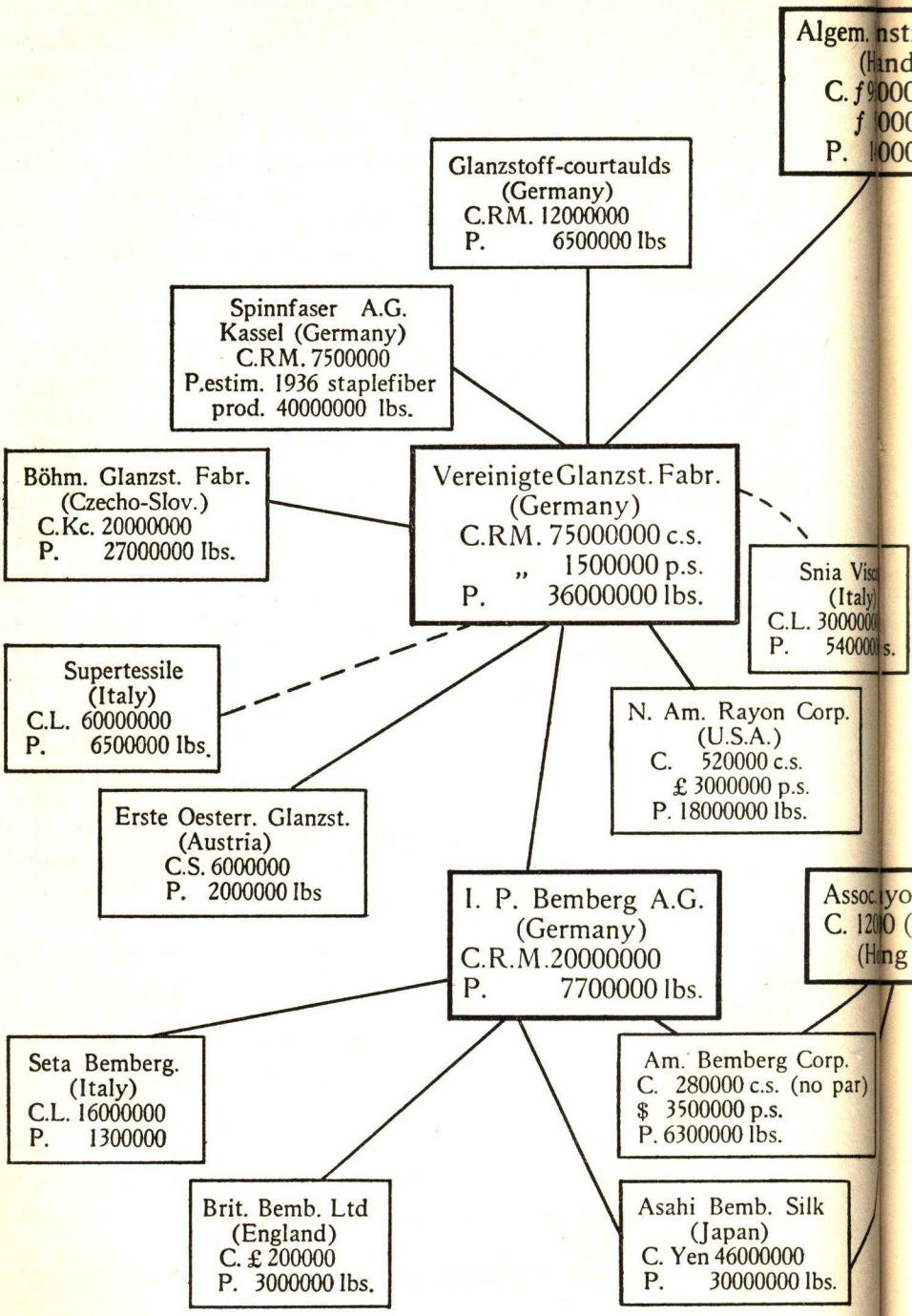
Algem. nst
(Hand
C. f 9000
f 000
P. 1000
Glanzstoff-courtaulds
(Germany)
C.RM. 12000000
P. 6500000 lbs
Spinnfaser A.G.
Kassel (Germany)
C.RM. 7500000
P.estim. 1936 staplefiber
prod. 40000000 lbs.
Böhm. Glanzst. Fabr.
(Czecho-Slov.)
C.Kc. 20000000
P. 27000000 lbs.
Vereinigte Glanzst. Fabr.
(Germany)
C.RM. 75000000 c.s.
„ 1500000 p.s.
P. 36000000 lbs.
Snia Visc
(Italy)
C.L. 3000000
P. 540000 s.
Supertessile
(Italy)
C.L. 60000000
P. 6500000 lbs.
N. Am. Rayon Corp.
(U.S.A.)
C. 520000 c.s.
£ 3000000 p.s.
P. 18000000 lbs.
Erste Oesterr. Glanzst.
(Austria)
C.S. 6000000
P. 2000000 lbs
I. P. Bemberg A.G.
(Germany)
C.R.M. 20000000
P. 7700000 lbs.
Assoc. yo
C. 1200 (
(Hong
Seta Bemberg.
(Italy)
C.L. 16000000
P. 1300000
Am. Bemberg Corp.
C. 280000 c.s. (no par)
$ 3500000 p.s.
P. 6300000 lbs.
Brit. Bemb. Ltd
(England)
C. £ 200000
P. 3000000 lbs.
Asahi Bemb. Silk
(Japan)
C. Yen 46000000
P. 30000000 lbs.

THE A.K.U. GROUP

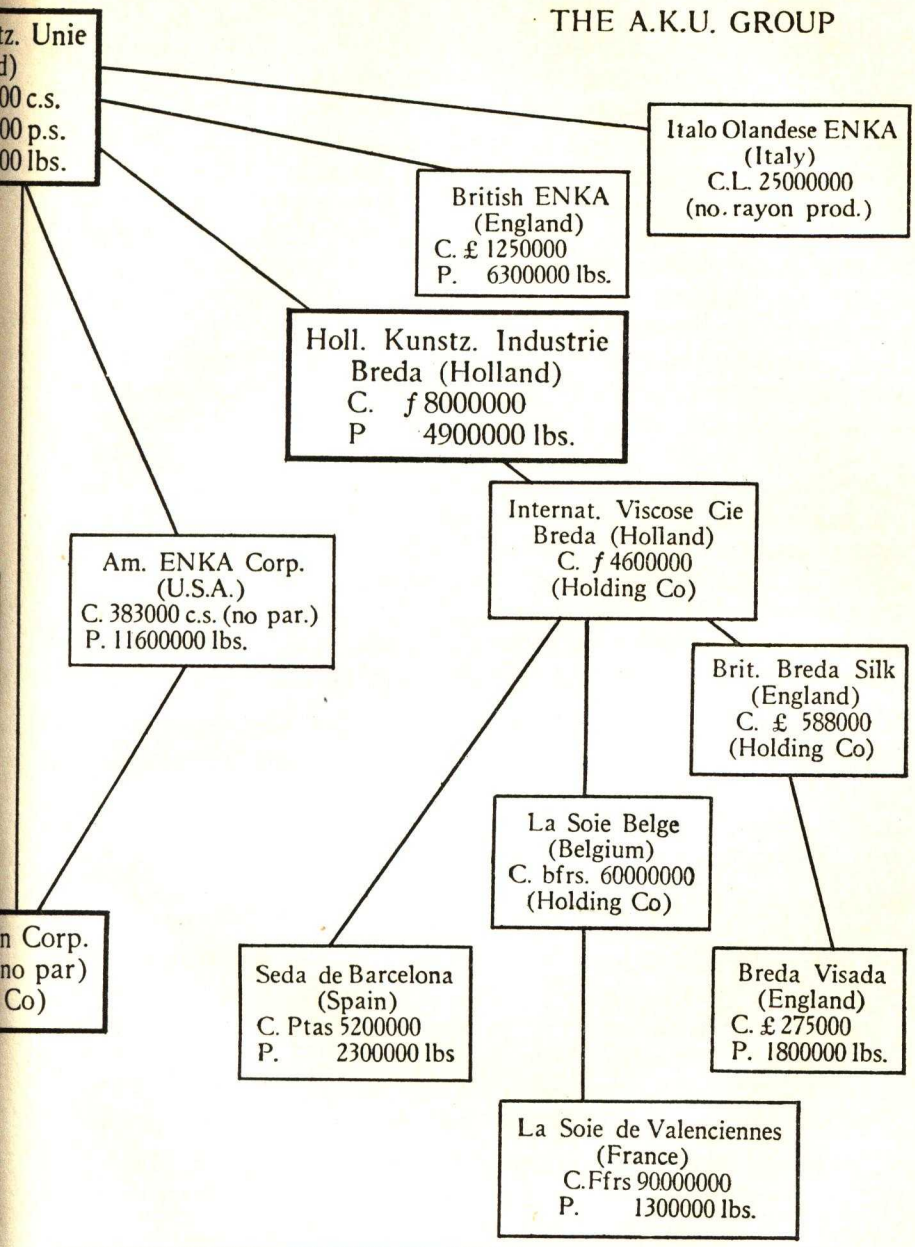

[17])

C. last published share capital c.s. common, p.s. pref. shares.
P. Rayon production in 1934 (mostly estimates).
The total production of the AKU group, in 1934 amounted to about 150000000 lbs, i.e. about 19% of the world production.

	1932	1934
In Duitsland	*f* 2,60	*f* 2,30
„ Frankrijk	„ 2,40	„ 1,80
„ Nederland	„ 2,—	„ 2,—
„ Italië	„ 1,70	„ 1,20
„ Japan	„ 0,70	„ 1,10

Voor de fabrieken, die ook een afzet van enige betekenis in eigen land hebben, is de gemiddelde verkoopsprijs meestal veel hoger dan de exportprijs.

In Frankrijk bedroeg de gemiddelde prijs voor 1e soort garen van 100 deniers (deze maat geeft de dikte van de draad aan) in 1932: *f* 2.95, die van 2e soort van 150 deniers *f* 2,35, in 1934 f 3 en f 2,45, in Italië f 2,75 en f 2,15, f 3,10 en f 2,40. In Duitsland, dat in 1932 28 millioen kg. produceerde en 6,8 millioen kg. uitvoerde en in 1934, 24 millioen kg. en 5,3 millioen kg., waren deze prijzen voor 1932, *f* 3,90 en *f* 2,75, voor 1934 eveneens *f* 3,90 en *f* 2.75. Japan verkreeg in het binnenland niet veel hogere prijs. Hier werd in 1932: 32% en in 1934: 47% van de productie in het land zelf gebruikt, de gemiddelde prijs bedroeg er voor 2e soort garens van 120 deniers in 1932, *f* 1,10 en in 1934, *f* 0,88 [29]).

De Nederlandse binnenlandse markt werd niet beschermd. Hierdoor was het mogelijk dat de invoer van kunstzijde, veelal tegen dumpingprijzen, steeds toenam. Om hieraan een einde te maken heeft de regering in Maart 1935 contingentering tot 80% van de import over 1933–34 ingevoerd [30]).

	waarde van de invoer	waarde van de uitvoer
1922	*f* 1,13 millioen	*f* 6,7 millioen
1926	„ 0,9 „	„ 20 „
1929	„ 2,29 „	„ 27 „
1934	„ 3,24 „	„ 16,3 „
1935	„ 23,84 „	„ 13,8 „
1936	—— „	„ 12,4 „

De productie van kunstzijde in Nederland bedroeg in 1934 [31]) 8,7 millioen kg. met een waarde van *f* 17,6 millioen, terwijl de waarde van de uitvoer in dat jaar *f* 16,3 millioen was.

Hoewel de productie op peil bleef, is de toestand van de onderneming, o.a. door de lage prijzen die gemaakt worden, de laatste jaren niet goed. Behalve hierdoor, wordt de positie van de AKU

ook ongunstig beïnvloed door de veel te grote opzet van het bedrijf. Men had indertijd zeer groote verwachtingen omtrent de uitbreidingsmogelijkheden en hield er weinig rekening mee, dat er ook in andere landen een snelle uitbreiding van de kunstzijdefabricage zou plaats vinden.

„Am schwersten war die Belastung bei der AKU, die die Schwierigkeiten der Gründung noch nicht überwunden hat."

De onderneming leed een groot kapitaalverlies, belangrijke afschrijvingen vonden er plaats [32]).

Aan het einde van 1936 trad er enig herstel in, de toestand der Duitse en Amerikaanse fabrieken ging vooruit, waardoor de aandelen meer waarde kregen. Ook de positie der Nederlandse fabrieken verbeterde enigszins. Door de devaluatie kon men beter concurreren op de voor Nederland zo belangrijke markten van Scandinavië en Zuid-Amerika, de uitvoer nam toe, de prijs van de zijde werd hoger [33]). Door deze omstandigheden steeg de koers van de aandelen in 1937 tot 70.

Het personeel werd ook weer enigszins uitgebreid, maar van grote betekenis was deze uitbreiding niet. Verder werd de laatste loonsverlaging ingetrokken. In 1938 werd de toestand echter al weer slechter en moest men overgaan tot het ontslaan van een groot aantal arbeiders.

c. De voorziening met arbeidskrachten.

De plotseling opkomende vraag naar arbeidskrachten en de voor deze streek hoge betaling, deed tal van mensen uit de directe omgeving van Ede naar de fabriek stromen. Deze hadden het soort werk dat er hier van hen gevraagd werd, nooit verricht. Landarbeiders, kleine boeren, kleine handelaartjes, dochters van kleine-, maar ook wel van grote boeren, vormden het eerste arbeidsleger, dat echter kwantitatief noch kwalitatief aan de behoefte voldeed. In de bloeitijd der fabriek moest men het gebied van waar dagelijks de arbeiders kwamen, uitbreiden tot half Gelderland en een deel van Utrecht. Naast het treinvervoer kwamen er geregelde autobusdiensten, in de beste tijd reden er wel een 30 à 40 bussen tot op de Noordrand van de Veluwe, o.a. naar Nijkerk, tot in het Oosten van de Betuwe, o.a. naar Gent en het Oosten van Utrecht, o.a. naar Amersfoort en Soest.

Men verkreeg de meisjes meestal door werfagenten, maar in de steden ook wel doormiddel van de arbeidsbeurs. Voor het verkrijgen van arbeiders, speciaal van vakarbeiders, plaatste men

advertenties in verschillende bladen.

Al betaalde men niet zulke hoge lonen als in de steden, toch waren ze hoger dan op het platteland. Zo omstreeks 1920 waren de lonen in het algemeen hoog in Nederland, in Ede was het loonpeil echter vrij laag. De ENKA betaalde in 1922 aan vaklieden 75–80 cent per uur en aan andere volwassen arbeiders ruim 60 cent. Meisjes van 14 jaar konden er wel *f* 8 per week verdienen, terwijl het loon van boven 18-jarigen van *f* 16 tot *f* 20 variëerde. In deze tijd betaalde men aan de landarbeiders hier *f* 2,50 per dag en aan metaalbewerkers ruim 40 cent per uur. Zo is het niet te verwonderen dat zeer velen zich voor arbeid bij de kunstzijdefabriek aanmeldden.

Vakarbeiders, als machinebankwerkers, electriciens, machinisten en opzichthoudend personeel ontbraken in Ede zo goed als geheel. Een zeer klein aantal vaklieden, die hier bij particulieren en op de machinefabriek werkten, kreeg men uit de omgeving, maar de grote massa kwam uit verschillende delen van het gehele land. Deze personen moesten hier gehuisvest worden. Het opzichthoudend personeel werd verplicht binnen een niet al te grote afstand van de fabriek te wonen. Dit vestigde zich dus geheel in Ede, maar ook vele arbeiders die uit ver afgelegen plaatsen kwamen deden dat.

Voor het ongeschoolde werk kreeg men aanvankelijk veel arbeidskrachten uit de omgeving. Het werd echter al spoedig door het geheele land bekend, dat er bij deze kunstzijdefabriek een grote vraag naar arbeiders was, zodat er ook voor ongeschoold werk zich tal van lieden uit andere streken kwamen aanmelden, die ten dele aangenomen werden. Ook deze vestigden zich in Ede.

Over de vakarbeiders en het opzichthoudend personeel werden inlichtingen ingewonnen. Ze werden pas vast aangesteld na een proeftijd van een maand. Bij het aannemen van de meisjes werd een tamelijk uitgebreid onderzoek ingesteld. Een inspectrice informeerde op het gemeentehuis naar gedrag e.d.; vervolgens bracht ze een bezoek aan het huisgezin en viel het oordeel gunstig uit, dan werd het meisje gekeurd door den aan de fabriek verbonden arts.

Verder liet men vooral in de steden, zoals in Nijmegen, het doen en laten van de meisjes nagaan, controleerde b.v. het bezoek aan bepaalde café's. Hiermee had men niet zozeer de geschiktheid voor het werk op het oog. Het was de noodzaak rekening te moeten houden met het oordeel der ouders over het

gedrag van de meisjes waarmee hun kinderen samen moesten werken, die hiertoe dwong. Deze noodzaak kwam dan weer grotendeels voort uit het niet voldoende aanbod van arbeidskrachten, waardoor men dus zo omzichtig te werk moest gaan.

Het liefst had men meisjes uit de omtrek, die kreeg men ook wel, maar niet voldoende. Er bestond hier onder de boerenbevolking geen tegenzin in het werk en geen minachting voor de fabrieksarbeidster. Men was wel op een betrekking aan de fabriek gesteld, omdat men er een hoog loon verdiende en daardoor in aanzien kwam. Het aantal meisjes was hier echter te gering.

In de steden was de mening over de fabrieksarbeid anders, daar leverde het aannemen van meisjes soms meer moeilijkheden op. Zo werden er b.v. aan de Utrechtse arbeidsbeurs fabrieksmeisjes gevraagd, maar er bood zich niemand aan. Toen de aanvraag veranderd werd in „nette atelier-meisjes gevraagd" kwamen ze wel.

Er was in die tijd onder zekere groepen van de arbeidersbevolking een afkeer van bepaalde vormen van handenarbeid, die zich uitte in de loop naar kantoorbetrekkingen en winkelwerk en het geringe aanbod voor huishoudelijk werk. Dit laatste wilde men niet vanwege de afhankelijkheid en de onvrijheid, iets wat voor de fabrieksarbeid niet geldt. Deze wordt echter als vuil en daardoor minderwaardig werk beschouwd. Dergelijke „stadse" opvattingen kwamen bij de boerenbevolking niet voor, maar wel was er iets dergelijks te bespeuren in Ede bij het nieuwe bevolkingselement, de vakarbeiders. Deze „leverden" maar heel weinig dochters aan de fabriek. Hun argument voor het weigeren hiervan was dat de meisjes door de fabrieksarbeid geen huishoudelijk werk leerden. Om daaraan tegemoet te komen sloot de directeur van de fabriek een overeenkomst met de landbouwhuishoudschool, waardoor het mogelijk werd dat de fabrieksmeisjes een huishoudcursus op die school volgden. Het succes van die maatregel was echter niet groot, de cursus is spoedig verlopen.

Met de uitbreiding der fabriek werd het steeds moeilijker de nodige arbeidsters te krijgen, in de beste tijd der onderneming werden ze vervoerd uit ongeveer 120 dorpen en steden. Ook paste men nog andere methoden toe om aan vrouwelijke arbeidskrachten te komen; men liet gehele gezinnen uit Drente komen, die zich dan hier vestigden. Het resultaat was niet groot

daar er niet zeer veel gezinnen met een groot aantal meisjes tussen 14 en 21 jaar zijn.

Hierna poogde men groepen meisjes te krijgen, zonder dat men de gezinnen zich in Ede liet vestigen. Een bezwaar hierbij was dat deze groepen min of meer homogeen moesten zijn. Wanneer b.v. meisjes uit Limburg in een tehuis ondergebracht werden met meisjes uit Friesland, gaf dat tal van moeilijkheden. Men zocht toen een groep uit één streek bijeen. De fabriek moest voor de vestiging zorgen, andere mogelijkheden waren er in zo'n kleine plaats als Ede niet en zo kwam er een inrichting tot stand waarin deze meisjes gehuisvest konden worden, die onder beheer van de ENKA stond.

De eerste groep omvatte een 50-tal meisjes, die men tamelijk vrij in hun doen en laten liet. Vooral door de aanwezigheid van vele militairen, de kazernes lagen dicht bij het gebouw waarin de meisjes gehuisvest waren, ontstonden er al gauw ongewenste toestanden en werd het tehuis spoedig weer opgeheven. Na het mislukken van deze eerste proef deed zich een nieuwe mogelijkheid voor, doordat een Rooms Katholieken instelling haar hulp aanbood. De Rooms Katholieken vormden in Ede een kleine geheel geïmmigreerde groep en deze zagen in het vestigen van een inrichting waarin meisjes gehuisvest konden worden, een mogelijkheid hun invloed hier te vergroten. Het tehuis werd opgericht en gevuld met een 50-tal meisjes uit Limburg.

Nonnen beheerden de inrichting.

De meisjes stonden er onder strenge contrôle, ze mochten b.v. alleen wandelen onder toezicht van nonnen e.d. De fabrieksdirectie probeerde hier verandering in te brengen, maar dat lukte niet. Deze wijze van huisvesting stond bij de meisjes niet in hoog aanzien, vele verlieten de inrichting en nieuwe wilden er niet komen. Dit blijkt wel uit het volgende voorval: men hield vanwege de ENKA zitting in Eindhoven om meisjes aan te nemen toen er net te voren een paar honderd meisjes op de Philipsfabrieken ontslagen waren, maar toch meldden zich voor de kunstzijdefabriek slechts twee meisjes aan. Het R.K. tehuis was al tot in Eindhoven bekend geworden.

Zo mislukte ook deze tweede proef.

Tenslotte vulde men de inrichting met Duitse meisjes. Wel protesteerde de arbeidsbemiddeling hier aanvankelijk tegen, maar toen deze zelf ook niet voor meisjes kon zorgen, legde ze zich erbij neer. Deze Duitse meisjes hielden het wel in dit tehuis uit.

Het internaatsysteem ontstond hier uit de grote behoefte aan arbeidsters, aan welke men niet op andere wijze kon voldoen. Het systeem slaagde hier niet met Hollandse meisjes. De hogere levensstandaard en het gewend zijn aan meer vrijheid, ook bij de plattelandsmeisjes, maakte het plaatsen zelfs van Rooms Katholieke in een dergelijke Rooms Katholieke inrichting onmogelijk.

Ook had de bevolking niet in zo sterke mate behoefte aan bijverdiensten als b.v. in Duitsland. Typerend is dat er in de jaren 1922 tot 1933 zich nooit een Hollands meisje is komen aanmelden, terwijl er verscheidene Duitse met de fiets zelfs uit grensdorpen kwamen, om hier werk te zoeken.

Na de opheffing van het bedrijf in Rotterdam, waar de zijde gesorteerd werd, wat men later met minder kosten ook wel te Ede kon doen, kwam er hier nog een groep Hollandse meisjes. Dit waren echter oudere, die zelfstandig bij particulieren huisvesting zochten.

In de allerlaatste tijd, na de sterke bedrijfsinkrimping beschikt men over voldoende arbeidsters, die men nu ook voor een groot deel uit de meer directe omgeving van Ede betrekt, al komen er ook nog velen van grote afstand.

d. De verschillende werkzaamheden en de prestaties.

De grondstof voor de kunstzijde, de cellulose, wordt in de perskamer in stukken gesneden en op stapeltjes gelegd, dan in loog dat in de loogkamer gemaakt is, gedrenkt en vervolgens onder hydraulische druk tot vellen geperst.

In de maalkamer worden deze vellen tot kruimels gemalen en onder bijvoeging van enkele stoffen in trommels geroerd. Deze kruimels worden dan een paar dagen in de electrisch verwarmde kruimelkamer gezet om te „rijpen". Hierna worden ze in de mengkamer met zwavelkoolstof gemengd, waarna er viscose ontstaat. De viscose gaat door buizen naar de onder de mengkamer gelegen mengkelder, wordt dan enige tijd door verschillende buizen gepompt en vervolgens enige dagen in de viscosekamer gezet om te „rijpen". Uit deze viscose wordt dan met behulp van spinzuur de zijde gemaakt. Dit spinzuur wordt gemaakt in de zuurkelder.

In de spinkamer bevinden zich de spinmachines, die bestaan uit een pomp waarmee door buizen geleide viscose aangevoerd

wordt, een filter waardoor de viscose gaat om gezuiverd te worden, een buis waarvan aan het einde zich een spindop bevindt die ondergedompeld is in een bak met spinzuur, waarboven de spoelen bevestigd zijn. De viscose wordt nu door deze spindop, waarop zich een plaatje bevind met gaatjes die een doorsnede hebben van 0,1 mm., geperst en wordt dan in het spinbad tot een kunstzijden draad. Deze wordt door een spinner opgenomen en op een spoel gebracht. Wanneer de spoel vol is, wordt de draad op een andere die ernaast zit, bevestigd. De spinner controleert tevens de temperatuur van het spinbad.

De zijde wordt dan op de spoelen die geperforeerd zijn, waardoor er water doorheen kan stromen, in bakken in de wasserij gezet. Het werk hier gebeurt door arbeiders.

Daarna wordt het product in de drogerij gedroogd en in de twijnderij op spoelen gebracht, in elkaar gedraaid, waardoor de zijde sterker wordt en in de haspelkamer, ook door meisjes, van de twijnspoelen op de haspels gebracht. Het zetten van de spoelen in de twijnderij gebeurt eveneens door meisjes. In de haspelkamer maakt men de strengen, die daarna nog naar de blekerij en de drogerij gaan.

Op de sorteerafdeling, waar de meisjes in hokjes zitten, waarin kunstzonnelicht straalt om de kleuren zo goed mogelijk te kunnen beoordelen, wordt de zij op fouten nagegaan en komt tenslotte in de expeditieafdeling terecht.

Een zeer groot deel van de zijde en wel het garen dat voor weverijen dient, ondergaat echter andere bewerkingen. Deze wordt nadat ze uit de spinnerij gekomen is, niet naar de wasserij gebracht maar naar de persbleek, waar ze tegelijk gewassen en gebleekt wordt. Van hier komt ze in de drogerij en twijnderij en vervolgens in de konerij, waar ze op konen, d.z. een soort klossen, gezet wordt om zo afgeleverd te worden. Het verstellen van de konen geschiedt meest door jongens.

De meeste werkzaamheden eisen geen bijzondere geschooldheid, toch is er wel meer eenvoudig en moeilijker werk. De gewone landarbeider die op de fabriek aangenomen wordt, begint meest met „buitenwerk", d.i. opruimen, laden, lossen e.d. Het loon voor dit werk is het laagste, dat aan volwassen arbeiders betaald wordt. Is de man niet al te onhandig en is er in de fabriek iemand nodig, dan wordt hij binnen geplaatst en kan daar werkjes als thermometers aflezen e.d. verrichten. Deze plaatsing gaat al naar de omstandigheden in het bedrijf. In de

slechte tijden is er voor den middelmatigen arbeider niet de mogelijkheid deze trede hoger te stijgen.

Binnen kan de man het tot spinner brengen, ook kan hij te werk gesteld worden in de mengkamer. Spinnen is echter gewoonlijk het eindpunt voor deze mensen.

Behalve uit de groep van personen die oorspronkelijk buitenwerk verrichtten, komen de spinners ook nog wel uit andere groepen. Er zijn b.v. vakarbeiders die als zodanig niet geplaatst kunnen worden, deze geven zich dan voor het spinnen op en worden soms daarvoor aangenomen. Veelal vinden ze dan later toch in hun eigen vak een plaats. Ook verkrijgt men de spinners wel uit jongens, die in het bedrijf opgeleid worden. Deze worden vaak op hun 14e jaar aangenomen en dan meest te werk gesteld in de konerij. In de tijd dat er niet genoeg meisjes te krijgen waren, werden ze ook in de twijnderij geplaatst. Op 18- of 19-jarige leeftijd worden ze vaak ontslagen, ze moeten dan ook dikwijls in militaire dienst. Een gedeelte van hen wordt dan weer aangenomen op 22-jarige leeftijd. Wanneer de jongens wat ouder zijn is n.l. het verantwoordelijkheidsgevoel pas groot genoeg om in het chemisch bedrijf te werken.

Het leren spinnen gaat zeer snel. Men plaatst den leerling naast een spinner, laat hem eerst enige tijd toekijken en daarna zelf proberen. In één of twee weken is hij het vak meester. Het werk bestaat hoofdzakelijk uit het hanteren van spoelen. Men moet steeds goed opletten en snel de eenvoudige beweging kunnen uitvoeren, het is een zaak van handigheid en niet van kennis. Het werk is saai en eenvoudig, toch hoort men bij deze arbeiders en zeker bij de Edenaren onder hen, zelden van een afschuw ertegen. De voldoening over het vrij hoge loon en daarbij nog de vrije tijd om te „boeren" maken den Edesen arbeider in het algemeen tevreden en zodoende schikt hij zich meestal wel in zijn lot.

Het oordeel van een landarbeider die vroeger op de fabriek werkte, luidde: „Het beviel me er best. Dat werk van klossen inleggen dat ik er moest doen, kende ik al heel spoedig. Het moest wel erg vlug, maar je wende er gauw aan. Ik heb drie jaar op de fabriek gewerkt, jammer dat het nu uit is. Nu moet ik weer van 's morgens half zeven tot 's avonds zes uur op het land werken voor twee gulden per dag."

Een zeer verantwoordelijke arbeid is die in de mengkamer. In dit vertrek bevindt zich zwavelkoolstof, waarmee men zeer voorzichtig moet omgaan. De verlichting van de kamer geschiedt

door lampen, die in een andere ruimte geplaatst zijn, waarvan het licht door glas naar binnen straalt. De arbeid hier is ook niet moeilijk, maar eist voorzichtigheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Een hoger loon wordt er niet voor betaald. Het werk in andere afdelingen brengt door het gebruik van zuren en het aanwezig zijn van zwavelzuurdeeltjes in de lucht eveneens gevaren met zich mee. Er is voortdurend ventilatie nodig waartoe men, doordat de zalen zeer ruim zijn, echter goed in staat is. Toch doet zich bij verscheidenen herhaaldelijk de beroepsziekte van „spinogen" voor. Men is dan een aantal dagen, variërend van drie tot zeven, „blind", kan geen daglicht verdragen. Hierna is het weer over, maar de uitwerking op het oog is toch vaak blijvend ongunstig.

De meisjes zijn hoofdzakelijk werkzaam in de twijnderij, de meeste blijven dit ook. Een aantal arbeidt in de spoelhokken en verricht daar een eenvoudig schoonmaakwerk. Degenen die het best beoordeeld worden, vooral wat betreft de netheid, komen in de sorteerderij, waar de strengen zijde op fouten nagegaan worden. Deze wordt als een soort elite afdeling beschouwd.

Hoewel in hoofdzaak eentonig is toch al het werk inspannend. Vooral is het dit in de latere tijd in nog steeds meerdere mate geworden door de nieuwe systemen die men toepaste.

In de twijnderij is het een voortdurend geratel, de meisjes kunnen vaakal niet en mogen ook niet met elkaar spreken. Aanvankelijk deden zich onder de meisjes wel gevallen van zenuwinstorting voor. Nadat zij zich meer aangepast hadden en de ongeschikten verdwenen waren, gebeurde dit niet vaak meer.

Op de sorteringsafdeling is het rustig. Ter meerdere stimulans laat men tegenwoordig bij dit werk hier radiomuziek horen.

Het verloop onder de meisjes is zeer groot. Ze gaan steeds vrijwillig, ontslag komt slechts zelden voor. Zenuwachtige meisjes zoeken liever een dienst, anderen gaan trouwen en zodoende is er voortdurende wisseling. Geen van allen beschouwen ze dit werk als haar toekomst. Wel zijn er een aantal die langer blijven nl. zij die het tot een hogere post als opzichteres brengen.

Om de geschiktheid der arbeiders te bepalen, heeft men een tijdlang psychotechnische methoden toegepast. Hoewel men de beste deskundigen op dit gebied in dienst genomen had, was men niet tevreden over de resultaten en heeft men dit werk na enige tijd weer gestaakt. Wel past men een systeem van contrôle

toe, waarbij de opzichters en opzichteressen aantekening houden van de prestaties der arbeiders. Tegenwoordig heeft dit de vorm aangenomen van het z.g. Bedaux systeem. Hierbij wordt nauwkeurig nagegaan welke tijd iemand nodig heeft voor de verschillende verrichtingen in het bedrijf en ook hoeveel tijd hij gebruikt om uit te rusten, zijn neus te snuiten enz. De resultaten van deze waarnemingen worden voor iedere persoon verwerkt in een grafiek. De contrôle van de prestaties komt nog al vaak voor. De arbeiders zijn er in het algemeen niet zeer op gesteld en zo kan men hier nog al eens horen „ik ben gelukkig niet in de Bedaux".

Deze metingen zijn gebruikt om de productie per hoofd op te voeren. Het bleek dat de eenmaal als normaal aangenomen prestaties waarmee men in de goede tijd van het bedrijf kon volstaan, ver onder de maat van het kunnen lagen. Het bedrijf was dus in dit opzicht aanvankelijk niet zeer wetenschappelijk ingericht.

Men liet nu b.v. enkele weliswaar van de beste arbeidsters een wedstrijd houden en hierbij bleek dat ze tot bijna twee maal zo grote prestatie als de tot nu toe als normaal aangenomene in staat waren. Hierna stelde men de norm hoger.

De opvoering van de prestaties gaf vooral moeilijkheden bij de plattelandsmeisjes, die gewoonlijk achterblijven bij de stadsmeisjes en daardoor ook weinig voor moeilijk werk in aanmerking komen. De oorzaak is misschien ten dele in een, echter niet direct aan te tonen, verschil in aanleg te zoeken. Duitse onderzoekers bewezen ook dat hoe fijner werk een industrie vereist, hoe geringer het percentage kinderen van landarbeiders in zo'n industrie is [34]).

Het verschil in prestaties wordt evenwel ook ten dele veroorzaakt door de verschillende houding die beide groepen van meisjes tegenover het werk aannemen. Het meisje uit de stad wil graag verdienen, omdat ze in hoofdzaak het geld zelf behoudt en vaak thuis alleen kostgeld betaalt. Het plattelandsmeisje geeft nog dikwijls het gehele loon thuis af of behoudt een klein deel voor zich zelf, waardoor bij haar in veel gevallen de prikkel ontbreekt om haar prestaties op te voeren.

Niet alleen voor de meisjes maar ook voor de arbeiders werden de eisen opgevoerd.

De snelheid van werken wordt bij het spinnen geregeld door seinlampen, gaan deze aan dan moet men beginnen. Voor dat het volgende sein gaat moet men dan een bepaalde taak af

hebben. De tijd hiervoor was aanvankelijk bij een dubbele spinmachine twaalf minuten. De arbeider werkte altijd zo door, dat hij net even tijd had om een praatje te maken. Die tijd kon er wel af vond de directie en zo werd de tijd voor de taak teruggebracht op negen minuten. De meeste arbeiders werkten nu echter zo hard, dat ze toch nog weer even tijd hadden om te praten. Hierna werd de tijd nog meer verkort. Het bleek dat men dan ook nog gereed kon komen met zijn werk.

Een vakverenigingsbestuurder zei over dit voortdurend verkorten van de tijd: „De mensen hebben hun eigen ruiten ingegooid met dat jachten om even te willen praten. Ze mopperen wel maar veranderen niets. Inzicht, vooruitziende blik ontbreekt er, men gaat in zijn oude gangetje voort en verdraagt het maar."

De steeds voortgaande versnelling van het werk moet wel een ongunstige invloed op de arbeiders hebben. Het is echter moeilijk deze vast te stellen.

De sterke rationalisatie die in de latere jaren plaats vond, door opvoering der prestaties en het gebruik van arbeidsparende machines, blijkt wel duidelijk uit de grootte van de productie en het aantal te werk gestelde personen, waarover op blz. 60 reeds gesproken werd.

De betaling gaat volgens een grondloon met een premie[35]) die afhankelijk is van het soort werk dat men verricht. Voor een spinner bedroeg ze b.v. in 1934: 9 cent per uur. Men laat de arbeiders telkens ander werk doen, maar degenen die het beste spinnen, wat bekend is door de contrôle, worden het meest aan het spinnen gezet en krijgen daar er voor het spinnen de hoogste premie gegeven wordt, op deze manier hun beloning. Het loonsysteem is: voor meer verantwoordelijk werk een hogere premie op het grondloon. Men wordt beloond met zoveel mogelijk verantwoordelijk werk.

Er heerst in de fabriek een tamelijk strenge orde en op allerlei tekortkomingen staan boeten.

O.a. hierdoor slaagde men erin van de arbeiders, die grotendeels van boerenafkomst zijn, min of meer bruikbare fabrieksarbeiders te maken. Dat dat in zo korte tijd mogelijk was, kwam doordat het werk geen eigenlijke geschooldheid vorderde.

De Edenaar is geen echte fabrieksarbeider.

„Het zijn geen fabrieksarbeiders die Gelderse boertjes. Ze

werken acht uur op de fabriek, dan bij wijze van spreken nog eens acht uur thuis en slapen acht uur," was het oordeel van een leider der fabriek.

Door de tegenwoordige werkwijze in ploegen hebben de arbeiders b.v. de ene week 's middags dienst en dan 's morgens vrij, de andere week nachtdienst en dan 's middags vrij en zodoende mooi de gelegenheid op hun land te werken. Behalve land bezitten ze ook vaak een zaakje, dat vrouw en kinderen drijven in de tijd dat zij er niet zijn.

Dergelijke mensen voelen zich geen fabrieksarbeider, de fabrieksarbeid is veelal een bijwerk, dat ze noodgedwongen doen en waarvoor ze geen toewijding hebben.

e. Het verkrijgen van het hogere personeel.

Zijn de „buitenarbeiders" bijna allen personen afkomstig uit de buurt, zo zijn er onder de spinners al minder, onder het vakpersoneel maar enkelen en onder het opzichthoudend personeel nog minder. Opklimmen tot de post van opzichter heeft maar weinig plaats. Wel brengt een aantal spinners het tot „eerste man".

De directie heeft geprobeerd het opzichthoudend personeel uit de arbeiders te recruteren, maar dat is haar niet gelukt. Men deed een proef met een honderdtal vaklieden, maar „er waren er nauwelijks vijf uit te halen," luidde het antwoord op een informatie naar het resultaat daarvan.

Voor de post van „meester" wordt geen technische vakkennis geëist, maar overwicht op de arbeiders en enige capaciteit tot organiseren. Typerend is dat een proef met een aantal gewezen marechaussées „goed slaagde".

De vakarbeiders worden meestal zo van buiten af aangenomen en direct als bankwerker, electricien of timmerman te werk gesteld. Enkele jongens met capaciteiten werden echter ook wel in het bedrijf hiertoe opgeleid. Zo liet men b.v. een aantal van de handigste jongens uit de twijnderij instrumenten maken leren. Het aantal van dezen was evenwel maar gering.

Bij de meisjes komen de opzichteressen voor een deel voort uit de gewone arbeidsters, ze worden gekozen uit degenen die al lang, b.v. een jaar of tien, op een moeilijke afdeling werkzaam zijn. Voor „meesteressen" neemt men meestal iets oudere personen van buiten af aan.

Het kantoor- en hoger technisch personeel wordt „met diplo-

ma" aangenomen en direct in de betrekkingen geplaatst waarvoor ze opgeleid zijn. Er komen echter ook wel gevallen voor dat mensen uit het bedrijf hiertoe opklimmen.

In het algemeen bestaat er bij het personeel niet veel lust zich verder op te werken, doordat zoals reeds besproken werd, velen fabrieksarbeid als een bijwerk en anderen, in het bijzonder de meisjes, haar als iets tijdelijks beschouwen. Verder verhoogt ook de omstandigheid dat er voor het meeste werk geen geschooldheid nodig is, niet de lust om zich in te spannen. Er is geen behoefte aan scholing en zo is er hier niet een inrichting zoals de textielschool in Enschede, waardoor men nog eens tot verdere ontwikkeling kan komen [36]). Wel bestaat er in Ede een avondtekenschool en in Wageningen een nijverheidsschool, maar de gewone arbeider is hier niet vertrouwd met het denkbeeld zijn kinderen verder onderwijs te laten geven en maakt er zodoende weinig gebruik van.

Wat de directie van de fabriek betreft, deze bestond eerst in hoofdzaak en bestaat nu nog grotendeels uit technici. De directeur der AKU is een hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft, terwijl in de bestuursraad een oud-hoogleraar in de chemie aan de Universiteit van Amsterdam zit. Wel zijn er ook groot-industriëlen en bankiers zonder technische kennis op chemisch gebied onder de commissarissen, maar toch is het technische element in de leiding der onderneming nog steeds sterk vertegenwoordigd. Ook de directeuren der fabrieken te Arnhem en Ede waren meest ingenieurs of doctoren in de chemie.

Deze feiten zijn enigszins in tegenspraak met de uitspraak van von Wiedenfeld: „Bei der Wahl der leitenden Persönlichkeiten (in de industrie) hat technisches Wissen kein Wert mehr" [37]).

Het feit dat de eerste directeur van de fabriek, een Jood, eveneens een chemicus was, is zowel in tegenspraak met de mening van von Wiedenfeld als met die van Sombart over de Joodse industriëlen. Die zegt n.l. dat de Joodse industriëlen beginnen als handelaars.

In deze kunstzijde-industrie speelden de technici een zeer belangrijke rol omdat ze nieuw was, anders dan b.v. bij de textielindustrie en de technische kennis van de grootste betekenis was om het bedrijf vooruit te brengen.

Het feit dat degeen, die in 1933 tot leider van de fabriek te Ede benoemd werd geen technicus, tenminste geen deskundige

op het gebied der kunstzijdefabricage was, maar meer een organisator, duidt misschien al op een verandering in de toestand. Het technische werk laat men meer en meer over aan de specialisten, d.z. de ingenieurs.

De directeuren en ingenieurs kwamen hier gedeeltelijk uit Arnhem, waar ze al aan de oude fabriek werkzaam waren en verder uit het gehele land. Enkelen kwamen ook wel van buitenlandse kunstzijdefabrieken.

f. De onderlinge verhoudingen in het bedrijf.

De groep van directeuren en ingenieurs is geheel afkomstig uit andere milieus. Deze personen staan op een grote afstand van het verdere personeel, ze behoren eigenlijk tot een andere wereld en zijn geheel andere opvattingen toegedaan.

Deze groep bestaat uit telkens wisselende elementen, maar werd toch enigszins tot een eenheid door dezelfde soort belangstelling, n.l. die in het werk, van degenen die ertoe behoren en de gezamenlijke tegenstelling tot de verdere bevolking. Men zoekt elkaar, men is a.h.w. aangewezen op onderlinge omgang.

In de andere groepen van het personeel, die ook samengesteld zijn uit lieden afkomstig uit allerlei streken, ontstond wel iets dergelijks, maar niet in die mate. Deze groepen waren omvangrijker en de tegenstelling tot de verdere bevolking was niet zo groot.

Onder de meisjes, die verschillende werkzaamheden verrichten, ontstonden er a.h.w. verschillende standen. De grote massa van hen werkt op de twijnderij en deze meisjes zien vaak met minachting neer op degenen die in de spoelhokken werken. Maar ook zijn er op de sorteerderij werkzaam en die voelen zich op hun beurt weer verheven boven hen die in de twijnderij arbeiden.

Natuurlijk zijn er heel wat meisjes uit verschillende afdelingen die met elkaar omgaan, maar zomin als het feit van het omgaan met elkaar van twee personen uit verschillende standen in tegenspraak is met het bestaan van standen in het algemeen, zijn deze gevallen dat met het bestaan van standen onder de meisjes.

Daar er overgang van de ene naar de andere groep mogelijk is, is de tegenstelling niet zo scherp.

De „buitenarbeiders" die het voor een groot deel later tot „binnenwerk" brengen, voelen zich niet zo sterk een afzonder-

lijke groep. Anders is dat met de spinners. De spinners, vooral degenen die niet van boerenafkomst zijn, hebben vaak een zeker gevoel van eigenwaarde en voelen zich vakman, hoewel er voor dit werk geen eigenlijke vakkennis nodig is. Degenen die naast spinner ook nog boer zijn hebben dat veel minder.

Bij de meesters is het gevoel van eigenwaarde zeer sterk ontwikkeld. Deze lieden vormen hier een aparte stand, ze zijn enigszins te vergelijken met de onderofficieren in het leger. Gewoonlijk houden ze zich afgescheiden van de arbeiders, hoewel er ook wel weer gevallen voorkomen dat ze met dezen omgaan en b.v. in verenigingen samenwerken.

Hoe is nu de verhouding in een groep van in zeker opzicht gelijken?

In de meeste groepen is de samenhang niet groot. Van belang is hierbij of men te maken heeft met een grote of een kleine groep, bij een grote is ze gewoonlijk het geringst. Onder een groep meisjes die op een grote twijnderijzaal werken, is er bijna geen band, maar onder degenen die in een klein vertrek werken is dat veelal wel het geval.

Ook bij een betrekkelijk kleine groep, als die der machinisten is een vrij hechte samenhang te constateren.

Verscheidene van dezen komen geregeld bij elkaar aan huis. Bij ziekte van één hunner komen de anderen hem gewoonlijk opzoeken. Het contact tussen deze mensen wordt ook bevorderd, doordat ze bijna allen vroeger koopvaardijmachinisten zijn geweest.

Het verrichten van hetzelfde werk is, zoals in een grote groep wel blijkt, niet voldoende om een band tussen de mensen te vormen. De samenhang kwam in een grote groep van personen die hetzelfde werk verrichten, b.v. bij loonsverlagingen die hen gemeenschappelijk troffen, wel eens plotseling tot stand, maar verdween meest ook weer even snel.

Het verrichten van hetzelfde werk in dezelfde ruimte heeft soms zelfs tot gevolg, dat men zich liever niet met elkaar bemoeit. (Zie hierover verder blz. 84).

Tijdens het werk is men hier echter gewoonlijk niet onverdraagzaam, zoals wel bij de spinners bleek die altijd even tijd zochten om met elkaar te spreken.

Onder degenen die samen naar huis fietsen, al verrichten ze ook verschillend werk, is meest een grotere band dan onder de mannen die hetzelfde werk in de fabriek verrichten.

Hendrik de Man merkte op dat de mensen die gedwongen zijn om samen in een ruimte te werken, vaak de neiging vertonen zich geestelijk van de anderen af te sluiten. Dat komt hier op het werk niet tot uiting, maar wel komt het voor dat degenen die tezamen werken zich buiten de fabriek niet met elkaar bemoeien.

Verder zegt de Man dat de solidaire gezindheid niet uit de technische ondervinding in het bedrijf ontstaat, maar veeleer er buiten tijdens het gezamenlijk schaften en op de vergaderingen [38]). Het ontstaan van samenhang hier in de genoemde kleine groepjes wijst in dezelfde richting.

Wat het personeel in zijn geheel betreft, hierin ontbrak lange tijd het besef tezamen een arbeidersgroep met gemeenschappelijke belangen te vormen volkomen. In latere tijd veranderde dit echter enigszins.

De uit allerlei streken gekomen arbeiders sloten zich toen meer en meer aaneen in vakverenigingen en kregen zodoende een groter band. De arbeiders uit Ede bleven echter in vele opzichten nog boeren en hielden zich buiten dit alles. Wel was het hen er ook om te doen zoveel mogelijk te verdienen en hadden zij ook wel een vaag gevoel van een tegenstelling tot de directie. Ook mopperden ze, meest binnenshuis, vaak over de ondervonden behandeling. Vooral de niet al te armen lieten zich daarbij niet alles welgevallen, de opgekropte gevoelens van haat tegen een opzichter brachten hen meerdere malen tot uitbarstingen, die gewoonlijk leidden tot het verlaten van de fabriek.

Tot een algemene ontevredenheid kwam het bij deze arbeiders echter niet, ook zagen ze niet in dat het noodzakelijk was zich te organiseren om gemeenschappelijk hun belangen te verdedigen.

Bij de meisjes was dat nog minder het geval.

Er vormden zich onder hen allerlei groepjes, door hen zelf vaak „kliekjes" genoemd, maar van een algemeen verband was geen sprake.

Heftige ruzies kwamen onder deze, grotendeels plattelandsmeisjes, niet voor. Het ontstaan hiervan wordt ook belemmerd door de strenge regeling in de fabriek, waarbij het o.a. verboden is tijdens het werk met elkaar te praten. De belangstelling voor kwesties van organisatie is onder hen zeer gering, ze vinden het meestal zonde van hun geld lid te worden van een vakvereniging. Meisjes die in een fabriekscommissie zaten, vonden dat prettig vanwege het kopje thee en de afwisseling die het gaf.

Er was dus geen sprake van een sterke band tussen het gehele personeel der onderneming en ook de vakverenigingen konden die niet direct vormen. Deze hadden in het begin ook weinig invloed, en werden in hun werk belemmerd doordat de directie afwijzend tegenover hen stond.

Daar de verenigingen slechts een betrekkelijk klein deel van het personeel georganiseerd hadden, waren ze niet te beschouwen als vertegenwoordigers hiervan meende de directie. Wanneer vakverenigingsbestuurders om een bespreking vroegen, werden ze wel ontvangen, maar alleen om aan te horen dat ze maar eens terug moesten komen als ze wat meer leden, minstens de helft van het personeel, achter zich hadden.

De bedoeling der directie was aanvankelijk een soort patriarchaal stelsel in te voeren in welk systeem voor de vakverenigingen geen plaats was.

g. Het patriarchale stelsel en zijn mislukking.

Door het oprichten van tal van verenigingen op het gebied van ontspanning, door het houden van gezamenlijke feesten, het stichten van een gebouw om samenkomsten in te houden, werd er door de eerste directie ook buiten het werk gezorgd voor het personeel.

Op allerlei manieren gaf men gelegenheid tot ontspanning. Zo organiseerde men ook ieder jaar een Sinterklaasfeest voor kinderen van het gehele personeel.

Een oudere arbeider vertelde over dit feest:

> „Het was er wat gezellig. Bijna alle kinderen van het personeel waren daar en kregen prachtige cadeaux, veelal wel van *f* 3 à *f* 4 per stuk. Hartogs (de toenmalige directeur) kon er met zijn manke been zo vergenoegd tussen dat alles rondlopen."

Verder werden er allerlei verenigingen gesticht, zoals ENKA's zangvereniging, die zeer veel leden telde, een muziek- en een sportvereniging. Ook werden er bioscoopvoorstellingen met medewerking van krachten uit het personeel gegeven in een oude villa, die de directie voor dit doel aangekocht had. Dit gebouw, de Reehorst genaamd, diende eveneens als tehuis voor de ongehuwden om de avond door te brengen. Later werd het oude huis vervangen

door een groots nieuw gebouw met een bioscoop-, toneel- en concertzaal, die plaats bood aan 600 personen. Het werd de grootste inrichting van deze aard in de wijde omtrek. De kosten ervan bedroegen *f* 250.000.

Ook werden er vanwege de fabriek enige tijd naaicursussen gegeven en organiseerde men een reddingsbrigade, waarvoor grote belangstelling bestond. Ze telde ruim 100 leden.

Verder verleende de ENKA hulp bij het stichten van woningen, waaraan hier indertijd een groot tekort was. Er werd een woningbouwvereniging opgericht, waarin de directie veel zeggingschap had. Ook werd er voor het personeel een soort inkoopvereniging ingesteld, die kleren, kruidenierswaren en huishoudelijke artikelen in het groot en zodoende tegen lage prijzen inkocht. De administratie gebeurde in werktijd door personeel van de fabriek. In het bedrijf stelde men een fabriekscommissie in. Dit was een soort vertegenwoordiging van het personeel, waarin klachten en verzoeken aan de directie naar voren gebracht konden worden. Personen uit deze commissie beheerden ook de „boetepot", waarin het geld verkregen uit de boeten opgelegd aan het personeel gestort werd. Deze gelden werden besteed om arbeiders die in moeilijke omstandigheden gekomen waren, b.v. door een langdurige ziekte van een gezinslid, hulp te verlenen.

Men zorgde dus op alle mogelijke manieren voor het personeel maar bond het ook op allerlei wijzen aan de fabriek en controleerde het. Zo werd er b.v. pressie op de arbeiders uitgeoefend hun dochters naar de fabriek te sturen en bestond er de verplichting de geboorte van een kind behalve bij de burgerlijke stand ook op het kantoor van de ENKA aan te geven, zodat men later met dat kind rekening zou kunnen houden.

In het bedrijf werd een verbod ingevoerd om over onderwerpen als vakverenigingen en politiek te spreken en ook verscheen de chef van de afdeling personeelszaken herhaaldelijk op vergaderingen van de vereniging van fabrieksarbeiders om de namen van de aanwezigen te noteren. Op allerlei wijzen liet men de arbeiders nagaan.

Van dit gehele bouwwerk, van deze instelling tot verzorging en binding van de arbeiders aan de onderneming, waren in 1935 niet meer dan een paar brokstukken overgebleven.

In dat jaar is de toestand als volgt: De muziekvereniging be-

staat niet meer, Sinterklaasfeesten worden al zeer lang niet meer gehouden, alle andere verenigingen, behalve de zangvereniging die nog enige betekenis heeft, lijden een kwijnend bestaan, de meeste arbeiders zijn niet meer op de hoogte van wat er in die verenigingen gebeurt. De woningen in de „Bouw" (d.i. de buurt waar de nieuwe woningen ten behoeve van de ENKA arbeiders gebouwd werden) worden maar voor een klein gedeelte meer door personeel van de kunstzijdefabriek bewoond, het grote verenigingsgebouw de „Reehorst" is een afzonderlijke instelling, een bioscoop- en concertzaal voor Ede en omgeving en geen ENKA tehuis meer, de inkoopvereniging is opgeheven.

Invloed op het niet slagen van deze instellingen had:

1e het feit dat een groot deel van de arbeiders en arbeidsters op grote afstand van de fabriek wonen, velen boerderijtjes hebben en zodoende aan dit alles niet mee konden doen.

2e De opvatting die bij veel arbeiders voorkwam, dat hun vrijheid door deze instellingen beperkt werd. Dat wil niet zeggen dat er een bewust vrijheidsideaal bij hen aanwezig was, maar slechts dat men na een gehele dag in de fabriekssfeer en in fabrieksverhoudingen verkeerd te hebben, als het werk afgelopen was daaruit wilde zijn en er niet op alle mogelijke wijze aan herinnerd wilde worden. Er is geen arbeidsvreugde, al uit zich dat niet sterk in klachten, men voelt de fabriek toch nooit als iets van zichzelf, heeft meest een onbestemd gevoel van verzet tegen dit alles, maar schikt zich wel in zijn werk omdat het nu eenmaal noodzakelijk is. Dat is echter niet het geval met wat de fabriek nog na het werk wil doen, dat is niet noodzakelijk. In de aanvang, toen het nog nieuw was en er veel aanlokkelijks in scheen deden velen wel mee, maar na een aantal jaren „practijk" was de glans er af en trokken steeds meer zich terug.

3e Dat de directie het verkeerde inzag van het systeem personen betrekkingen te geven waarvoor ze vaak niet deugden, alleen omdat ze zich verdienstelijk maakten voor de fabrieksverenigingen. Om de instellingen te steunen werden aan lieden die zich veel moeite hiervoor getroostten, vaak goede posities in het bedrijf verschaft; er werd door enkele meesters die veel belangstelling voor dat werk hadden een systeem van sterk voortrekken toegepast. Iemand zei hierover: „Het was belangrijker dat je goed de fluit kon bespelen dan dat je vakkennis had." Nog steeds bestaat er voor deze practijk de zegswijze, er

werd ge... (volgt de naam van een der meesters die deze practijk wel het beste beoefende).

4e De achteruitgang van het bedrijf. Deze vormt wel de voornaamste oorzaak van het verval der instellingen. Door de slechte financiële toestand van de onderneming was men niet meer in staat veel geld aan dit alles te besteden. Daardoor kwam men er ook toe het Reehorstgebouw tot een afzonderlijke inrichting te maken. De *f* 250000 die dit kostte was geen bezwaar toen er in één jaar *f* 10000000 winst gemaakt werd, maar dat was later anders. Ook was van betekenis dat de vakverenigingen meer macht kregen, waardoor de verhoudingen veranderden. Hier is eigenlijk sprake van een wisselwerking, met het verzwakken van het genoemde systeem door andere oorzaken kregen de vakbonden een betere kans tot ontwikkeling te komen, maar deze verzwakten op hun beurt dat systeem weer.

h. De samenwerking met de vakverenigingen.

De aanleiding tot het laten varen van de afwijzende houding t.a.v. de vakverenigingen bestond in een wilde staking, uitgebroken onder de spinners wegens ontevredenheid over rationalisatie in het bedrijf *).

De organisaties werden in deze staking niet gekend. De helft van de spinners, die onder invloed stonden van enkele zeer radicale personen, verlieten plotseling de fabriek. De directie behielp zich zoveel mogelijk door personen van de buitendienst en ook wel hoger personeel in het bedrijf te plaatsen. De eerste van deze twee groepen bestond voor een groot deel uit boeren en landarbeiders en was niet solidair met de spinners.

De staking was maar een beweging van het ogenblik, er ontbrak vaste samenhang. Er was hier meer sprake van „the crowd", waarin „heightened suggestibility and emotion" en „arrested thinking" zoals Ross dit formuleert heersen, dan van een vastberaden groep [39]).

De beweging zakte weer snel ineen.

Hierna vroegen de vakverenigingen direct een conferentie aan.

---

*) Een beschrijving van de staking en de verhoudingen in deze fabriek in die tijd, die wel niet geheel met de werkelijkheid overeenkomt, maar toch zeer veel karakteristieks over de toestanden hier bevat, vindt men in de roman van Jef Last „Liefde in de portieken".

De hoofdbesturen van de vakverenigingen werden door de directie ontvangen en op de hoogte gebracht van de zeer moeilijke toestand der fabriek. De mogelijkheid bestond, dat de Duitse fabrieken het werk van die te Ede voor een deel zouden overnemen. De bestuurders verkregen de toezegging, dat iets van de rationalisatie zou worden teruggenomen en een meer gelijke behandeling der spinners, waarbij ieder drie dagen zou spinnen en drie dagen zou „omlopen", zou worden ingevoerd en adviseerden de arbeiders om weer aan het werk te gaan.

Toen dezen hierna door de directie gedreigd werden met ontslag, was het gehele bedrijf direct weer op gang.

De gevolgen waren: de rationalisatie werd, hoewel misschien iets langzamer, toch voortgezet, een aantal arbeiders die een rol bij de staking gespeeld hadden verdwenen zo stuk voor stuk in de loop van de tijd uit de fabriek.

Na deze gebeurtenissen werden de organisaties door de directie der fabriek erkend.

De sterkste, de Ned. Vereniging van Fabrieksarbeiders, werd lange tijd verzwakt door de strijd met de textielarbeidersbond over deze kunstzijdearbeiders. Een bijzonder groepsbelang, n.l. het belang van deze afzonderlijke organisatie, belemmerde dus de behartiging van het algemene arbeidersbelang. Het middel in deze strijd, de vakbond, wordt soms te veel tot doel op zich zelf.

Deze strijd eindigde tenslotte met een overwinning van de fabrieksarbeidersbond, de fabriek werd geacht een chemisch en niet een textielbedrijf te zijn.

Nadat de vakverenigingen door de directie erkend waren, ging deze onder invloed van den directeur van de gehele onderneming, den „socialistischen professor", die de samenwerking met de vakverenigingen als sociaal nuttig beschouwde en geleid door het inzicht dat men op deze wijze bij ontevredenheid der arbeiders beter de stoot op zou kunnen vangen en conflicten zou kunnen voorkomen, over tot het sluiten van een collectief contract.

Een opmerking van een vakverenigingsbestuurder over deze gebeurtenis luidde: „De fabrieksarbeidersbonden zijn hier pas van betekenis geworden met de depressie."

In de bloeitijd der onderneming waren de meeste arbeiders tevreden met de lonen en arbeidsvoorwaarden, die in het algemeen beter waren dan in andere bedrijven ter plaatse. Ze voelden geen behoefte aan organisatie en wilden geen offers brengen in de vorm van contributie aan vakverenigingen. De directie wilde

verder graag alle zeggingschap voor zich houden en schuwde de inmenging van de vakorganisaties.

De depressie met als gevolg loonsverlagingen en ontevredenheid der arbeiders, dwong de directie tot samenwerking met de bonden en dwong de arbeiders door de behoefte aan uitkering bij werkloosheid enz. tot aansluiting.

Behalve de moderne Nederlandse Vereniging van Fabrieksarbeiders waren er afdelingen van de Protestants Christelijke en Rooms Katholieke textielbonden en van de bonden voor Technisch en Opzichthoudend personeel van verschillende richting.

Van het mannelijk personeel was in 1930 ongeveer 50% georganiseerd, van het vrouwelijk slechts een zeer klein gedeelte.

De afdeling Ede van de Ned. Ver. v. Fabrieksarbeiders telt onder haar 160 leden maar een twintigtal meisjes.

De vroegere „menigte" is nu langzamerhand enigszins veranderd in een „groep", deze dan opgevat als een meer standvastig verband *).

De samenwerking tussen de vakverenigingen van verschillende richting is over het algemeen goed. Bij het practische werk is er weinig verschil van mening, men is het gewoonlijk eens over de te stellen eisen. Bij belangrijke aangelegenheden worden er dan ook wel gecombineerde vergaderingen gehouden, die voor de leden van alle organisaties toegankelijk zijn *).

De verhouding met de directie is tegenwoordig zeer goed, in tal van aangelegenheden worden de vakverenigingen over te nemen maatregelen geraadpleegd.

Zo liet men bij het invoeren van de Zondagsarbeid een commissie uit het personeel zelf een proef doen met productie waarbij het bedrijf een dag stil staat, de leden van de commissie mochten daarbij aangeven hoe ze alles geregeld wilden hebben. Hierna liet men het bedrijf zonder onderbreking werken en bleek het den arbeiders dat deze wijze van werken veel voordeliger was, doordat men bij het onderbreken de eerste vier en twintig uur veel zijde van minderwaardige kwaliteit en bij de ononderbroken productie steeds goede zijde verkreeg. De commissie uit het personeel zag zodoende de noodzaak in van het „vol continu" proces, dat dus Zondagsarbeid meebracht en de bestuursleden adviseerden in deze zin in de vergadering der vakverenigingen. Hoewel

---

*) Vergelijk Prof. S. R. Steinmetz „Inleiding tot de sociologie" [40]).

*) Onlangs gebeurde dit bij het invoeren der Zondagsarbeid, de leden stemden hierbij hoofdelijk.

er een grote tegenstand onder de leden was, werd het voorstel aangenomen.

Duidelijk waarneembaar is het verschijnsel dat vooral de bestuurders begrip hebben voor de moeilijkheden van het bedrijf en hiermee rekening houden bij hun eisen, terwijl bij den gemiddelden arbeider dit inzicht ontbreekt.

Bij de bestuurders van de vakorganisaties en eveneens in het algemeen bij de vakarbeiders en het opzichthoudend personeel is ook een zekere gehechtheid aan het bedrijf ontstaan. Deze blijkt o.a. daaruit dat men gewoonlijk tegenover anderen de eer van de fabriek probeert hoog te houden. Van invloed is hierbij het meer geschoolde werk dat de laatste groepen verrichten, waardoor ze meer bevrediging in de arbeid vinden. Verder is bij de bestuurders vooral van betekenis het meerdere contact met de leiders van het bedrijf. Hierdoor komen ze beter op de hoogte van de commerciële voorwaarden en ontstaat er veelal een anders gerichte waardering.

Voor het uiten van wensen en meedelen van klachten zijn er nog steeds de fabriekscommissies, iedere afdeling heeft een dergelijke commissie. Een tijdlang hadden deze niets meer te betekenen en werden ze niet eens aangevuld. Toen de vakverenigingen groter invloed kregen veranderde dit echter weer; deze stellen nu ook de lijsten van candidaten op, waaruit het personeel kiest. De leden van de commissies zijn voor een deel dezelfde personen als de bestuurders van de vakverenigingen.

Tegenwoordig wordt er elke week vergaderd. Op deze vergaderingen worden nu ook zaken als het afvloeien van het personeel besproken, om zoveel mogelijk onbillijkheden voor de arbeiders te voorkomen.

Een lid van een dergelijke commissie zei hierover: „Er zijn b.v. mensen, die door een baas „gezocht" worden en daardoor voor ontslag worden voorgedragen. Dat brengen wij vaak aan het licht en voorkomen dan in veel gevallen dat ontslag. Meestal worden de laatst aangestelden ontslagen, maar we houden er rekening mee of ze gehuwd of kostwinner zijn."

De invloed der vakverenigingen hierbij, blijkt wel uit het feit dat er bij voorkeur ongeorganiseerden ontslagen worden [41]). Dat men niet zoveel georganiseerden ontslaat komt echter ook doordat onder hen de beste arbeiders voorkomen, die men liever niet kwijtraakt.

Andere instellingen ten behoeve van de arbeiders, die nu nog betekenis hebben, zijn het ziekenfonds en het pensioenfonds voor de vaste arbeiders. Het ziekenfonds waarbij men vrij is in de dokterskeuze, is verplicht. De afdelingskas ervan is aangesloten bij de bedrijfsvereniging.

Ook nu wordt er dus nog op verschillende manieren voor de arbeiders gezorgd, al is de zorg niet meer van dezelfde omvang als vroeger en is de wijze waarop men daarbij te werk gaat geheel anders geworden. In allerlei aangelegenheden beslist de directie niet meer alleen, maar tezamen met de arbeiders, die nu meestal door middel van de vakverenigingen hun wensen kenbaar maken.

i. Fabriek en Bevolking

Vele Edenaren waren aanvankelijk wel wat huiverig voor het denkbeeld dat deze fabriek hier gevestigd zou worden.

Zou het geen onrust brengen, zouden er geen gevaarlijke elementen door hiernaar toe komen die de zeden zouden aantasten en kon het geen kwaad voor de pensions?

Dit alles moest echter onderdoen voor de wonderen van welvaart, die er door anderen van de vestiging van de fabriek verwacht werden.

In 1919 richtte de ENKA een adres aan de gemeenteraad, waarin ze ter kennis bracht dat ze van plan was een fabriek in Ede te stichten en dat het noodzakelijk was dat de gemeente daar offers voor bracht, omdat ze „alleen dan op het verkrijgen van de nodige werkkrachten kan rekenen, wanneer de gemeente haar steun verleent tot de bouw van ongeveer 300 arbeiders- en 30 middenstandswoningen".

Men berekent het bedrag dat jaarlijks hiervoor nodig zal zijn op *f* 20000. De ENKA is bereid per jaar *f* 10000 te betalen zolang de gemeente bij het verhuren der woningen voorkeur verleent aan het personeel der fabriek. De ENKA nam dus niet zelf de zorgen van de woningbouw op zich, zoals b.v. de Philipsfabrieken te Eindhoven deden.

B. en W. zeiden hierop tot de raad: De arbeiders der fabriek verdienen *f* 1000 à *f* 1100, de employées gemiddeld *f* 3000. Er komen gemiddeld 650 mannelijke en 1350 vrouwelijke arbeidskrachten, de belastingen die deze personen opbrengen zullen wel *f* 48000 meer inkomsten geven. Eén lid wees er hierbij op dat het hem bevreemdde dat B. en W. geen gewag maakten van de ongunstige zijden die aan de vestiging van een dergelijke fabriek

verbonden zijn, zoals b.v. een mogelijke werkstaking. In het algemeen had men vertrouwen in de fabriek die in het afgelopen jaar 42,5% dividend uitkeerde en daarom was men het dan ook eens met het lid dat zich op de volgende wijze uitte: „Ik zie wel de bezwaren, maar behoor niet tot de mensen, die de ontwikkeling van Ede trachten tegen te gaan" [42]).

De meningen over de fabriek bij de onderscheiden groepen der bevolking waren zeer verschillend, een deel van de boeren en landarbeiders die inkomsten trokken door in dit bedrijf te werken, waren tevreden, hoewel de waardering meestal niet zeer groot was. Met de boeren tussen Ede en Venendaal had men al spoedig een slechte verhouding vanwege het afvalwater dat in de sloten terecht kwam. De klachten hierover werden tot in de buurt van Amersfoort toe gehoord. Verdunning, neutralisatie en het er op wijzen dat de vervuiling van de Lunterse beek veel meer veroorzaakt werd door de Venendaalse ververijen, mochten niet baten. Als er een koe ziek werd, mogelijk door het drinken uit een sloot, had de ENKA het gedaan. Herhaaldelijk waren er ook klachten van houders van visakten over de vele dode vis.

Toen later een deel van de afvalstof, ook al om de dure neutralisatie uit te sparen, met auto's naar Wageningen gebracht en in de Rijn geloosd werd, bleven de klachten nog aanhouden. In hoeverre het afvalwater van de fabriek een ongunstige werking heeft is niet te zeggen, daar de resultaten van de onderzoekingen hiernaar niet openbaar gemaakt worden.

Andere klachten betroffen de stank die de fabriek verspreidde, die o.a. schade zou kunnen doen aan het vreemdelingenverkeer. De klachten hierover leidden er toe dat men een nieuwe zeer hoge pijp bouwde, waardoor het euvel enigszins verholpen werd. Ook was de bevolking ontevreden over de woningbouw, deze ging niet zoals men wel wenste. Er moest telkens maar meer geld bij, zodat de kosten op *f* 7000 à 8000 per huis kwamen.

Wanneer later de buurt niet meer in trek is en de fabriek achteruit gaat (het aantal arbeidskrachten verminderde van ruim 5000 in 1929 tot nog geen 2000 in 1935) komen er ook nog een groot aantal huizen leeg te staan en wordt deze woningbouw tot een zeer grote schadepost voor de gemeente. De achterstand in het betalen van annuïteiten aan de gemeente door de vereniging bedroeg in 1930: *f* 198000. Van de 300 woningen stonden er in dat jaar 40 leeg en werden er 64 door andere dan ENKA arbeiders bewoond [43]). In de jaren hierna vermeerderde het aantal dat leeg stond tot ongeveer een derde van het totaal.

Over het betalen van de tekorten ontstond er dan onenigheid tussen de directie en de gemeente. De directie betaalde eerst slechts mee in het tekort op de exploitatie van de door haar personeel bewoonde huizen. In 1931 sloot ze echter een overeenkomst met de gemeente, waarin ze zich verplichtte jaarlijks *f* 10000 bij te dragen zolang er AKU personeel in de woningen der Vooruit woonde en dit bij het betrekken van een woning de voorkeur had. Het leeuwenaandeel der tekorten kwam zo ook nog ten laste van de gemeente. De bevolking was hierover zeer ontevreden. Deze ontevredenheid uitte zich o.a. in de woorden die men op allerlei manieren gevariëerd hier kon horen: „Wij moeten maar hoge belastingen betalen om de strop te dekken die de ENKA ons bezorgd heeft."

Nog weer een andere reden tot ontevredenheid zowel in de raad als onder de bevolking, was het invoeren der Zondagsarbeid.

Een raadslid zei hierover: „Aan de gouddorst der directie wordt de Zondagsrust en de gezondheid van de arbeiders opgeofferd. Meisjes van 16 jaar moeten er soms 63 uur per week werken in een atmosfeer, die absoluut vergiftigd is; herhaaldelijk zijn er reeds gevallen van krankzinnigheid voorgekomen."

Het raadslid dat over deze kwestie sprak drukte zich wel in zeer krasse termen uit, juist is echter dat er in die tijd verscheidene gevallen van zenuwoverspanning voorkwamen.

Bijna de gehele raad stemde in met een motie waarin aan den minister verzocht werd de vergunning tot Zondagsarbeid in te trekken [44]).

Een zakelijke belasting op het bedrijf, die zwaarder drukte op een grote dan op een kleine onderneming en zodoende het meest op de ENKA, was eveneens een twistpunt tussen de directie en B. en W. B. en W. rechtvaardigden deze belasting met de veel grotere lasten die zo'n groot bedrijf aan de gemeente oplegden. Men sprak dan al niet meer over de voordelen.

De ENKA verzette zich en wendde zich tot de kroon met het verzoek een wet tot stand te brengen waarin een dergelijke belasting verboden werd. Ze verkreeg hiermee echter niet het gewenste resultaat [45]).

Weer een ander maal kwam de directeur op tegen een forensenbelasting die B. en W. van hem eisten. In dit geval vernietigden Gedeputeerde Staten het besluit van B. en W.

Ook het ontslag van vele arbeiders was een reden van ontevredenheid bij de bevolking. Van 1930 tot 1936 verminderde het personeel der fabriek met 3000 personen. Een groot aantal der

ontslagenen woonde echter in andere gemeenten en kwam zo niet ten koste van Ede. Ook waren er veel meisjes onder die geen ondersteuning kregen. Het gemiddelde aantal werklozen dat steun trok of in de werkverschaffing werkzaam was, bedroeg hier de laatste jaren ongeveer 700. Daar degenen die aan de kunstzijdefabriek gewerkt hebben onder verschillende beroepsgroepen voorkomen, is niet uit te maken hoeveel aan de AKU ontslagen arbeiders er onder de werklozen zijn. Wel is b.v. echter bekend dat door het ontslag dat in Sept. 1935 aan de AKU plaats vond, het aantal toenam van 300 tot ruim 400. Vergeleken met die in vele andere gemeenten is de werkloosheid in Ede niet zo groot, het aantal ondersteunden en in werkverschaffing werkzamen bedraagt hier de laatste jaren ongeveer 2,5% van de bevolking. In de naburige gemeenten Wageningen en Venendaal is dit 4%, in de grote steden Amsterdam en Rotterdam 6 en 8% en in Nederland 4 à 5%. De werkloosheid is in Ede niet bijzonder groot door het agrarisch karakter van de gemeente. Een groot deel ervan wordt ongetwijfeld veroorzaakt door de ontslagen die aan de AKU plaats vonden.

Naast de vele nadelen die de vestiging van de fabriek meebracht, waren er toch ook wel voordelen.

Verscheidene instellingen die de ENKA stichtte, hebben nut voor de gehele bevolking. Het gebouw Reehorst dat meestentijds dient voor bioscoop- en verder voor concert- en toneelzaal, kan door iedereen gebruikt worden, evenals de zweminrichting waarvoor de ENKA kosteloos grond afstond en die door haar van warm water voorzien wordt.

Ook is er een neutrale school, die in het bijzonder opleidt voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs door het initiatief van leden der ENKA directie ontstaan. Het is echter zeer de vraag of deze hier naast de openbare school nodig was. Bij het stichten ervan speelde de wens overal zeggingschap over te hebben, weer een rol. Het feit dat de directie der fabriek den voorzitter van het schoolbestuur benoemde, wijst hier wel op.

Verder poogde men van de zijde der ENKA directie nog tot het stichten van een ambachtsschool te komen, wat echter niet gelukken mocht.

De voordelen van grotere belastingopbrengst door het vestigen van personen met hogere inkomens, van arbeiders met behoorlijke lonen, van vele winkeliers, de betere afzet van sommige producten der boeren e.d. spreken niet zo duidelijk en zijn ook door de in-

vloed van de crisis niet zo makkelijk vast te stellen, als de nadelige gevolgen die bestaan uit de tekorten der woningbouwvereniging die de gemeente grotendeels moet dekken en de kosten van de ondersteuning der werkloos geworden arbeiders.

Door al deze omstandigheden is de mening dat de fabriek een schadepost voor Ede is, steeds meer de heersende geworden. Deze mening werd vooral ook verbreid door de vele verbitterde lieden die aan de fabriek ontslagen werden.

D. Het vreemdelingenverkeer en het pensionwezen

Een van de vele publicaties door de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer uitgegeven, begint met de volgende inleiding: Voor liefhebbers van natuurschoon heeft de streek van de Gelderse Valleirand, zich uitstrekkend van Wageningen tot Lunteren, bijzonder veel bekoorlijks. De rijke afwisseling van bossen met al hun verschillende boomsoorten, struiken en welig onderhout, van uitgestrekte heiden, van laaggelegen waterrijke landen, van hoogteranden met prachtige vergezichten en ongerepte woeste zandverstuivingen, biedt aan de natuurlievende toerist tal van nieuwe aspecten [1]).

En ofschoon in dergelijke boekjes, die met de bedoeling het vreemdelingenbezoek te bevorderen geschreven zijn, niet altijd waarheidsgetrouwe beschrijvingen gegeven worden, is er in deze inleiding niets te veel gezegd omtrent de schoonheid van deze streek. Door de mooie natuur is er hier in de loop van de tijd een uitgebreid hotel- en pensionwezen ontstaan. Een veertig jaar geleden waren er hier naast een paar reeds oudere hotels nog maar enkele pensions, maar vooral in de laatste vijftien jaar is dit aantal zeer sterk toegenomen. Ze ontstonden hier niet zo vroeg, aan de Veluwezoom was dit b.v. al eerder het geval. Bennekom en Lunteren, dorpen die een grotere rust behouden hebben dan Ede met zijn kazernes en kunstzijdefabriek, hebben het meeste een karakter van een pensionplaats.Personen werkzaam aan de kunstzijdefabriek en officieren zochten te Ede wel pension of huurden er kamers. Groot was het aantal dat dit deed echter niet. Het aantal militairen dat hier in pension was, bedroeg de laatste jaren gemiddeld niet meer dan enkele tientallen. Lunteren profiteerde sterk van het direct aan het dorp grenzende, door notaris v. d. Ham gestichte, ongeveer 50 h.a. grote Buurtbos (Zie hfdst. IIB). Bennekom bezit grote bossen en heidegronden gedeeltelijk be-

horend tot particuliere landgoederen, gedeeltelijk het eigendom van gemeente en buurten.

Het aantal eigenlijke hotels is hier niet zo bijzonder groot, in Ede zijn er 13, waaronder enkele zeer kleine en te Bennekom en eveneens te Lunteren vijf. De pensions zijn in al de dorpen echter zeer talrijk, in de laatste jaren zijn er zeer velen pension gaan houden. Voor de meesten vormt het pensionbedrijf een bijverdienste, er zijn slechts enkele grotere pensions die de bezitters een volledig bestaan geven. Hoewel het aantal gasten in de latere jaren sterk toegenomen is, kunnen de meeste pensionhouders door te grote concurrentie en de aard van het bedrijf, in dit werk geen bestaan vinden. Behalve in de rusthuizen die het gehele jaar wel gasten hebben, trekt men maar gedurende enkele maanden inkomsten.

Het aantal bij de V.V.V. te Lunteren aangesloten pensions bedraagt 50. Hiernaast zijn er in deze plaats ook nog een aantal die niet bij deze vereniging aangesloten zijn, waardoor ze niet vermeld worden op de pensionlijsten die deze uitgeeft. In het deel van het dorp dat aan de bosrand ligt, vindt men huis aan huis pensions. In Ede zijn er ± 80 van deze inrichtingen bij de V.V.V. aangesloten, in totaal zijn er ongeveer 100, terwijl er in Bennekom een zeventigtal zijn. Verder zijn er ook nog pensions in Harskamp, Otterlo en de buurten.

Degenen die hier het pensionbedrijf begonnen, waren in hoofdzaak vreemdelingen en nu ook nog behoren de meeste pensionhouders tot deze groep. Bij een onderzoek hiernaar, dat betrekking had op 27 willekeurig bepaalde pensionhouder(ster)s te Lunteren, bleken er 20 van deze, vreemdelingen te zijn. Daar er echter steeds meer personen tot het verhuren van kamers en geven van pension als bijverdienste overgaan, neemt het aantal Edenaren onder hen toe. Hieronder zijn echter bijna geen boeren. Deze houden er niet van vreemden in huis te nemen en weten vaak ook niet goed op welke wijze ze daarvoor zorgen moeten. De boeren die b.v. te Lunteren pension houden, zijn bijna allen personen die niet hier vandaan komen, die veelal op nieuwe ontginningsboerderijen wonen en meest een enigszins andere mentaliteit hebben dan de boeren uit de streek zelf.

De pensionhouders zijn hier verder kleine renteniers, vaak vroegere zakenlui, verpleegsters, dames, vaak weduwen uit meer gegoede kringen wier financiële toestand achteruit is gegaan, gepensionneerde militairen en ambtenaren en in Ede vrij veel onderofficieren, die voor een zeer groot deel oorspronkelijk uit een

stad komen. Velen hebben dan naast het pension een kippenbedrijf.

Van groot belang voor de bevordering van het hele pension- en hotelwezen was hier de werkzaamheid van de verenigingen voor vreemdelingenverkeer, die door verfraaiing van het dorp, zorg voor vermaken, maar vooral door reclame met behulp van boekjes en vlugschriften, het uitgeven van een lijst van pensions en het stichten van inlichtingenbureaux, het vreemdelingenverkeer tot grotere bloei gebracht hebben. Deze verenigingen zijn reeds vrij oud, die van Ede werd opgericht in 1897, die van Lunteren in 1906 [2]). De oprichters en de personen die de leiding hadden waren bijna zonder uitzondering vreemdelingen. In Ede waren voorzitter, een burgemeester, een notaris, een gemeentesecretaris en op het ogenblik is dit een bankdirecteur, terwijl als secretaris optraden, een boekhandelaar, een rentenier, een officier, een bosbeheerder en nog eens een rentenier. Te Lunteren was vanaf één jaar na de oprichting tot nu toe de notaris voorzitter en zijn de verdere bestuursleden een rentenier, een candidaatnotaris, een advocaat, een hotelhouder en een commies der belastingen.

Deze verenigingen zijn dus niet vanuit de oude bevolking opgekomen. Ook zijn ze niet gesticht door direct belanghebbenden, maar door belangstellende buitenstaanders. Hier valt dus hetzelfde verschijnsel te constateren als bij de landbouwverenigingen, die in het algemeen ook door „heren" tot stand gebracht werden.

Dat de bevolking behoefte had aan deze verenigingen blijkt wel uit het grote aantal aangesloten pensionhouders en de vele andere leden. In Lunteren waren in 1935: 220 en in Ede: 400 personen lid.

De medewerking der leden is echter niet zeer groot. Op jaarvergaderingen geven een enkele keer wel eens een groter aantal leden van hun belangstelling blijk, maar gewoonlijk komen er daar in Lunteren ongeveer 25%, en in Ede slechts 10% van al de leden.

Wanneer er acties gevoerd moeten worden, zoals in de laatste jaren het organiseren van een feestweek, genaamd de heideweek, die vooral ten behoeve van de zakenlui plaats vindt, zijn deze leden vaak niet tot enig offer bereid. Door herhaald aandringen en volhouden ondanks geringe medewerking, weet het bestuur dan toch gewoonlijk nog zijn doel te bereiken.

Behalve de vele pensions zijn er in de gemeente ook nog tal van herstellingsoorden, stichtingen voor ouden van dagen, kampeercentra van verschillende verenigingen. Te Lunteren zijn er een achttal van dergelijke instellingen, waaronder b.v. het herstellingsoord voor Onderwijzers, het „hagespraak" terrein der N.S.B., het conferentieoord der Zendingsstudieraad en het kampeerhuis der Algemene Bond van Handels- en Kantoorbedienden, te Bennekom ongeveer eenzelfde getal; hier bevindt zich o.a. een herstellingsoord voor Amsterdamse gemeenteambtenaren en het conferentiehuis voor vrouwen, „de Born". En ook te Ede zijn er enkele, o.a. een herstellingsoord voor ambtenaren.

De aanwezigheid van al deze pensions en rusthuizen betekent behalve voor de pensionhouders ook voor winkeliers en enkele andere groepen van de bevolking, een belangrijke bron van inkomsten. Verscheidene handelaars kunnen alleen bestaan door de aanwezigheid van de pensiongasten.

Onder deze pensiongasten zijn gewoonlijk de Rotterdammers het talrijkste, hoewel er ook veel Amsterdammers onder zijn. Het feit dat één van de regimenten infanterie uit Rotterdammers gerecruteerd wordt, heeft waarschijnlijk enige invloed op dit verschijnsel doordat een aantal van deze Ede hebben leren kennen en waarderen.

Het aantal pensiongasten dat hier jaarlijks komt, is niet nauwkeurig aan te geven. De V.V.V. te Ede hield hierover eens een enquête, maar door gebrek aan medewerking slaagde deze niet.

Wel kan men het aantal gasten echter zo ongeveer schatten. Deze schatting bedroeg voor Ede in 1935: 2000.

Te Bennekom telde men in 1932: 1560 personen die er 16000 pensiondagen doorbrachten, te Lunteren zal men ongeveer eenzelfde aantal gehad hebben [3]). Het bedrag aan pensiongeld ontvangen, werd voor de gehele gemeente op 120- à 150.000 gulden geschat. Hiernaast kwamen dan nog tal van andere inkomsten voor de bevolking. Men heeft hier dus uit het pensionbedrijf inkomsten van betekenis, al zijn ze niet zo groot als die verkregen uit andere takken van bestaan. Zo zijn de bedragen die men verkrijgt door verkoop van producten uit het landbouwbedrijf veel hoger dan de opbrengst der pensiongelden; alleen de eieren die verkocht werden op de veilingen en markten in de gemeente Ede, brachten b.v. in 1932 al ongeveer *f* 1,500,000 op.

HOOFDSTUK III

DE BEVOLKING

A. De oudste bewoners

In de prehistorische tijden was de Vallei grotendeels een moeras en stak de Veluwe daar hoog en droog bovenuit. De oudste bewoners vestigden zich dientengevolge niet in het tegenwoordig meest bevolkte gebied van het laagterras, maar op de hoge rand die zich uitstrekt van de Wageningse berg tot aan de Lunterse heuvels en in de streek ten Oosten daarvan. De vondsten van aardewerk en werktuigen der prehistorische volken zijn er talrijk [1]). In de daar pas tot bouwland ontgonnen heidevelden heeft men steeds veel aardewerkscherfjes gevonden en ook nu nog kan men deze er vinden, terwijl er in het lage gebied slechts een enkele vondst is gedaan.

Volgens Holwerda werd de oudste bevolking van Nederland gevormd door een volk van Middellandse kultuur, dat er o.a. de hunnebedden bouwde. Dit bevolkingselement moet dun gezaaid geweest zijn; slechts hier en daar vindt men overblijfselen van hun werktuigen of aardewerk, maar toch werden bij Lunteren ook scherven gevonden en heeft dat volk dus ook hier gewoond [2]).

Veel talrijker waren de lieden die hierna uit het Oosten kwamen, de koepelgrafbouwers met hun klokbekerkultuur. Voor dit volk is de Veluwe een centrum geweest, in groepen, soms gehele rijen, liggen de grafheuvels er bijeen [3]). Verschijnselen die wijzen op bewoning door dit volk komen in ons gebied voor in het Wekeromse, Kreelse, Roekelse zand en in de rand van de Vallei van Lunteren langs de Doesburgerbuurt tot Ede.

Later ontstonden er andere vormen van ter aarde bestellen, n.l. het verbranden van de doden en bewaren van de as in urnen, die bijgezet werden in grafvelden en overdekt door heuveltjes. De bevolking die dit deed, wel Proto Saksische of vrij Germaanse genoemd, stamde waarschijnlijk grotendeels af van het oude hunnebeddenvolk [4]). Op de Drieberg en de Vossenberg bij Ede werden tumuli met urnen van deze bevolking opgegraven en ook op

de Lunterse berg vond men een grafveld met Proto Saksische urnen. Ten Oosten van Wekerom en Roekel heeft men eveneens dergelijke urnen aangetroffen. Vuurstenen pijlpunten, vuurstenen wapenen en werktuigen zijn overal in de streek tussen Harskamp, Otterlo, Lunteren en Ede, de streek van de hoge heidevelden en bossen waar deze volken hun jacht uitoefenden, gevonden [5]). In de lage delen bij Harskamp en de Valk zijn ook wel enige voorwerpen opgegraven, maar groot is dat aantal niet. De prehistorische volken zullen wel eens in die lagere gebieden gekomen zijn, maar hebben er niet in grote getale gewoond.

Hierdoor vinden we er ook geen grafvelden [6]). In de Romeinse tijd heeft de oude beschaving zich hier lang kunnen handhaven. Op de zandgronden zullen de oude toestanden veel langer stand gehouden hebben, omdat de Romeinen voor die onbetekenende gebieden weinig belangstelling hadden [7]).

De Gelderse Vallei en de lagere zandgronden aan weerszijden daarvan, scheidden de Veluwe van de hogere zandgronden van Utrecht en Noord-Holland, waarin we weer dergelijke verschijnselen als op de Veluwe vinden [8]).

De latere Saksische bevolking, waarschijnlijk afstammend van de genoemde Proto Saksische, met een nog zeer primitieve beschaving, heeft tot in de 11e eeuw de Veluwe bewoond. Ook aan de overzijde van de Vallei bij de Grebbe, treffen we een Saksische burcht aan en hebben zich de Saksen dus later ook gevestigd. Lang voor het bouwen hiervan raakten intussen ook enige lagere gebieden bewoond. De onder Romeinse invloed staande Germaanse stammen bevolkten de streek tussen de grote rivieren en kwamen ook wel hierover. Zo zijn er bij Wageningen en Bennekom brandheuveltjes, dus graven van de Bataven en Fries-Bataafs aardewerk aangetroffen [9]). Dit gebied lag meer open voor het grote verkeer. De later komende Franken kwamen ook al spoedig in deze streken. Men vindt o.a. bij Lunteren Frankisch aardewerk. Op de Veluwe komen Frankische overblijfselen slechts sporadisch voor, het Saksische element is daar waarschijnlijk het belangrijkste gebleven.

Wat het dialect in het gebied van Ede betreft, dit is niet overal hetzelfde. Hoofdzakelijk behoort het dialect hier tot de Chamavisch-Frankische groep. In het grootste gedeelte spreekt men het z.g.n. Middel-Veluws, maar ten N. van Lunteren het N.W. Veluws met waarschijnlijk enige Friese invloed, in Bennekom het Z.W. Veluws, een Saksisch-Frankische tongval en in Venendaal een Fries-Frankisch dialect [10]). Het gebruik van de dialecten door

de bewoners geeft echter niet de afstamming van dezen aan. Al zegt Winkler, de Veluwe is een vermenging van alle drie stammen [11]), de Friezen, Franken en Saksen, zo kunnen we uit het voorkomen van elementen uit de talen van al deze volksstammen slechts opmaken dat deze hier alle drie enige invloed uitgeoefend hebben, maar niet van welke groep de bevolking afstamt. Wel is het vaststaand dat het hogere gebied een andere bevolking heeft dan het lagere en niet onwaarschijnlijk dat er in het hogere gebied meer Saksen zijn en in het lagere meer voor het verkeer open liggende en ook vruchtbaarder deel een bevolking met meer elementen uit het Zuiden, die misschien Frankisch te noemen te zijn.

Zo vond Bolk bij de bewoners in de Gelderse Vallei om Ede ook 25% bruinogigen, iets verder Zuidelijk bij Wageningen 30%, Noordelijker bij Barneveld 20%, maar op de aangrenzende Hoge Veluwe slechts 15% [12]). De bevolking van het lage gebied bij Ede, sluit dus meer aan bij die van de Zuidelijke streken. Daar zich nu ook in het hoge gebied vrij veel personen uit andere delen vestigen, wordt het verschil geringer.

B. Groeperingen in vroeger eeuwen

De nederzetting waar later het dorp Ede uit ontstond, is waarschijnlijk door een Saksische bevolking gesticht. Deze bevolking leefde in dit gebied in groepen tezamen, vormde dorpsgemeenschappen. Doordat de streek waar het dorp Ede en ook Lunteren en Bennekom in liggen tamelijk open is, kwam men er eerder onder vreemde invloed en zo ook onder de Frankische heerschappij dan in de aangrenzende Hoge Veluwe. Toen de grotere eenheden als de graafschappen, de hertogdommen en bisdommen gevormd werden, werd Ede dat op het grensgebied van het hertogdom Gelre en het Bisdom Utrecht lag, een deel van Gelre. De grens tussen Gelre en Utrecht bestond in deze streek aanvankelijk uit een brede moerassige strook grond, maar als in latere tijd bij verdere ontginning de grens van een strook tot een lijn werd, gebruikte men als zodanig de in die tijd gegraven Grift. Het gebied van Ede, dat dan als onderdeel van het hertogdom Gelre de bestuursvorm van een ambt had, strekte zich dan uit tot die grens. Hierdoor kreeg Venendaal zijn eigenaardige ligging in twee provincies en drie gemeenten. Wel nam men in de Franse tijd de radicale maatregel dit dorp in zijn geheel aan de provincie Utrecht toe te wijzen, maar toen later de historische rechten weer een

grote rol speelden, het provincialisme hoogtij vierde en de Staten van Gelderland er op stonden hun gebied terug te krijgen, keerde de vroegere toestand terug en tot op de huidige dag is deze zo gebleven [1]).

De vrije bevolking die in onze streek woonde, kwam in de Frankische tijd ook in zekere horigheid ten opzichte van de Frankische adel te verkeren [2]). Er waren hier geen grote kloosters, die vond men in de vroege middeleeuwen in het geheel niet op de Veluwe en in de latere slechts enkele, terwijl er evenmin voorname kastelen waren. In het Westen der Vallei was dat geheel anders, daar trof men veel kloosters en kastelen aan. Wel waren er in het Oosten in de 13e eeuw al enkele hoeven, waaruit de graaf en daarna de hertog van Gelre inkomsten trokken en waarvan er later enige aan ridders in leen gegeven werden. Ook de kerk en de vicariën, „de armen van Ede" kregen grond in bezit, die veelal uit vrome zin door de bewoners geschonken werd [3]).

In een streek als deze met weinig verkeer, verdween de onvrijheid niet zo gauw als in Holland en Friesland, waar de „Geldwirtschaft" eerder zijn intrede deed [4]).

Er was echter een belangrijk onderscheid in de tijd van de onvrijheid der boeren, tussen deze streek en de meer Westelijke delen van het land. In Ede bleef steeds een betrekkelijke vrijheid en een gebied van eigen zeggingschap voor een groot deel der bevolking bestaan, doordat men hier de instelling van de buurtschap had, die door de boeren zelf bestuurd werd.

Bij de Saksen, die door Karel de Grote bij het Frankische rijk gevoegd werden en die van oudsher een zeer vaststaande markenorganisatie bezaten, bleven nog een groot aantal vrijheden bewaard. In hun gewesten bleven grote stukken gemeenschappelijk grondbezit bestaan, die beheerd werden door de marken waarin de rechthebbenden zich georganiseerd hadden. Deze marken hielden oude volksvrijheden, al was het dan maar op een beperkt gebied van zeggingschap, in stand [5]). De markelieden bleven op vele plaatsen als tijnsgenoten den schout terzijde staan. De schout kon hen niet willekeurig vonnissen, maar moest vonnissen en besturen naar hofrecht. De bevolking hield eigen zeggingschap over het gebruik van de gemeenschappelijke gronden, besliste mee over de regels die men daarvoor maakte. De mark, in het Edese gebied buurtschap geheten, waarvan de oorsprong waarschijnlijk ligt in het beheer van de stam in vroeger tijden over de gronden die de leden tezamen bezaten, is later een instel-

ling geworden waartoe ieder die hier grond bezat behoorde; tussen de leden was dus geen band van bloedverwantschap. Het recht op de gemeenschappelijke gronden was gebonden aan het bezit van een boerderij met grond. Iedereen die zich hier vestigde en grond in eigendom kreeg, had hiermee automatisch medezeggingschap in de buurtschap [6]).

De boeren bezaten in deze streek tot aan het einde der 19e eeuw gemeenschappelijk alle niet ontgonnen gronden, de heide en de hooilanden en oorspronkelijk ook de weilanden. Deze werden later particulier bezit, zoals het bouwland dat reeds was. De gemeenschappelijke gronden mochten door alle geërfden gelijkelijk gebruikt worden, de wegen, waterlossingen en waterkeringen moesten gemeenschappelijk onderhouden worden. Ieder moest daarvoor arbeid verrichten.[70]) Voor de nakoming van deze plichten waren allerlei regels opgesteld. De bestuurders van de buurtschap hadden het recht straffen op te leggen in de vorm van boeten en konden zelfs het verschuldigde bij executie binnenhalen.

Aanvankelijk werden de rechten en plichten alleen mondeling overgeleverd, maar vanaf 1596 stonden ze ten dele omschreven in het buurtboek.

De buurt had als wetgevende macht de buurtspraak, deze stelde de verordeningen vast en koos de buurtmeesters die de uitvoerende macht vormden.[8]) De rechtspraak geschiedde door den buurtrichter, alleen bij kwesties tussen verschillende buurtschappen werd er door den schout of den landsrechter beslist.

De buurtschap was een zelfstandig publiekrechtelijk lichaam, de reglementen werden door de geërfden gemaakt zonder tussenkomst van een ander gezag [9]).

Hoe was in deze buurt nu de zeggingschap?

Een tijdlang was het gewoonte, dat de schout van Ede ook als buurtrichter fungeerde; later kreeg de heer van Kernhem, die slechts zelden te Ede woonde, deze functie te vervullen. Hadden aanvankelijk allen gelijke rechten, zo werd dat in latere tijd anders en had één van de hoeven lange tijd het recht één van de buurtmeesters te mogen aanwijzen. Maar in de 17e eeuw maakte men hier een einde aan en koos men de buurtmeesters weer uit „de volle gemeente".

Een zeer groot deel der bevolking had in de buurtschap mee te spreken, ieder jaar werd er, nadat dit in de kerk bekend gemaakt was, de buurtspraak gehouden waar alle geërfden mee

konden beslissen. In Bennekom kwam men samen „opt hooft van den olden dam"[10]), te Ede in het koor van de kerk. Men begon er gewoonlijk met het bekrachtigen van de regels die in de voorgaande jaren waren opgesteld. In Ede werden de voorstellen lange tijd alleen bij eenparigheid van stemmen aangenomen, pas na 1804 gebeurde dat bij meerderheid.

De buurt had een voor allen goed begrijpbare taak, ze zorgde voor de afwatering en voor de regeling van de werkzaamheden op het land. Ze gaf de dag aan waarop „als de leste garf daervan was" het vee op de stoppelvelden mocht, ze keek de afrasteringen na en liet in dorpen en buurten wegen aanleggen en onderhouden. Verder zorgde ze voor het in stand houden van de gemeenschappelijke gronden, waar ieder zoveel vee op jagen en turf steken mocht als hij wilde. Die gemeenschappelijke gronden namen een zeer grote oppervlakte in, de buurtgronden van Ede-Veldhuizen bedroegen in de 17e eeuw 1100 ha. en die van Lunteren 750 ha. Ook voerde men de strijd tegen het wild waarvoor men, eerst alleen in Ede, langs de rand van het bos een geheel bolwerk maakte. Toen Ede in de 15e eeuw de medewerking kreeg van de aangrenzende buurten, werd het nog uitgebreid en kwam er een aaneensluitende wal tot stand langs het gehele op de Hoge Veluwerand staande bos.

De samenhang der buurtschap was verschillend. Soms was de buurtschap hecht aaneengesloten, zoals b.v. bij strijd met andere buurten over de afvoer van water of wanneer er een dijk doorgegraven, een sloot verlegd en turf uit een andermans gebied gehaald werd. In veel gevallen liet de samenwerking echter te wensen over. Steeds weer vindt men in het buurtboek van Ede-Veldhuizen de klachten: de wildwal is daar en daar vervallen, die en die boer heeft er een stuk tussenuit gegraven om met zijn wagen er makkelijk door te kunnen, de afscheidingen zijn vervallen en men doet er niets aan, de brandemmers zijn zoek geraakt en waarschijnlijk door iemand voor eigen gebruik meegenomen, de sloten zijn verstopt en de bewoners weigeren om te komen werken of werken slecht. Ook klaagde men er in de 17e eeuw over, dat er van het recht om af te venen een te groot gebruik gemaakt werd, waardoor het veen dreigde uitgegraven te worden. Daarom maakte men de bepaling dat niemand meer mocht uitgraven dan hij zelf nodig had[11]). Er heerste in de buurtschap dus een zeker individualisme in de zin van het weinig oog hebben voor de algemene belangen. Dit is verklaarbaar omdat de basis van het bestaan der inwoners het particuliere bedrijf was en de di-

recte eigenbelangen zodoende vaak sterker spraken dan de toch ook wel duidelijke gemeenschappelijke belangen. Toch werkte men op velerlei gebied samen en was de samenhang in deze gemeenschap groter dan bij de boeren in het Westen van Nederland b.v. in hun waterschappen. Door de samenwerking in de buurtschap kwam men ook tot allerlei gemeenschappelijke ondernemingen. (Zie hierover hoofdstuk II B).

Naast de buurtschap speelde de kerk hier een belangrijke rol in het maatschappelijke leven.

De kerk van Ede, na 1590 hervormd, nam steeds een zeer zelfstandige positie in. De kerkeraad benoemde te Ede zelf den predikant, wat in de meeste dorpen door de adel geschiedde [12]) en probeerde bij alle mogelijke gelegenheden, zo b.v. bij het „losmaken" van predikanten, haar eigen wil door te zetten. De kerk was hier geen instelling die van buitenaf bestuurd werd, ze was nauw verbonden met de bevolking van het dorp. Ze oefende invloed uit op allerlei gebied, zo hield ze b.v. toezicht op het gedrag van haar leden, dat waren op een enkele uitzondering na alle inwoners. Wanneer iemand zich misdroeg werd hij daarover onderhouden. Personen die onechte kinderen ter wereld brachten werden gestraft doordat hun kinderen niet ter H. doop toegelaten werden, tenzij de moeder zelve haar kind aanbood en de openbare bestraffing en aanmaning tot boetvaardigheid en bekering aanhoorde. Ook werden personen die zich misdroegen onder censuur geplaatst en kwamen onder toezicht van den predikant.

Verder was er de kerkelijke diaconie, die voor de armen zorgde. In de 17e eeuw waren er twee diakenen, de een had de zorg voor de armen, de ander het beheer over de armengoederen. Men kreeg n.l. de inkomsten ten dele uit pacht van huizen en landerijen, die men bezat. Verder ontving men een bepaald bedrag van den bezitter van het landgoed Kernhem en was een deel van de opbrengst der kerkcollecten voor de diaconie bestemd. Deze verschafte met behulp van dit geld onderdak aan doortrekkenden, gaf turf en rogge, hielp bij het herstellen der huisjes en het repareren der kleren van de arme inwoners. Ook niet geheel behoeftigen werden door haar geholpen, ouden van dagen konden b.v. verzorging krijgen tegen afstand van de nalatenschap aan de diaconie. Ze vormde zodoende dus een soort verzekering [13]). Ook zorgde de kerk voor het onderwijs.

Tenslotte was er nog een instelling waarin de bevolking echter weinig medezeggingschap had, n.l. het ambt. Dit had eenzelfde, maar meer beperkte taak als de latere gemeente. Het zorgde voor het innen van belastingen, gaf vergunningen uit voor het uitoefenen van bepaalde bedrijven en had verder de zorg voor de rechtspraak over bepaalde delicten.

Het bestuur over het ambt was in handen van de ambtsjonkers, personen van adel, die door den Hertog van Gelre aangesteld werden. Hun werk was niet veel omvattend, ze kwamen b.v. in de 17e eeuw maar twee maal per jaar bijeen en lieten het meeste werk maar aan den schout over. Enkelen van hen kwamen nog een paar maal vaker samen om recht te spreken. Het Hoog Adellijk gerechtshof hield n.l. onder leiding van den Landdrost twee keer per jaar een zitting te Ede en hierop werd rechtgesproken door de afgevaardigden van de steden en de ambtsjonkers [14]).

In het algemeen voldeed de bevolking wel aan haar verplichtingen tegenover het ambt, onwilligheid met belasting betalen kwam slechts zelden voor.

„Van reclame bij belasting hoorde men slechts zelden, het scheen wel dat de Veluwse huisluiden prezen, wat de heren wezen."

In 1795 verdwenen de ambtsjonkers als zodanig en ook in de Franse tijd werden ze niet weer in hun functie hersteld, de voormalige schout werd toen burgemeester [15]). In plaats van het ambt kwam er de gemeente, die ook een deel van de buurttaak overnam en wel de zorg voor de algemene belangen zoals politie, brandweer en onderhoud van de wegen. De publiekrechtelijke positie van de buurtschap werd opgeheven, ze behield alleen privaatrechtelijke bevoegdheden. De vergaderingen van de buurtschap verloren hiermee voor een groot deel hun belangrijkheid.

Deze verandering had een langdurige onenigheid tussen buurtschap en gemeente tengevolge, vooral de geschillen over wegen en sloten namen daarbij een belangrijke plaats in.

Het gemeentebestuur vatte zijn taak niet zeer ruim op. Dit blijkt wel uit de volgende besluiten: In 1832 verzocht Venendaal om een bijdrage in de kosten van een armenschool, omdat deze ook gebruikt werd voor kinderen uit het gebied van de gemeente Ede. Hieraan voldeed men niet „want nooit was het stichten van een dergelijke inrichting de taak van het gemeentebestuur geweest. Men betaalde voor de armen in het kerspel Ede door middel van de diaconie toch al *f* 12 en te Lunteren buiten de schoolbehoeften om aan den onderwijzer *f* 8."

In 1851 werd op een voorstel van de plaatselijke commissie voor het onderwijs tot het stichten van scholen in Ederveen en Wekerom geantwoord, dat er geen geld voor was en dat de commissie zelf maar moest proberen het geld van particulieren te krijgen. Op een verzoek vanuit de bevolking in 1837 tot het aanleggen van een weg bij de Klomp „dat de daarstelling van de weg het belangrijkste was voor het volkrijke en aanzienlijke Venendaal en het Edese gemeentebestuur daarvoor niet had te zorgen" [16]).

Vanaf de middeleeuwen was er in het Edese gebied dus steeds een gedeeltelijk zelfbestuur, in de vorm van de buurtschap, blijven bestaan. Wel liet men de bestuurstaak hierin meest aan enkelen over, maar toch geldt ook voor de buurtschappen hier de uitspraak van Blink over de marken van de Veluwe: „Deze waren democratisch en hebben de oude vrijheden bewaard" [17]). Want altijd hield de bevolking het recht mee te spreken, wensen kenbaar te maken en eigen bestuurders te kiezen. Ook gebruikte men deze rechten doorgaans, zoals wel blijkt uit de herhaaldelijk gemelde grote opkomst in de buurtvergadering.

Met het verval van de buurt verdween een voor de bevolking belangrijke instelling, die niet voldoende vervangen werd door de gemeente van de 19e eeuw. Deze stond evenals het ambt buiten de belangstellingssfeer van de grote massa der inwoners. De burgemeester deelde zijn taak met een raad, die in 1818 b.v. door slechts 99 kiezers gekozen werd, terwijl de gemeente in die tijd plm. 7000 inwoners telde [18]).

In hoeverre was de boerenmaatschappij, met haar buurt en buurtmeesters, haar Hervormde kerk en diaconie, predikant en kosterschoolmeester, ambt en ambtsjonkers, die men hier had, nu een eenheid?

De maatschappelijke verschillen waren er niet groot en in het algemeen was de gehele groep niet zeer welvarend. Dit blijkt b.v. wel uit de grote wisseling van predikanten die hier steeds plaats vond. Van 1600 tot 1900 waren het er ongeveer dertig, vele bleven maar vier à vijf jaar.

Koster-schoolmeesters die vaste inkomsten in de vorm van rogge, turf e.d. genoten, waren er in die tijd maar elf. Verscheidene malen kon men den predikant geen salaris betalen, soms vroeg men een bijdrage aan de staat [19]).

De opbrengst der collecten bedroeg in de grote kerk van Ede in de 17e eeuw gemiddeld slechts *f* 3 per keer [20]). Wel waren er gewoonlijk niet veel armlastigen, maar toch leefden er velen op de rand van de armoede. Was de oogst slecht of waren de levensmiddelen duur, dan kwamen er ineens veel behoeftigen. De prijzen wisselden sterk, in 1651 kostte de rogge *f* 12 en in 1654 *f* 4,50 per mud en zo moest er in 1651 door de diaconie voor de armen, die zelf ook nog wel rogge verbouwden, toch 31 mud bij gekocht worden. In 1665 hoefde men echter slechts zes armen te helpen. In het geheel bedroegen de uitgaven van de diaconie in 1735 *f* 896, wat in die tijd een bedrag van betekenis was. Voor het onderbrengen van een vrouw betaalde men in die tijd b.v. slechts *f* 20 per drie maanden.

Naast de onderling vrij gelijke niet zeer welvarende groep van boeren, had men hier nog de ambtsjonkers en andere grondbezitters met een naar verhouding grote rijkdom. Hun levenswijze die een scherpe tegenstelling vormde met die der boeren, blijkt wel uit de door hen gemaakte grote verteringen.

Deze jonkers genoten vrijdom van belastingen voor één van hun erven en kregen verder tal van vergoedingen, zoals in het begin van de 17e eeuw een presentiegeld van *f* 6 per dag voor de ambtsvergadering en vrije vertering, die later vervangen werd door een betaling van *f* 60 tot *f* 80 per jaar. Echter ook na het tot stand komen van deze regeling werd er nog een groot bedrag voor bepaalde verteringen aan hen betaald, zo b.v. in 1678 voor het houden van een landsgericht *f* 770 en in 1682 *f* 1140, terwijl Ede in 1702 in de belasting aan de Staten van Gelderland werd aangeslagen voor een bedrag van slechts *f* 602 *) [21]).

De jonkers vormden in deze maatschappij de hoogste klasse en hoewel ze zich met deze samenleving bemoeiden, stonden ze door hun andere levenswijze toch min of meer buiten deze gemeenschap. Ze vervulden verder een taak en wel het besturen van het ambt, waarvan de bevolking maar al te veel vond dat ze daar geen invloed op uit te oefenen had en dat dat een zaak was die haar niet aanging.

Toen in de 19e eeuw hun functie van ambtsbestuurders verval-

---

*) Een huis met erf werd in die tijd verkocht voor *f* 500, het salaris van den predikant bedroeg *f* 500 per jaar en het loon van een arbeider 50 cents per dag [22]).

len was, bleven de jonkers, die hier grondbezitters waren, voor een deel in Ede wonen.

Ook in de 19e eeuw was de welvaart hier niet groot.

In 1855 stelde de gemeente weer hand en spandiensten in, omdat men geen geld had bepaalde werkzaamheden door betaalde krachten te laten verrichten.

Verder merkte de schoolopziener op, dat er in de loop van het jaar, voornamelijk in de herfst, te Otterlo maar een klein aantal kinderen op school kwam. Door armoede was men daar vaak gedwongen de kinderen thuis te houden, de helft der leerlingen behoorde er tot de „behoeftige stand". Voor dit gebied om Otterlo was het noodzakelijk dat er een armendokter kwam, daar de bevolking anders vrijwel geen medische verzorging kreeg en zo verzocht de districtscommissie de gemeente Ede in 1864 een armendokter aan te stellen. Deze ging echter niet op dat verzoek in.

Terwijl het in het algemeen verplicht was in een gemeente van boven de 10000 inwoners een burgeravondschool te stichten, gebeurde dat in Ede niet. De gemeente werd steeds van deze verplichting vrijgesteld. De toestand werd er in de loop van de 19e eeuw niet beter, dat blijkt o.a. uit het feit dat men in 1871 voor de betrekking van hoofd van een school geen sollicitanten kon krijgen en evenmin in 1873 voor die van hulponderwijzer, hoewel men het salaris enige tijd tevoren verhoogd had tot... *f* 350 per jaar.

Aan het einde der eeuw was de toestand ook al niet goed te noemen. In 1880 was er geen geneeskundige te Lunteren en in alle Oostelijke hoge gebieden, „de bevolking was er te arm". Daar men toch moest zorgen voor de doodschouw besloot het gemeentebestuur „zo nodig een jaarwedde van *f* 500 voor een geneesheer uit te loven."

Het aantal armen dat steun behoefde nam toe in deze tijd, de bevolking groeide, men moest leven van een stukje grond dat in die tijd vaak geen bestaan opleverde, andere middelen van bestaan waren er niet. Aanvankelijk rustte de taak van de armenzorg alleen op de diaconie, die wel hulp vroeg aan de gemeente, maar deze meest niet of tenminste in slechts zeer geringe mate kreeg. In 1831 gaf de gemeente b.v. *f* 50 subsidie. In 1864 kwam er echter een burgerlijk armbestuur, de inkomsten daarvan bedroegen in dat jaar *f* 4056, de uitgaven *f* 5202 [23]).

Velen hadden ondersteuning nodig, omdat de lonen laag wa-

ren en men verder nog vaak onder werkloosheid had te lijden. Een landarbeider verdiende in de zomer 70 cent en in de winter 50 cent per dag, voor diep spitten kreeg hij 5 cent per roe, een vaste knecht ontving *f* 100 per jaar, een tweede knecht *f* 70—80 en een jongen *f* 30—50, met kost en inwoning. Timmerlieden verdienden 9 cent per uur, zeventig en meer uren werken per week kwam onder hen veel voor.

De toestand der arbeiders was, zoals trouwens in geheel Nederland, in deze tijd zeer slecht, de lonen waren niet hoger dan in de 18e eeuw, de prijzen waren sterk gestegen, de werkloosheid nam vooral in de winter onder de landarbeiders onrustbarende vormen aan. Dan was er niets te doen voor den landarbeider [30]). Wel had hij meest de steun van een eigen stukje grond, maar dat was te klein voor een bestaan. Toch moest hij veelal maar proberen zich daarmee te redden. Velen gingen in de zomer naar Holland om te maaien, teneinde zo wat bij te verdienen.

In Venendaal waren de lonen in het begin van de 19e eeuw zeer laag, ze bedroegen b.v. voor spinners 28 cent per dag, terwijl men toen in Utrecht 60 cent betaalde, een wever in Twente 55 cent [24]) ontving, de gemiddelde lonen in N. en Z. Holland één gulden en in de andere provincies 60 cent per dag waren. De toestand werd nog verergerd doordat er telkens grote werkloosheid heerste [25]).

De grootte der armoede en het andere karakter ervan dan in de verdere gemeente Ede, blijkt ook wel uit de volgende feiten: In 1832 vroeg de gemeente Venendaal aan Ede subsidie voor het stichten van een armenschool en omstreeks diezelfde tijd richtte Ede in Gelders Venendaal een bank van lening op, die dan aan iemand verpacht werd. In andere gedeelten van de gemeente had men aan een dergelijke instelling geen behoefte.

Enige jaren hierna deelden de diakenen van Venendaal mee, dat ze zonder hulp van de plaatselijke besturen niet konden verhoeden dat een aantal mensen van honger en gebrek zouden omkomen. De raad van Ede verstrekte toen „provisioneel" *f* 50 uit de gemeentekas.

Om de nood enigszins te lenigen werd er in 1857 voor werklozen een werkinrichting opgericht met medewerking van Ede [26]). Ook in die tijd vond er dus reeds werkverschaffing plaats.

De achterlijkheid der Venendaalse industrie, in 1864 kwam in Venendaal pas de eerste stoomspinnerij [27]), maakte dat de lonen en de gehele toestand der arbeiders er lange tijd slechter waren

dan b.v. in Twente[28]). Verder vonden de Venendaalse arbeiders, hoewel ze meest wel over een klein stukje grond beschikten, niet die steun in een boerenbedrijfje als de arbeiders in de andere dorpen der gemeente Ede. Ook in het einde der 19e eeuw was het overgrote deel van de bevolking van Venendaal in de industrie werkzaam, van de in beroep werkzamen werkten er in 1899 in de gemeente Venendaal in de nijverheid 66% en in de landbouw 22%, terwijl die percentages in Ede respectievelijk 22 en 58 bedroegen.

De landbouwdorpen van Ede waren in het algemeen ook arm, velen moesten er gesteund worden, maar toch was dat aantal in Venendaal groter omdat de armoede er van ernstiger aard was.

In de meeste dorpen bestond de bevolking ook in deze tijd nog hoofdzakelijk uit boeren en landarbeiders.

Verder had zich hier, vooral in Ede en Bennekom, vanwege de lage levensstandaard een aristocratie met geringe inkomsten gevestigd, uit welke groep zich verscheidene personen te Ede voor de gemeenteadministratie lieten opleiden. Om dezelfde reden waren er een aantal kostscholen opgericht[29]). De kostschoolbewoners vormden hier, zoals in vroeger eeuwen de jonkers, de vreemde elementen in deze sociaal en cultureel nog steeds weinig gedifferentiëerde maatschappij.

Ook in Venendaal was de bevolking in zijn geheel niet welvarend en waren de onderlinge verschillen niet groot. De ondernemingen waren er klein, de patroons trokken er zelf nog veelal met het pak op uit om hun waren te slijten, er bestond geen grote kloof tussen dezen en degenen die voor hen werkten.

De opvattingen waren hier in deze tijd zowel bij bazen als bij knechts, evenals bij de boeren in de andere dorpen, nog die van een berusten in het lot dat men toegewezen kreeg.

C. Het buurtleven

a. In een landelijke buurt.

De boerderijen van de buurtschap hebben nog grotendeels dezelfde vorm als eeuwen geleden, ze zijn lang en laag, hebben voor het woonhuis bevattend een grote keuken-kamer en een of twee zijvertrekjes en achter de deel waarin zich aan de ene kant de paarden- en aan de andere kant de koestal bevindt.

Aan het einde van het achterhuis is een grote dubbele deur die toegang naar buiten geeft, waardoor wagens naar binnen kunnen rijden. Naast het huis staat meestal nog een bakhuisje.

Vele boerderijen hebben inderdaad een ouderdom van eeuwen, maar ook zijn er heel wat nieuwe, die ten dele op dezelfde wijze als de oude gebouwd zijn.

De toename van het aantal boerderijen had tot gevolg dat men dichter bij elkaar kwam te wonen en er meer gelegenheid tot contact voor de bewoners ontstond. Hierdoor werd de buurtschap in zijn geheel zo omvangrijk dat de bewoners hiervan elkaar allen lang niet meer kenden en nam de betekenis van het feit tot dezelfde buurtschap te behoren af.

Wel bleven echter tal van gewoonten en regels bestaan, die nog grotendeels opgevolgd worden en zijn er nog bijzondere verhoudingen tussen degenen die in elkaars nabijheid wonen, dus tussen de buren. Het buurtleven speelt zich hoofdzakelijk af in deze kleinere groep.

Wat de bewoners van deze buurt betreft, dezen zijn voor een groot deel landbouwers of hebben de landbouw als nevenberoep; allen bezitten enige grond, al is dat in sommige gevallen maar zeer weinig.

Een onderzoek naar het beroep van 51 gezinshoofden had het volgende resultaat:

Landbouwer (zonder nevenberoep)		24
Spoorarbeider	- landbouwer	3
Handelaar	- „	4
Landarbeider	- „	4
Fabrieksarbeider	- „	2
Vrachtrijder	- „	2
Monteur	- „	1
Rentenier	- „	1
Gepension. spoorarbeider-landbouwer		1
Chauffeur		1
Kippenhouder		2
Wegwerker		1
Arbeider in de kazerne		1

De grootte van het bedrijf van de landbouwers variëert van 4 tot 25 ha. De verschillen in bezit zijn niet groot. Dit komt o.a. door de gelijke verdeling van de buurtgronden, die nog niet zo lang geleden plaats vond.

Men heeft gewoonlijk het weiland vlak om de boerderij en het bouwland voor het grootste deel op de verder afgelegen eng. Allen oefenen ongeveer hetzelfde bedrijf uit, wat landbouw, veeteelt en kippenhouderij. (Zie hierover Hfdst. IIB). Uitzonderingen vormen een grotere „Hollandse" boer, die bijna alleen veeteelt heeft en vooral jong vee houdt en een andere grotere boer, die ook bijna alleen veeteelt heeft, met handel in vee. Onder degenen die de landbouw als nevenberoep uitoefenen, zijn ook nog personen met een bedrijf van 8 en 5 ha. Enkelen hebben minder dan 1 ha., maar houden een zeer groot aantal kippen.

a. Afkomst en toekomst der bewoners.
b. De verhoudingen tussen de buurtbewoners.
c. Het gezinsleven.
d. De aard der bevolking.

a. Afkomst en toekomst der bewoners.

Een indeling naar landbouwer en arbeider-landbouwer of landbouwer met een ander nevenberoep, heeft om de vooruitgang op de maatschappelijke ladder te meten niet veel waarde.

Voor verschillende van deze boeren is het een vooruitgang als ze arbeider ernaast worden, voor sommigen is het een vooruitgang handelaar erbij te worden, voor anderen is het een achteruitgang zoiets te moeten doen.

Daar een weergave van het aantal personen dat van arbeider tot landbouwer overging en omgekeerd, in het algemeen geen inzicht in de aard van de verandering geeft, is hier in een aantal gevallen nagegaan in welke omstandigheden de ouders verkeerden en in welke de kinderen komen te verkeren.

Als grotere boeren zijn hier die met een bedrijf van 15–25 h.a. beschouwd, als kleinere alle met minder grond.

De buurtbewoners.

A. Een grotere boer, eigenaar.
Vader was ook grotere boer en eigenaar.

---

*) Degenen, die minder dan een halve ha. bewerken worden hier niet gerekend de landbouw te beoefenen, ook niet als nevenberoep.

De boerderij werd hier gebouwd op een deel van de grond van den vader.
Kinderen: 3 jongens op school, 2 jongens landbouwer thuis, 1 jongen zelfstandig rijwielhersteller, thuis, 1 jongen spoorarbeider-landbouwer, gehuwd, woont in de buurt, 1 meisje, hulp thuis.

B. Grotere boer, eigenaar.
Vader was landbouwer op deze boerderij.
De broers zijn ook landbouwers.
De kinderen: 3 op school, 1 zoon landbouwer, 2 thuis *).

C. Grotere boer, eigenaar.
Vader was landbouwer op deze boerderij.
Kinderen: 5 op school, 2 landbouwers thuis, 1 handelaar thuis, 1 zoon, gehuwd, landbouwer op gepachte boerderij in de buurt, 2 dochters, gehuwd met landbouwers-handelaars, wonen in een andere gemeente.

D. Kleinere boer, eigenaar.
Vader was landbouwer op deze boerderij.
3 kinderen op school, 1 landbouwer thuis, 1 knecht bij andere boer om het vak te leren.
Broer van den man, landbouwer in de buurt.
Vader van de vrouw, landbouwer in andere buurt van Ede.
Broers, 2 ongehuwd, op ouderlijke boerderij, 1 opzichter bij wegenbouw, gehuwd, woont in de stad. 1 Zuster gehuwd met arbeider in de stad.

E. Grotere boer, pachter.
Vader is nu boer in de omtrek, maar was dit oorspronkelijk in Holland. Geen kinderen. Vrouw, dochter van landbouwer uit de buurt.

F. Kleinere boer, eigenaar.
Uit andere gemeente gekomen, zijn vader was daar landbouwer.
Kinderen: 2 op school; 2 hulp thuis; 1 landbouwer thuis.

G. Kleinere boer, pachter.
Vader, landbouwer in de buurt.
Kinderen: 2 nog thuis.

H. Kleinere boer, eigenaar.
2 ongehuwde broers, met moeder.

---

*) Met „thuis" of „nog thuis" zonder meer, wordt bedoeld dat de betreffende kinderen nog niet naar school gaan.

Vader was oorspronkelijk arbeider, maar later boer.
Broers: 1 landbouwer thuis, 1 fabrieksarbeider, gehuwd, woont in Ede.
Zuster: 1 gehuwd met arbeider, woont in andere buurt.

I. Kleinere boer, pachter.
Vader is landbouwer in andere buurt.
Kinderen: 1 hulp thuis, 1 dienstbode in het dorp.

J. Kleinere boer, eigenaar.
Het gezin bestaat uit 2 ongehuwde broers met moeder.
Vader was landbouwer op deze boerderij.

K. Kleinere boer, eigenaar.
Vader is landbouwer in gemeente in de omtrek.
Kinderen: 4 thuis en op school, 1 landbouwer thuis, 1 hulp thuis, 1 gehuwd in de buurt, chauffeur, 1 gehuwd, woont in het dorp, groentehandelaar, 1 knecht bij landbouwer in de buurt.

Landbouwers met ander beroep er naast.

L. Landbouwer-fabrieksarbeider, eigenaar.
Vader kleine boer in de buurt.
Broer, los arbeider-landbouwer in de buurt. Vrouw was dienstbode in de stad.
Kinderen: 2 nog thuis.

M. Landbouwer-vrachtrijder, eigenaar.
Vader is hetzelfde, woont op boerderij in de buurt.
Zusters: 1 gehuwd met landbouwer in andere gemeente, 1 met spoorwegbeambte in dorp Ede.
Vrouw is een dochter van landbouwer in andere gemeente.
Kind: 1 nog thuis.

N. Landbouwer-gepensionneerd spoorarbeider.
Vader was landbouwer in gemeente in de omtrek.
Kinderen: 2 dienstboden in het dorp, 1 kantoorbediende.

O. Landbouwer-landarbeider.
Vrouw is een dochter van een arbeider uit andere gemeente, verhuurt zich als werkster.
Kinderen: 1 los arbeider, thuis, 2 gehuwd met arbeiders in de omtrek, 1 dienstbode in andere gemeente, 1 hulp thuis, 2 nog thuis.

P. Landbouwer-jachtopziener, eigenaar.
Vader jachtopziener in gemeente in de omtrek.
Vrouw was dienstbode in de omtrek.

Kinderen: 1 dienstbode in gemeente in de omtrek, 2 landbouwers thuis, 1 dochter hulp thuis.

Q. Landbouwer-handelaar.
Vader was kleine boer in gemeente in de buurt.
Vrouw is een dochter van een boer in de omtrek.
Broers van de vrouw: 1 verzekeringsagent-makelaar, 1 landbouwer-onderwijzer in Amerika. (Neven o.a. 2 onderwijzers).
Kinderen: 1 hulp thuis, 1 op school.

Andere beroepen.

R. Spoorarbeider.
Vader was arbeider in gemeente in de omtrek.
Kinderen: 2 knechts in hoenderpark in de buurt, 2 knechts bij bloemist in de stad, 1 dienstbode in het dorp, 1 hulp thuis, 2 op school.

S. Landarbeider-fabrieksarbeider.
Vader was kleine boer in de omtrek.
Broer, landbouwer-landarbeider. Zuster, naaister.
Vrouw, dochter van kleinen boer-landarbeider in de omtrek.
Zusters van de vrouw: 1 gehuwd met molenaarsknecht in het dorp, 1 gehuwd met arbeider werkzaam bij de wegenbouw in de stad, 1 met fabrieksarbeider in het dorp.
Broers: 2 knechts bij boeren in andere gemeente.

T. Landarbeider-kippenhouder.
Ongehuwd, woont samen met broer, die knecht is bij een steenkolenhandelaar.
Vader is kleine boer in de omtrek.

U. Kippenhouder.
Was vroeger tuinder in Holland. Vader was stalhouder in Noord-Brabant. Broer van de vrouw is hoofd van een school in Holland.
Kinderen: 3 nog thuis.

V. Kippenhouder.
Was vroeger winkelier in een stad. Vader was dat eveneens.
Kinderen: 1 verpleegster in een stad, 1 hulp in de huishouding in een stad, 1 gehuwd met een handelsreiziger in een stad.

Daar het aantal hier genoemde gevallen niet zeer groot is, zijn hieruit geen stellige conclusies omtrent de sociale mobiliteit van deze bevolking te trekken. Toch blijkt uit het hier medegedeelde

wel, dat de bewegelijkheid onder deze bevolking niet groot is.

We kunnen van deze buurt vaststellen:

1e De bevolking bestaat bijna geheel uit boeren of uit personen die naast een ander beroep ook nog dat van boer hebben.

2e De bewoners blijven bij voorkeur in de omtrek wonen. Als men een andere boerderij moet hebben, zoekt men deze in de nabijheid. De meesten blijven ter plaatse omdat ze grond van hun ouders erven of ontvangen wanneer deze zich terugtrekken. Ook zij die geen boer zijn blijven zeer veel in de buurt.

	geboren in Ede		aangr. gem.		andere gem.	
	m.	v.	m.	v.	m.	v.
Van de gezinshoofden	61,7%	63%	17%	21,7%	21,3%	15
(van 51 gezinnen)	tot.		tot.		tot.	
van alle bewoners (239)	74,5%		16,7%		8,8%	

Van de bevolking van geheel Ede zijn geboren in

de gemeente	andere gem. in Gelderl.	Buiten Gelderl.	Buiten Nederl.
63,1%	22,7%	22,7%	1,5%

Het percentage in de gemeente geborenen bedraagt

	in percenten van de mannen	van de vrouwen
in gemeenten van 20-50000 inw.	55	51
gemeenten met minder dan 5000 inw.	64	59
Nederland	62	57
Ede	66	61 [1])

3e De meeste jongens worden boer. Wanneer boerenzoons geen boer worden, komt dit bijna steeds voort uit een gebrek aan grond of middelen om deze te kopen.

4e De kinderen blijven veel op de boerderij der ouders werkzaam.

Kinderen van 51 gezinnen.

onder 20 jaar				boven 20 jaar			
m.		v.		m		v.	
thuis	vertrokken	thuis	vertrokken	thuis	vertrokken	thuis	vertrokken
43	3	54	4	23	26	17	28*)

*) Het aantal vertrokkenen omvat alleen degenen die het ouderlijk huis verlieten in het tijdperk dat het gezin in Ede woonde. Daar degenen die zich hier vestigden bijna allen jong waren en geen kinderen hadden die al weggetrokken waren, is dit van geen invloed.

Wanneer men het aantal personen boven de 20 jaar die hier nu nog in het gezin wonen, van iedere groep jongens en meisjes op 100 stelt en daarmee het aantal dat wegtrok vergelijkt, dan vormen de vertrokkenen bij de jongens 113 en bij de meisjes 170.

De jongens blijven meer op de boerderij werkzaam dan de meisjes.

5e De arbeiders komen evenals de handelaars uit alle groepen voort, de kleinere boeren uit alle, behalve uit die der handelaars, maar de grotere boeren alleen uit de groep grotere boeren. Van de arbeiders komt het grootste deel uit de eigen groep, van de kleine boeren eveneens, terwijl de handelaars in ongeveer gelijke mate uit alle kringen afkomstig zijn.

Er is over het algemeen een zeer gering sociaal verschil, huwelijken tussen personen die tot een verschillende groep behoren, komen herhaaldelijk voor.

6e De boerengroep wordt vrijwel nooit van buitenaf aangevuld, de ouders van de boeren zijn ook landbouwers of landarbeiders-landbouwers en komen dus uit de „boerenstand".

Sorokin constateerde een dergelijk verschijnsel in de Verenigde Staten. In een studie over Minnesota deelt hij mee, dat 85% van de boeren en hun vrouwen daar van boerenafkomst zijn [2]).

Wel heeft echter veelvuldig de overgang van het boeren- tot een ander beroep plaats.

7e Onder de boeren zijn er slechts enkelen die van verdere afstand komen. Bij de 21,3% van de gezinshoofden die van verdere afstand komen is slechts 3/10 deel uit de groep landbouwers en bij de vrouwen 2/9 deel. Bijna altijd is een van de echtgenoten afkomstig uit de gemeente Ede, er zijn maar twee uitzonderingen.

Tussen de verschillende gemeenten in ons land bestaan er in dit opzicht grote verschillen. Het is wel algemeen dat de boeren afkomstig zijn uit de boerenstand en dat er bij andere groepen meer verschil in afkomst is, niet algemeen is echter dat het grootste deel der boeren ter plaatse geboren is, zoals dat hier het geval is. De Vooys deelt b.v. over het dorp Kats in Zeeland mee, dat de boeren daar grotendeels uit andere plaatsen komen [3]). Het feit dat de landbouwers in deze Edese buurt meest eigenaars zijn en de boerderijen van de ouders op de kinderen overgaan, zal hier ongetwijfeld van invloed zijn.

De immigranten zijn meest arbeiders. Ook bij dezen is altijd één van de echtgenoten uit Ede of de omtrek afkomstig.

De niet talrijke „vreemdelingengroep" wordt gevormd door renteniers en houders van kippen.

8e Er zijn enkele gevallen van lieden uit de boerengroep, die hoewel ze over genoeg kapitaal beschikten, iets anders dan boer werden. Dezen zijn nu handelaars-verzekeringsagenten met een voor deze buurt vrij grote welvaart. In deze families komen ook onderwijzers voor en personen die naar Amerika gingen.

9e. Men laat de kinderen nadat ze lager onderwijs gehad hebben in het algemeen niet meer leren. Onder de 50 gezinnen zijn er drie waarvan kinderen op een H.B.S. of een U.L.O. school gingen, één gezin van een groteren boer, één van een kleineren, één van een arbeider en zeven waar jongens op de landbouwschool waren. Dit laatste was het geval bij één groteren, drie kleinere boeren en drie landbouwers-arbeiders.

10e Bijna allen voelen zich als te behoren tot de boerenstand, ook met de onder 8 genoemde personen is dat nog het geval. Er zijn slechts enkelen die niet meer de wens hebben zelfstandig boer te worden, zo b.v. een paar kinderen van een arbeider, die werkzaam zijn in het dorp en graag „mijnheer" en „dame" willen zijn, enige zoons van kleine boeren die hun werk, o.a. dat van chauffeur, beter en makkelijker vinden, maar toch nog wel een stuk land bewerken, een arbeider die liever op een fabriek is, een zoon van een groteren boer die „verder wil leren".

In hoeverre er misschien bij de anderen vroeger dergelijke wensen aanwezig zijn geweest, is moeilijk vast te stellen.

Men laat in het algemeen de beroepskeuze van allerlei toevallige omstandigheden afhangen, evenals de grote meerderheid in ieder ander milieu. Alleen is er voor de stedeling daarbij een veel grotere keuze mogelijk. Die keuze wordt meest beslist door hetgeen men krijgen kan en waarmee het meeste te verdienen valt.

Deze laatste maatstaf is hier nog niet van overwegende betekenis. De wens om een eigen boerenbedrijfje te stichten is vaak zo sterk, dat men daar ook toe overgaat al verdient men minder. Verscheidenen die een ander beroep dan boer hebben, stellen zich echter niet meer voor dit ooit te bereiken, maar toch proberen ze altijd wel in het bezit van een stukje grond te komen en wanneer ze dat hebben het uit te breiden. Ook blijven ze tot het

boerenmilieu behoren. Het aantal van deze lieden wordt steeds groter, ze wonen soms bij de ouders in en ook wel in een nieuw huisje op grond van de ouders.

Een deel van de jongeren verlaat de streek, veelal omdat er geen grond genoeg voor hen is. De allerjongsten blijven dikwijls op de boerderij, omdat de vader pas op oudere leeftijd hulp nodig heeft.

Onder degenen die wegtrokken waren enkelen die goed konden leren, zo b.v. een zoon van een kleinen boer, die opzichter in de stad werd en één die onderwijzer werd. Enigen brachten het verder tot politieagent en vakarbeider, maar de meesten werden ook in de andere omgeving weer boer of los arbeider. Personen met zeer bijzondere eigenschappen waren er niet onder deze emigranten.

Meestal werd het wegtrekken bepaald door omstandigheden in het gezin, het al of niet beschikken over kapitaal of een boerderij, het oudste of jongste zoon zijn en niet door de aanleg van de persoon, al was deze dan wel van belang voor wat hij daar in de vreemde bereikte.

Verder waren er ook onder de emigranten enige personen die gevangenisstraf hadden ondergaan en die drinkers waren. Doordat ze ongunstig bekend stonden hadden ze in de buurt geen mogelijkheden meer.

Velen in deze buurt wisten zich van arbeider tot zelfstandig boer op te werken.

Voorbeeld: De vader van den man zowel als die van de vrouw waren arme landarbeiders. De jeugd van beiden was moeilijk, de vrouw vertelde over de hare: „ik moest op zesjarige leeftijd al met mijn vader naar het bos, waar hij dan greppels groef en ik de hele dag eikels moest leggen voor de boomkwekerij. Later moesten mijn zusje en ik dan ook boompjes uitpoten, we verdienden daar samen twee kwartjes per week mee. Naar school mochten we niet, dat was voor meisjes niet nodig. Daar ging alleen mijn broer heen. Prettig was het niet in die buurt achter Venendaal waar we woonden, er werd altijd veel gedronken en gevochten."

De man was eerst arbeider. Hij vertelde over zijn vroegere toestand: „ik verdiende als landarbeider zo een vier gulden in de week, maar later toen ik bij de aanleg van de spoorbaan van Amersfoort naar Apeldoorn kwam te werken, werd het beter en heb ik mooi overgehouden."

Hierna werd hij wegwerker bij de gemeente Ede, wist steeds

geld over te sparen en kon zodoende op veertigjarige leeftijd zijn tegenwoordige boerderij pachten. Toen hij vijf en zestig werd, slaagde hij erin de boerderij in eigendom te krijgen. Naast landbouwer bleef hij tot zijn drie en zeventigste jaar wegwerker. Het werk op de boerderij gebeurde in hoofdzaak door twee ongehuwde zoons, maar de oude baas hield er toch steeds het heft in handen.

Deze boeren probeerden op alle mogelijke manieren iets uit te sparen, o.a. door zoveel mogelijk alles zelf te doen en verder trachtten ze bij verkoop van hun producten altijd kleine voordeeltjes uit te buiten.

Ze vertelden over hun wijze van werken en leven: „We zorgen zoveel mogelijk dat er niets verloren gaat, wanneer we het stro opbergen, halen we het grote er uit, dat kan je verkopen voor dakbedekking. Ook zoeken we het gras er uit, dat kan je aan het vee opvoeren. Dorsen doen we nog met de vlegel, zo'n machine kost maar geld en we gebruiken onze tijd 's winters liever dan dat we bij de kachel gaan zitten. De rogge die we bouwen is voor veevoer en voor eigen brood, de melk brengen we niet naar de fabriek, maar daar maken we zelf boter van en doen ze door het voer, we verkopen dan kalveren en varkens. Veel uitgeven doen we niet, electra zoals de boeren in de buurt hebben is wel makkelijk, maar olie is goedkoper en dat geeft toch ook licht. Een krant lezen we ook niet, die Utrechtse kost wel vijftien cent in de week."

Merkwaardig is dat deze lieden toch op de hoogte zijn van veel nieuwere dingen op landbouwgebied. Ze lezen ook een landbouwblad en horen verder van anderen over allerlei verbeteringen. Steeds weten ze eigen toepassingen te vinden.

Hoewel hun belangstelling vooral op het vooruit komen is gericht, genieten ze toch ook van hun „eigen spul". De oude man liet zich zo nu en dan eens een gezegde ontvallen als „het is toch mooi hè, dat vee daar in de wei, pleizierig om naar te kijken."

b. De onderlinge verhoudingen.

De maatschappelijke verschillen zijn hier gering. De uitersten die men hier vindt, de grotere boer en de arbeider, staan zelfs niet ver van elkaar af. Veelal heeft de arbeider de mogelijkheid zelf boer te worden.

Vergelijk hiermee de toestanden in Brielle:

„Het verschil tussen patroon en knecht is niet groot. Er is een

zeker gevoel van gelijkwaardigheid, de knecht gaat gauw voor zich zelf beginnen [4]).

De eenheid van de buurt wordt ook bevorderd doordat vrijwel alle inwoners tot dezelfde kerk behoren.

Van de gezinshoofden (man en vrouw) behoren tot

de Ned. Herv. kerk		94,1%
„ Gereform.	„	3,9%
geen	„	2%

Degenen die niet tot de Nederduits Hervormde kerk behoren, zijn allen immigranten die uit verder afgelegen gebieden komen. Er is hier op godsdienstig gebied dus een eenheid als in een Brabants boerendorp.

Verder heeft, doordat bijna alle inwoners boeren zijn, ieder belangstelling voor dezelfde aangelegenheden. Ieder heeft te maken met de droogte of met de vele regen, met de prijzen van het voer en van de eieren. Allen kennen elkaar en spreken over deze zaken. Ook helpt men elkander in verschillende gevallen.

Toch is de eenheid niet zo groot als ze uiterlijk wel schijnt. In hfdst. III B werd reeds gewezen op de betrekkelijke eenheid van de bevolking van een buurtschap, maar in de laatste tijd is deze ook in de beperkter buurt nog geringer geworden. Het zwaartepunt van de samenleving heeft zich nog meer verplaatst naar het gezin. Het werk was vroeger veel meer omvattend dan tegenwoordig, waardoor de buurtgenoten toen elkaar op allerlei manieren moesten helpen. En verder had men met het gemeenschappelijke land gemeenschappelijke zorgen. Dit alles is nu verdwenen.

Deze omstandigheden die het buurtleven bevorderden, ontbreken nu. Dat men elkaar wel degelijk helpt door zijn organisaties als de coöperatieve vereenigingen, is men zich vaak niet bewust en dit bevordert dan ook het saamhorigheidsgevoel niet in belangrijke mate.

Het leven van de buurtbewoners speelt zich in hoofdzaak af in het gezin. Uitgaan komt niet veel voor, voor vele vrouwen bestaat dit alleen uit het kerkbezoek op Zondag. Van een aantal gezinnen trekken de jongeren 's avonds geregeld naar het dorp, maar dit is bij de meeste niet het geval.

Het erf van ieder huis is omgeven door een hek, heg of sloot en heeft zo direct gewoonlijk geen toegang tot dat van den buurman. De woningen staan meest vrij ver uit elkaar, waar-

door men niet kan merken wat er bij de ander binnen gebeurt. Ruzies komen niet veel voor, maar wanneer er eenmaal een vijandschap ontstaat is deze gewoonlijk van lange duur.

Een geval: Een boer hielp een ander „binnenhalen", d.w.z. hij hielp hem volgens de burenplicht mee verhuizen naar de nieuwe boerderij. Hierna werd hij, hoewel hij vlak naast den nieuwen boer woonde, niet als eerste „verzocht" d.w.z. uitgenodigd om een bezoek te brengen. Dit leidde tot een vete, die nu al meer dan vijftien jaar duurt en die zich uit in alle mogelijke kleine plagerijen en elkaar wederkerig belasteren.

Openlijke scheld- en vechtpartijen komen slechts hoogst zelden voor.

De kinderen spelen met die uit een ander gezin al naar hun voorkeur. Gewoonlijk komen deze daar echter 's avonds niet aan huis. Het eigen gezin biedt in alle opzichten genoeg, voldoet ook geheel aan de behoeften tot gezelligheid. Zondags komt veelal familie uit andere buurten op bezoek. Met andere boeren spreekt men gewoonlijk over regeringsmaatregelen, buurtnieuwtjes, eigen en anderer kwalen en bij uitzondering over politiek, wel nog eens over een gebeurtenis als de oorlog in Abessinië e.d., maar bijna nooit over eigen politiek inzicht. Over zijn financiële toestand spreekt de boer ook gewoonlijk niet en als hij het doet, probeert hij deze veelal slechter voor te stellen dan hij in werkelijkheid is.

Er bestaan voor de buurtgenoten nog altijd tal van verplichtingen en gewoonten, waar de meesten zich wel aan houden.

In geval van vestiging wordt de nieuweling door de buren gehaald, bij geboorte van een kind komt de buurvrouw helpen en doet dan ook het werk in huis. Wanneer er een vrouw in de nabijheid woont die zeer bedreven in dat werk is, verleent die ook wel hulp bij de geboorte. Bij een begrafenis helpt de buurvrouw of dochter, ze zorgt o.a. voor de bezoekers, die gewoonlijk in grote getale aanwezig zijn. Verder dragen de buren de kist en lenen ze hun paarden om naar het kerkhof te rijden.

Met de oogst helpt men elkaar alleen nog bij het werk aan de dorsmachine, maar hiertoe bestaat geen verplichting. Hier is dus sprake van „beewerk".

De mensen zijn hier in het algemeen zeer zuinig en geven niet licht geld uit, ook niet makkelijk voor liefdadige doeleinden. Wanneer het echter gewoonte is te geven, onttrekt zich niemand. Zo ging b.v. een vrouw die een krankzinnigen zoon had, de buurt

af om hulp voor dezen jongen en gaf iedereen iets hiervoor. Zelfs de meest zuinige boer onttrok zich niet aan de plicht iets bij te dragen.

Wanneer een van de buurlui hulp van betekenis nodig heeft, zal men echter zelden steunen. Daarvoor zijn de diaconie en het armbestuur vindt men.

In allerlei opzichten heeft de buurt, zoals uit het voorgaande blijkt, dus nog een werkelijke functie behouden. Het werk dat in de meeste delen van ons land overgenomen is door allerlei instellingen als begrafenisverenigingen e.d., gebeurt hier nog grotendeels door de buurt. Dit komt o.a. doordat die verenigingen nog niet veel pogingen gedaan hebben om hier door te dringen, maar ook doordat er nog niet zo'n grote behoefte aan deze verenigingen is, omdat de saamhorigheid van de buurt en de bereidwilligheid van de bewoners deze diensten voor elkaar te verrichten, nog groot genoeg is. Ook in gewoonten van hulp bieden voor allerlei verrichtingen waarvoor men makkelijk betaalde hulpkrachten kan krijgen, leeft de oude buurtgeest nog voort.

Het gevoel van steeds te kunnen vragen aan de buurtgenoten, voor zover dat op arbeid neerkomt, deze gewoonte van hulp te vragen, welke zijn grond heeft in de vroegere voortbrengingswijze en sociale orde, leeft nog bij velen sterk voort. De grote zuinigheid, die traditie is, maar voor een deel wortelt in de geringe welstand, het niet gemakkelijk uitgeven van geld en het niet zwaar schatten van arbeid, bevordert het instandhouden van dit alles. De arbeid is hier nog niet geheel in de sfeer van het kapitalisme getrokken.

In verschillende opzichten heeft steeds meer afbrokkeling van de „buurt" plaats.

Ten eerste wonen er enkele personen, de echte „immigranten", die geheel buiten de „buurt" staan. Dezen behoren niet tot de boerenstand, worden als „anderen" beschouwd, worden niet gehaald bij verhuizing en niet geholpen bij de geboorte van een kind.

Maar ook de arbeiders, die op de fabriek of aan de spoorwegen werken, krijgen een enigszins andere belangstelling en het zijn hoofdzakelijk de jongeren uit deze groep die zich niet meer aan de geldende moraal houden of toch anders beginnen te voelen dan de overigen.

Een vrouw van een arbeider die wel van boerenafkomst is,

kleedt de kinderen wat anders, meer „steeds", gebruikt geen bedstee meer en zegt b.v. van de buren, die in dit opzicht het oude behouden hebben, „maar dat zijn ook boerenmensen".

Dergelijke personen hebben enigszins het gevoel boven dit milieu uit te komen, ze zijn bezig zich er uit los te maken. Toch houden ze zich uit een zekere gemakkelijkheid verder wel aan de buurtgebruiken en ook ten dele aan de heersende moraal, doordat ze er tegen opzien er openlijk mee te breken. Velen gaan b.v. niet meer naar de kerk, maar blijven toch tot de Nederduits Hervormde kerk behoren, laten de kinderen dopen en sturen ze later naar de Christelijke school. Veelal geven ze als argument voor deze handelwijze op, dat de moeder van den man of de vrouw dat graag wil; de opinie van de buurtgenoten hierover heeft echter meestal ook grote invloed.

Er is bij al deze mensen een zeker voor hen zelf niet definiëerbaar gevoel, dat er na het breken met dit alles een gevaar dreigt. Daarom gaan de vrouwen uit zulke gezinnen nog wel eens naar de kerk en houdt men zich in verschillende opzichten nog enigszins aan de oude gewoonten.

Van de gezinshoofden van de 22 landbouwersfamilies uit de buurt, gaan er 14 mannen en vrouwen geregeld naar de kerk, 2 mannen en vrouwen deden dat vroeger, maar doen dat nu niet meer omdat ze te oud zijn. Bij één gezin is de vrouw te oud, maar gaat de zoon wel, bij een ander waar geen man meer is, gaat de vrouw wel maar de zoon niet, in twee gevallen de vrouw wel maar de man niet, in één man en vrouw niet en in één de twee broers niet.

Van de 4 landbouwers-handelaars gaan alle mannen en vrouwen geregeld naar de kerk, van 20 andere gezinnen in tien gevallen man en vrouw, in twee de man niet en de vrouw wel, in één geval is er alleen een vrouw, die wel gaat en in zeven gaan man en vrouw niet.

Al degenen die niet geregeld naar de kerk gaan, behoren op twee gezinnen na wel tot een kerkgenootschap, blijven voor een deel zich bij de buurtgenoten ook als kerkelijk voordoen en laten voorzover ze kinderen hebben deze dopen. Degenen die niet tot de kerk behoren of er nog wel lid van zijn maar er openlijk op smalen, staan bijna allen enigszins buiten de buurtgemeenschap. De eersten zijn vreemden, waarvan men het best verdragen kan. Men vindt het vanzelfsprekend, dat dezen anders zijn en kan dan ook heel goed met hen omgaan, maar ze behoren niet tot de buurt. De tweeden behoren ook om andere redenen tot de

enigszins uitgestotenen, ze komen wel uit de omtrek, maar niet uit deze buurt. Het zijn enkele kleine boeren, die zeer schriel zijn en enige familieleden hebben, die niet gunstig bekend staan en een paar arbeidersgezinnen o.w. één met een nogal luien man, die vooral vrouw en kinderen laat werken. De kinderen uit deze gezinnen gaan en gingen naar de openbare school.

Met deze lieden bemoeien de verdere buurtbewoners zich niet, wanneer iemand dat toch doet, wordt het direct gesignaleerd. Er doet zich hierbij een zekere wisselwerking voor. Door hun optreden keren ze zich bewust van de buurt af en daardoor laat de buurt hen los. Dit leidt dan weer tot een nog verdere isolatie van hun kant. Ze trekken zich over het algemeen terug in eigen gezin en doen blijken van een overdreven eigen familiewaardering als een reactie op het terugstoten uit de grotere groep. Tussen deze lieden is nu onderling zekere solidariteit ontstaan, die zich o.a. uit in het feit dat ze elkaar wel eens bezoeken en soms helpen; in hoofdzaak staan ze echter alleen.

Toch gebeurt het ook wel, dat andere buurtbewoners bij hen komen, hen helpen en van hun hulp profiteren. De afscheiding is niet zo sterk meer en de macht van de buurt is afgenomen.

Een andere groep waartegen enige antipathie bestaat wordt gevormd door enkele landbouwers-handelslieden, die nogal veel verdienden. Eén van deze handelaars komt uit de buurt zelf, de andere uit de omtrek. Ze worden allen wel gegroet, behoren ook tot de „boerenstand", gelden als „fatsoenlijke mensen", houden zich aan de uiterlijke regels en gewoonten van de buurt, maar toch mag men ze in het algemeen niet lijden. Dat kopen en verkopen van grond en huizen, waarbij zo ineens grote sommen verdiend worden, vindt men toch eigenlijk geen eerlijke broodwinning. Sommige buurtbewoners bekritiseren hen openlijk en spreken over hen als woekeraars en huichelaars, de andere laten soms plotseling en onwillekeurig een zelfde maar minder sterk geluid horen, waaruit wel blijkt dat ze op dezelfde wijze over hen denken.

c. Het gezinsleven.

De verhoudingen in de kleinere groep van het gezin hebben zoals reeds aangeduid verandering ondergaan, maar bleven toch in hoofdzaak dezelfde. Nog altijd wordt het gezin sterk bijeen gehouden door het bestaansmiddel, het is in veel gevallen niet alleen consumptieve, maar ook productie-eenheid. Het hele gezin

leeft veelal van de boerderij, allen doen min of meer hetzelfde soort werk.

Sorokin en Zimmerman zeggen over de samenhang der boerengezinnen in het algemeen: Er is bij de boeren een grotere cohesie, men werkt voor het familiebezit in zijn geheel, niet voor het individuële. Als allen hetzelfde werk doen is er verder ook meer contrôle op elkaar [5]).

Dezelfde eenheid van het gezin kunnen we in deze buurt constateren, dezelfde factoren als door Sorokin en Zimmerman genoemd, oefenden er invloed uit. Ook als de kinderen ander werk buiten de boerderij verrichten, zijn meest de oude gewoonten en verhoudingen tussen ouders en kinderen blijven bestaan. De kinderen geven dan gewoonlijk hun gehele loon af en krijgen soms enig zakgeld. De meeste werken echter op de boerderij en krijgen een deel van de gemeenschappelijke inkomsten, in de vorm van kost en inwoning en soms ook zakgeld.

De verhouding tussen man en vrouw wordt in hoofdzaak bepaald door het karakter van de betrokkenen. Van ondergeschiktheid der vrouw is in het algemeen geen sprake, in verschillende gezinnen is de vrouw de stuwende kracht, ze is op de hoogte van alles wat er in het bedrijf omgaat en zet alle mogelijke beslissingen door, b.v. ook wat de toekomst der kinderen betreft. Wat het contact met de buitenwereld aangaat, geschiedt dat hier ook door de vrouw, behalve in enkele gevallen waar dat volgens de traditie mannenwerk is.

De zorg voor de kinderen is meestal groot en doet in het algemeen niet onder voor die bij meer ontwikkelde en verfijnde personen. Hoewel men niet licht naar den dokter gaat, zo heeft men in werkelijk ernstige ziektegevallen van alles voor de kinderen over. Personen in povere omstandigheden, maken hiervoor vaak grote kosten.

De kinderen en ook de ouders zien er uiterlijk meest wel fris uit, de reinheid op het verdere lichaam laat in veel gevallen, zoals de doktoren wel merken, te wensen over. Ook onhygiënische gewoonten als het brood eten van de tafel die alleen even met een lang niet altijd schone doek afgeveegd wordt en het melken in vuile emmers komen nogal voor. In de laatste tijd komt hierin echter wel verbetering.

---

*) Vergelijk de opmerking van Sorokin en Zimmerman: het wordt bepaald door de persoonlijke kwaliteiten, „whether the husband or the wife is the boss" [6]).

Hoewel sober gekleed en veelal niet smaakvol, zien de kinderen er gewoonlijk wel netjes uit. De moeder heeft meestal wel gelegenheid hiervoor te zorgen, daar de arbeid in de boerderij voor de meesten beperkt is tot het helpen melken. Verwenning komt niet zeer veel voor, ook al omdat de gezinnen gewoonlijk groot zijn. Een groot gezin kan echter ook een omgekeerde uitwerking hebben, zo hier b.v. in een paar arbeidersgezinnen waar de vrouwen door het grote aantal van de kinderen deze niet meer aan kunnen, en ze zeer ongehoorzaam zijn *). Doordat de kinderen al op zeer jonge leeftijd op het land en in huis meewerken, zijn de gevolgen echter gewoonlijk niet ernstig.

De meeste gezinnen zijn hier groot.

Aantal kinderen dat men had:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
In 21 landbouwersgezinnen waar men minstens vijf jaar gehuwd is:	1	–	2	6	3	3	2	–	–	–	1	1	1	1
In 19 overige gezinnen waar men minstens vijf jaar gehuwd is:		1	3	4	5	1	–	1	1	–	2	1	–	–

De gemiddelde gezinsgrootte bedraagt in deze buurt 4,68, in de gemeente Ede was deze in 1930 4,61 en in het gehele land 4,53.

Hoewel men de kinderen meest wel mee laat werken, komt kinderexploitatie vrijwel niet voor. De jongeren doen allerlei lichte werkjes als iets wegbrengen, kippen voeren e.d., de ouderen behoeven ook niet overmatig zwaar te arbeiden. Slechts in een enkel geval laat een arbeidersgezin de kinderen op te jonge leeftijd bij anderen werken.

Wanneer een jongen op veertienjarige leeftijd van school komt, neemt hij spoedig de allures van een volwassene aan. Hij krijgt een lange broek, loopt met een pijp in zijn mond en werkt op de boerderij. Het eigenlijk jeugdtijdperk wordt door deze jongeren in verschillende opzichten overgeslagen. De jongens verlangen er gewoonlijk ook naar „boeren" te zijn en als zodanig te gelden.

Een dertienjarige zoon van een arbeider-landbouwer, dien de moeder wat anders wilde kleden, wil b.v. niet dan met een manchester broek aan en op klompen naar school.

---

*) Over de toestand in N. Brabant zegt Barentsen: „De moeder heeft er door het mee moeten sloven geen tijd zich met het kind te bemoeien en geeft de moed op het te laten gehoorzamen [7]).

d. De aard der bevolking.

Wat de aard der bevolking betreft, zo schijnt men niet gevoelig te zijn, omdat men niet makkelijk zijn gevoelens uit. Dit komt b.v. wel duidelijk tot uiting in de volgende voorvallen.

Iemand zag voor het eerst weer zijn buurman, die een ernstig ongeluk gehad had en wekenlang in het ziekenhuis had gelegen, op straat verschijnen. En hoewel hij in goede verstandhouding met hem leefde, medelijden met hem had, in gesprekken met anderen beklaagde hij hem, ging hij niet naar hem toe, maar groette hem alleen vanuit de verte. De man wist niet hoe hij zich in een dergelijk geval houden moest en zei dus maar niets.

Kinderen van een boer kregen enkele malen Sinterklaascadeaux en wisten van wie deze kwamen, maar bedankten daar nooit voor. Wanneer zich daartoe een gelegenheid voordeed, bewezen ze echter altijd graag een dienst aan degenen die hen deze cadeaux gaven.

Bij verschillende boeren is ook gevoel voor dieren aanwezig, dat men zo oppervlakkig bij hen niet zou verwachten. Zo zei b.v. een boer over het slachten: „Nee dat kan ik niet, ik verkoop mijn dieren altijd maar, dat kan nu eenmaal niet anders."

Een ander, die door zijn omgeving voor zeer ruw gehouden werd en dat in verschillende opzichten ook was, zei: „Ik houd toch zo van mijn paarden, ik verkoop ze nooit." Toen deze man een oud paard had, dat niet meer werken kon, bracht hij het naar Arnhem om het pijnloos te laten afmaken en wachtte daar de gehele dag tot het gebeurd was, daar hij bang was dat het anders toch nog aan een slager verkocht zou worden.

Bij velen gaat de gevoeligheid schuil achter een masker van onverschilligheid. Toch komt er, hoofdzakelijk onder de opgeschoten jongens, ook veel ruwheid en wreedheid voor, vooral wanneer ze in een groep zijn.

Zo stonden bij een dodelijk ongeval op de straatweg een groep jongens voortdurend te grinniken. Ook worden er herhaaldelijk meisjes door hen lastig gevallen en hebben er dierenkwellingen door hen plaats.

Dronkenschap komt niet veel voor. In de buurt is één café, dat niet druk bezocht wordt. Een tweetal personen staan bekend als stevige drinkers en als vechtersbazen, maar zijn toch geen echte dronkaards. Van één van dezen en van nog een anderen jongeman is het bekend dat ze onzedelijke handelingen gepleegd hebben.

De onzedelijkheid is in deze buurt niet zo groot als in enkele andere meer afgelegen buurten.
(Zie hierover Hfdst. III F).

2. In een nieuwe arbeidersbuurt.

Vlak bij de spoorlijn van Utrecht naar Arnhem ligt een complex van nieuwe woningen, dat er in het geheel uitziet als een stedelijk tuindorp. Een gedeelte van de buurt bestaat uit grote dubbele woningen, een deel uit kleinere en een deel uit huizen die in een rij aan elkaar gebouwd zijn. Voor, achter en voor zover mogelijk opzij van de huizen, bevinden zich tuintjes. De huizen bevatten meest beneden twee vertrekken, boven twee of drie en enige zolderruimte en verder heeft men nog een schuurtje. Men woont vlak naast elkaar, kijkt in het tuintje en achter in de keuken bij de buren en hoort zeer veel van wat er in het naastgelegen huis gebeurt.

De bewoners van de buurt verschillen in allerlei opzichten, ze zijn niet van dezelfde politieke en godsdienstige richting, ze komen uit verschillende streken, zijn voor een deel van afkomst plattelander en voor een deel stedeling.

Een onderzoek bij 29 gezinnen in een bepaald deel van de buurt, leverde het volgende resultaat.

Van de gezinshoofden zijn geboren in:

Ede		in een andere gemeente	
man en vrouw	vrouw alleen	man en vrouw	man alleen
4	3	22	3

behoren tot de volgende kerkgenootschappen:

N. Herv.		R.K.	Apostolisch		Geref.	Geen kerk	
man en vr.	vr. alleen	man en vr.	vr. alleen	man en vr.	man en vr.	man en vr.	man alleen
4	5	3	1	1	2	12	6

Verder beoefenen de bewoners hier ook allerlei verschillende beroepen. Velen zijn echter op de kunstzijdefabriek werkzaam en doen dus enigszins hetzelfde werk. Het aantal daarvan was vroeger nog groter, oorspronkelijk werd de buurt bijna geheel bewoond door ENKA personeel.

Dezelfde arbeid vermocht echter de mensen niet tot enigszins gelijkdenkende individuen te maken en hierdoor ontstond er dan ook geen sterke band tussen hen.

Het gezin is over het algemeen zelfstandig en ieder vindt zich gelijkwaardig aan de ander. Wanneer een gezin afwijkende gewoonten heeft en dit komt hier nogal eens voor, is direct de bodem voor alle mogelijke wrijving aanwezig, die gewoonlijk begint met beoordelen en veroordelen. Een traditie van hetgeen waaraan men zich te houden heeft, waardoor er ook meer gelijkheid zou zijn en minder reden tot aanstoot, ontbreekt. Een aanleiding tot ruzie is er licht door het vlak naast elkaar wonen en al spoedig breekt deze dan ook uit. Men wil vaak all rlei dingen voor zichzelf houden, vindt dat de ander er niets mee te maken heeft, maar dit lukt gewoonlijk niet doordat men te dicht bij elkaar woont, waardoor de buren van alles te weten komen wat men verborgen wil houden.

Onder de personen die er reeds lang wonen, vond zekere groepsvorming naar politieke richting plaats. Er zijn b.v. verschillende „moderne" verenigingen, waar velen lid van zijn en waarvan de leden zich ook verder wel met elkaar bemoeien. In hoofdzaak heerst er „gezinsindividualisme", maar met een veel grotere mate van „persoonlijk individualisme", dan in de landelijke buurt. Hierop heeft het feit dat de kinderen al vroeg zelf verdienen o.a. invloed. Toch geven ook nog velen het verdiende geld thuis af. Conflicten in het gezin leiden er slechts bij hoge uitzondering toe, dat iemand elders gaat wonen. Wel hebben de jongeren hun eigen vermaken buiten het gezin. Tegenover de buitenwereld trekt het gezin gewoonlijk één lijn.

Wat de levenswijze betreft, zo nemen ook vele van het platteland gekomenen al spoedig bepaalde stedelijke gewoonten aan. Vooral in de aanvang toen op de fabriek hoge lonen betaald werden, was de verleiding hiertoe groot. Men richt het huis mooi in, kleedt zich kostbaarder, laat de kinderen b.v. op schoenen lopen, wil zich goed voordoen. Ook gezinnen met slordige vrouwen proberen hieraan mee te doen en maken er schulden voor, terwijl het dan toch vaak niet lukt. Deze worden dan gewoonlijk geminacht en enigszins als minderwaardig beschouwd.

De gezinnen zijn hier ook vrij groot.

In 29 gezinnen waar men meer dan vijf jaar getrouwd is,

bedroeg het aantal kinderen:

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	kinderen.
1	4	6	4	7	2	1	2	–	1	–	–	–	1	gezinnen.

Toch komt hier de opvatting, dat geboortebeperking noodzakelijk is wel voor en komt men daar openlijk voor uit.

Voor de kinderen heeft men veel over. Er bestaan in de buurt ontspanningsverenigingen met o.a. een speeltuin, waar velen gebruik van maken. Verder gaan er uit verscheidene gezinnen kinderen naar de ambachts- en de U.L.O. school. Vooral onder het opzichthoudend personeel en de vakarbeiders van de kunstzijdefabriek is het algemeen gewoonte de kinderen verder onderwijs te laten geven. Onder zes dergelijke gezinnen die daarvoor in aanmerking komen, zijn er vijf met kinderen op scholen voor voortgezet onderwijs.

Hoewel er hiervóór op gewezen werd, dat vele bewoners de stedelijke gewoonten overnemen, houden verscheidene toch ook nog hun landelijke aard, vooral in dat opzicht dat ze graag een alleenstaand huisje met een stukje grond hebben. Als er zich een gelegenheid voordoet dat te krijgen, grijpt men die direct aan. Zodoende begon in deze buurt zo gauw er weer meer woningen verkrijgbaar waren, de uittocht.

Een gemeenteraadslid merkte hierover op: Men had rekening moeten houden met de landelijke aard van de mensen van de Veluwe, die veel liever een uur fietsen dan zich in een woningbouw laten opsluiten.

Verder waren redenen waarom men de buurt verliet, de „fabrieksgeest" die er heerste, het feit dat men steeds aan de fabriek herinnerd werd doordat een groot deel van de gesprekken er op betrekking had, de mensen dezelfde waren en dat men zelfs controleurs van de ENKA in huis kreeg.

„In huis ben ik de baas, daar moeten ze zich niet met mij bemoeien," zei een arbeider die de buurt verliet, hierover.

Ook de groepjesvorming en de onenigheden tussen de „kliekjes" zoals men ze hier wel noemde, maakten dat velen genoeg van de buurt kregen en vertrokken. De opzichters, die wel iets meer voor een andere woning konden betalen, verlieten zo gauw ze een ander huis konden krijgen bijna allen deze buurt.

Het gevolg was dat er in 1935 ongeveer een derde van de woningen leeg stond. Hierna heeft de gemeente gezorgd dat de huizen opgeknapt werden en dat de huren verlaagd werden, waardoor de meeste van deze nu weer bewoond worden.

Zo is er in deze buurt een voortdurend komen en gaan, de bevolking is er zeer onstabiel.

Weer anders is de toestand in een buurt van een woningbouwvereniging met iets duurdere huizen. De woningen staan hier meestal twee aan twee, met achter en op zij een tuin en zijn iets groter dan in de hierboven genoemde buurt. De bewoners zijn kleine middenstanders, beambten, onder-officieren, opzichters en ook wel arbeiders van de kunstzijdefabriek. De verhouding tussen hen is als in een stedelijke middenstandsbuurt, men bemoeit zich zeer weinig met elkaar. Alleen bij personen die dezelfde werkkring hebben, is dat wel anders. Onder hen vindt men dezelfde verschijnselen als in de genoemde arbeidersbuurt. De onder-officieren b.v. weten precies van elkaar hoeveel ze verdienen, letten nauwkeurig op elkaars levenswijze en willen wat wijze van woninginrichting en manier van zich te kleden betreft, niet voor elkaar onderdoen. De meeste bewoners gaan echter hun eigen gang, ze groeten de buren wel, maar meer ook niet. Soms weten ze niet eens de namen van degenen die dichtbij hen wonen.

Hier is dus het allerminste overgebleven van iets wat een „buurt" genoemd kan worden, het gezin en het individu behoren alleen nog tot groeperingen die met de woonbuurt geen verband houden.

D. Samenstelling en groei der bevolking

a. De anthropologische samenstelling.
b. De gezondheid.
c. Opbouw der bevolking naar de leeftijd.
d. Geboorte en sterfte.
e. De groei der bevolking.

a. De anthropologische samenstelling.

De anthropologische gegevens laten niet toe een enigszins vaststaand oordeel te geven omtrent de rassen, die de Edese bevolking gevormd hebben. Enige aanwijzing hierover geven de onderzoekingen van Prof. Bolk. Uit deze blijkt dat het percentage bruinogigen in Friesland 19, Gelderland 29, Limburg 40 en Nederland 30 bedraagt.

Gelderland heeft dus overeenkomstig de ligging een gemiddelde en zo vormt Ede met 25% bruinogigen ook een gemiddelde tussen de aangrenzende gebieden. (Zie hierover hoofdstuk III A) [1]).

Het vrij hoge percentage bruinogigen in Ede vergeleken met de Hoge Veluwe, wordt niet veroorzaakt door een grote R. K. bevolking (een onderzoek bij de leerlingen van een R. K. en een Protestantse school te Utrecht toonde b.v. aan dat er bij de eerste een veel groter percentage bruinogigen was n.l. 41 terwijl dat bij de laatste maar 21 was), daar de Rooms Katholieken slechts een klein deel van de bevolking van Ede omvatten en wel in 1889: 1,4% en in 1920: 2,65% [2]). Het is het gevolg van een oudere bevolkingsbeweging, die ook tot uiting komt in de geleidelijke vermindering van het percentage van Zuid en Oost naar Noord en West. (Zie hoofdstuk III A.)

Volgens Ripley duidt het aanwezig zijn van veel bruinogigen in de stad (in Amsterdam zijn er b.v. 32% en op het platteland van N. Holland 25%) op een grotere begaafdheid en kracht van dezen. (La pigmentation est une indication de force)

De onderzoekingen van Sorokin toonden aan, dat in het algemeen de stad afwijkt van het omringende platteland en er in een omgeving van meer brunetten in de stad vaak meer blonden zijn door de grotere immigratie en tevens dat een verband tussen deze lichamelijke kenmerken en de genoemde geestelijke eigenschappen niet vaststaat. Een dergelijk verband is hier ook niet te constateren. Wel was de bevolking van de Hoge Veluwe, die een veel geringer percentage bruinogigen heeft dan die van de Neder Veluwe, lange tijd zeer achterlijk, maar dat is meer te verklaren uit de afgelegen ligging van het gebied dan uit de raseigenschappen der bevolking, zoals wel blijkt uit de verbeteringen die de bewoners van de Hoge Veluwe in de laatste tijd ook in hun landbouw aanbrachten. (Zie hfdst. III B).

b. De gezondheid.

De sterfte aan besmettelijke ziekten is in Ede in het algemeen beneden het gemiddelde van het land, in Venendaal is ze echter hoger. Het meer verspreid wonen van de Edese bevolking zal hierbij een gunstige invloed uitoefenen. Ook met de sterfte aan t.b.c. is het in Ede beter gesteld dan gemiddeld in Nederland; het onderscheid is echter niet groot. In een streek als deze wordt de sterfte aan deze ziekte dan ook nog altijd wat groter doordat zich hier t.b.c. patiënten uit andere plaatsen terwille van hun gezondheid vestigen. Speciale sanatoria voor t.b.c. zijn er echter niet. Wat de kanker betreft zo is de sterfte aan deze ziekte te Ede en eveneens te Venendaal niet zeer groot. De

cijfers omtrent de sterfte door aangeboren zwakte hebben wegens hun onnauwkeurigheid niet veel waarde. Anders is dat met die van de levenloos aangegevenen, die zowel te Ede als te Venendaal zeer hoog blijken te zijn, echter de laatste tijd wel achteruit gaan. Vooral in het tijdperk 1920–26 waarin zich te Ede veel fabrieksarbeiders vestigden, komt het aantal boven dat van Venendaal, waar het steeds zeer hoog is.

Van invloed op dat hoge cijfer (Zie figuur 3 en punt d.) is zowel te Ede als te Venendaal de grote geboorte, terwijl het verschil tussen de twee plaatsen toe te schrijven is aan het verschil in samenstelling van de bevolking. Venendaal heeft meer fabrieksarbeiders, Ede meer landbouwers.

Sterfte aan verschillende ziekten, berekend per 10000 van de gem. bevolking, en levenloos aangegevenen per 100 geborenen.

	mazelen	long t.b.c.	hersen t.b.c.	andere t.b.c.	kanker	apoplexie	organische hartgebr.	pneumonie	kanker en enteritis ben. 2 jaar	aangeboren zwakte	ouderdoms-zwakte	gewelddadige dood	zelfmoord	levenloos aangegeven
1901—1905														
Ede	2,8	9,9	1,7	2,4	7,2	6,9	6,1	8	8,5	3,6	7,3	2	0,2	3,7
Venendaal	1,4	5,6	1,4	3.5	9,4	5,9	5,6	3,1	16,1	8	11,1	3,1	—	4,9
Nederland	3,31	13,3	1,8	3,3	9,7	7,5	6,1	3,4	14,1	7	12,3	2,8	0,57	3,9
gem. boven 100000 inw.														4,2
1905—1910														
Ede	4,4	13,9	0,9	1,3	11,2	5,3	5	11,5	7,5	5,4	6	2,6	0,5	3,4
Venendaal	4,8	10,1	1	1,3	9,1	7,5	4	3	10,3	4,1	5,3	1,3	0,3	5,2
Nederland	2,28	12,5	2	2,3	10,3	7	7,5	7,6	7,6	5,8	10,9	3,03	0,67	3,99
gem. boven 100000 inw.														3,9
1921—1925														
Ede	0,6	8,8	0,6	1,5	8,1	5,2	8,3	5	2,4	3,9	5,6	3,2	0,2	5,7
Venendaal	1,7	10,5	8,9	1,5	5,5	4	7,3	6,2	5,5	3,7	4,2	0,8	0,2	5
Nederland	0,9	8,8	1,4	1,5	11,4	6,7	9,9	5,4	3,5	3,7	8	2,7	0,64	3,34
gem. boven 100000 inw.														3,37
1926 – 1930														
Ede	0,5	4,5	0,8	1,3	9,9	4,3	9,1	4,2	1,5	6,2	3,7	2,5	0,2	3 45
Venendaal	2,1	5,2	0,5	1,4	11,2	3,7	8,3	4,9	1,3	6,1	5,3	1,4	0.3	3,72
Nederland	0,7	6,4	1	1,2	11,9	6,4	11,6	4,2	1,	4,8	5,3	2,9	0,7	2,76
gem. boven 100000 inw.														2,54

De lichamelijke constitutie blijkt enigszins bij de keuring voor de dienstplicht. Het aantal afgekeurden is te Ede gering.

Percentage afgekeurden van de ingeschrevenen voor de dienstplicht:

In 1932	te Ede:	23	het Westland:	33	Nederland:	38
„ 1933	„ „	24	„ „	35	„	40[3]).

Dit duidt dus wel op een goede lichamelijke constitutie der bevolking.

Wat de geestelijke gezondheid betreft, zo is het aantal krankzinnigen niet groot. Het aantal van deze patiënten dat geheel of gedeeltelijk voor rekening van de gemeente verpleegd werd, bedroeg per 10000 inwoners in 1930:

Ede	Amsterdam	Nederland.
26	58	27

Hierbij moet men rekening houden met het feit dat in Ede, zoals overal buiten, nog wel eens patiënten thuis gehouden worden die in een stad naar een inrichting gaan. Zeer groot is dat aantal echter niet.

In het geheel is de gezondheidstoestand der bewoners en de kracht der beide factoren die deze bepalen, n.l. de aangeboren lichamelijke eigenschappen en de menselijke beïnvloeding door hygiënische en medische maatregelen — op het gebied der gemeente met in 1936 ruim 33000 inwoners zijn een vijftiental artsen werkzaam tegen drie in de tachtiger jaren toen de gemeente 11000 inwoners had — hier vrij bevredigend te noemen.

c. Opbouw der bevolking naar de leeftijd.

(Zie Fig. 2 Bevolkingspyramide).

Het percentage jongeren wijkt hier aanmerkelijk af van dat in het gehele land. Een dergelijke verhouding met zo'n groot aantal onproductieven, die dus door de anderen onderhouden moeten worden, betekent een zwaardere belasting voor de bevolking.

Van de bevolking behoren tot de groep 0–20 jaar:

te Ede	in Nederland
46,7%	43,2%

In een samenleving als de Edese, waar vooral in het boerenmilieu, maar ook bij de arbeiders, de kinderen meestal reeds vroeg meewerken, is de groep onproductieven beter te beëindigen met

de leeftijd van 14 dan van 20 jaar. Voor deze groep is het verschil tussen Ede en het gehele land nog groter.

Tot de groep van 0–14 jaar behoren:

te Ede	in Nederland
36,8%	33,3%

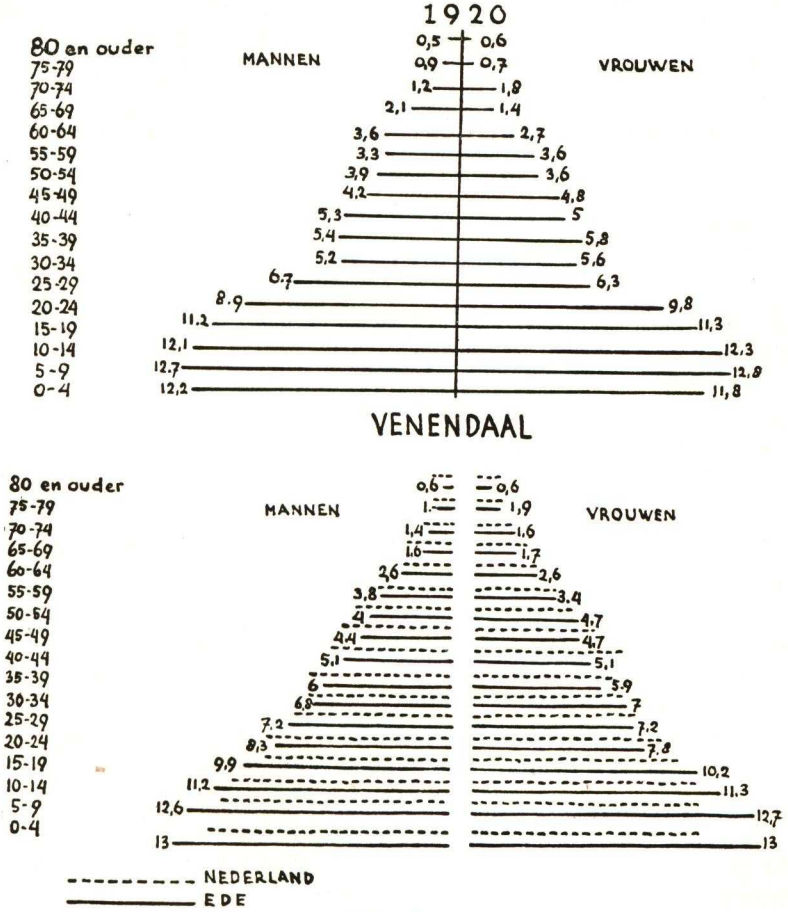

Fig. 2.

De andere groep van onproductieven de ouderen, is er niet bijzonder groot.

Boven de 65 jaar zijn:

te Ede		in Nederland	
m.	vr.	m.	vr.
4.8%	4,8%	5,5%	6,2%

De geringheid van het percentage ouderen houdt niet in dat er weinig personen een hogere leeftijd bereiken, ze wordt veroorzaakt door het feit dat er onder de bevolking zoveel jongeren voorkomen.

Wat de verdere leeftijdsgroepen betreft, zo blijft het percentage van de vrouwen tussen 20 en 24 jaar hier meer achter bij dat van de mannen van die leeftijd dan in geheel Nederland. Dit is een verschijnsel dat zich algemeen bij gemeenten met een landelijke bevolking voordoet en dat veroorzaakt wordt doordat er vele vrouwen, vooral als dienstbode, op die leeftijd uit de kleine dorpen wegtrekken. En hoewel de kunstzijdefabriek hierin wel enige verandering gebracht heeft, gaan er nog steeds veel meisjes op die leeftijden naar andere plaatsen.

Er is op dit punt een aanmerkelijk verschil te constateren tussen de kommen der dorpen en de buitenbuurten van de gemeente Ede:

	mannen	vrouwen
1930 in de kommen	9328	9499
buiten de kommen	6454	5407

In de dorpskommen is dus een, zij het gering, vrouwenoverschot, erbuiten een aanmerkelijk tekort.

Ook in de groepen van 25–29 jarigen en volgende zijn er in deze gemeente minder vrouwen dan in het gehele land en pas bij die van 45–49 jarigen komt er weer een percentage dat enigszins dat van het land nabijkomt, hoewel het vrouwenoverschot ook dan nog achterblijft. In Venendaal is de verhouding geheel anders, daar is de groep vrouwen van 20–24 jaar juist groot. De industrie geeft daar van ouds vele vrouwen van die leeftijd werk. De inwoners zijn grotendeels fabrieksarbeiders, die het gewoon vinden hun dochters naar de fabrieken te laten gaan. Zodoende wijkt deze kleinere gemeente sterk af van de kleine plaatsen in het algemeen.

Het grote aantal jongeren komt ook tot uiting in de cijfers van de gezinsgrootte.

In percenten van het gehele aantal gezinnen, zijn er gezinnen met:

	Ede	Gelderland	Gem. 20–5000	Nederland
1 kind	21,8	23,1	23,1	22,6
2 kinderen	20,4	20,1	20,5	19,7
3 „	13,3	12,8	13,2	12,2
4–7 „	21,6	17,1	18,6	18,8
8 en meer „	3,3	2,1	2,5	2,3 [5]).

Er zijn hier veel gezinnen met een groot aantal kinderen. De oorzaak van dit verschijnsel ligt in de grote geboorte, normale sterfte en de factoren die hierop invloed hebben. (zie hierover d).

d. Geboorte en sterfte.

Geboorte (Zie fig. 3).

Slechts in de 80er jaren is het geboortecijfer van Ede beneden dat van het rijk. In die tijd was de toestand hier in de landbouw zeer slecht (Zie Hfdst. II A) en vertrokken er b.v. ook zeer velen uit de gemeente. In 1879 was het vertrekoverschot 127 en in 1880: 97, terwijl dat in de voorafgaande en latere jaren geringer was (zie e). De achteruitgang van het geboortecijfer per 1000 inwoners die voor het gehele land vanaf 1887 al valt te constateren, vertoont zich te Ede pas in 1912 en blijft dan nog aanmerkelijk bij die van het gehele land ten achter.

Het geboortecijfer is hier steeds hoog, maar blijft meestal toch iets beneden dat van Venendaal. In deze plaats begint de definitieve afname van het geboortecijfer na 1913, wordt zeer sterk in de oorlogstijd, maar is daarna weer geringer. De geboorte wordt er weer groter dan in Ede.

Het geboortecijfer per 1000 inwoners wordt o.a. beïnvloed door het percentage der bevolking dat gehuwd is, de huwelijksleeftijd en de leeftijdsopbouw.

Gehuwden in percenten van elke leeftijdsgroep.

	gehuwd		wed.	
	m.	vr.	m.	vr.
15–19 jaar				
Ede	0,26	1,3	–	–
Gem. 20–50000 inw.	0,25	1,84	–	–
Gem. 5–20000 inw.	0,20	1,47	–	–
Nederland	0,22	1,57	–	–
20–24 jaar				
Ede	10,3	29,7	–	0,3
Gem. 20–50000 inw.	13,4	27,2	0,08	0,2
Gem. 5–20000 inw.	11,7	25,2	0,06	0,14
Nederland	12,21	24,9	0,07	0,15

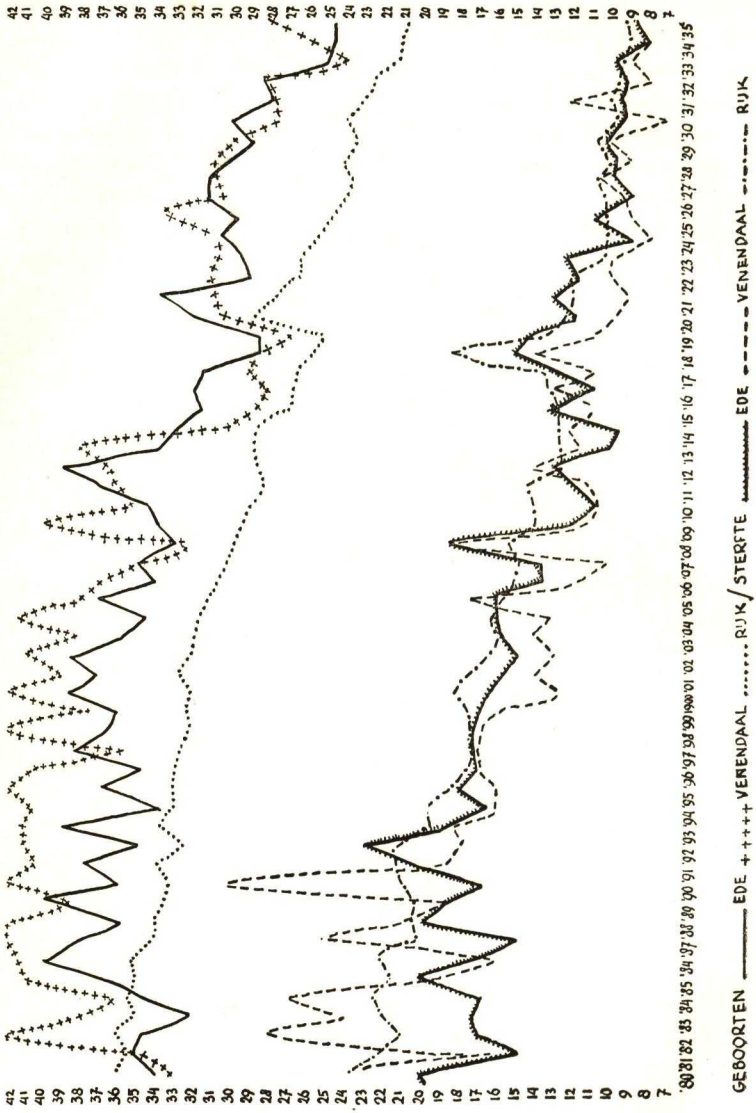

Fig. 3

25–29 jaar				
Ede	44,4	60,8	0,6	0,4
Gem. 20–50000 inw.	53	61,6	0,52	0,84
Gem. 5–20000 inw.	49,1	60,9	0,48	0,68
Nederland	49,8	58,8	0,49	0,70 [6])

Wanneer er velen op jonge leeftijd huwen, zal het geboortecijfer hierdoor hoger worden. De mannen huwen hier over het algemeen laat, evenals in de allerkleinste gemeenten. Maar bij de vrouwen is dat anders, dezen trouwen hier veel op vrij jonge leeftijd, al is er in dit opzicht geen groot verschil tussen Ede en gemeenten van gelijke grootte. Dit kan de grootte van de geboorte dus in gunstige zin beïnvloeden.

In het algemeen zal het geboortecijfer hoger worden wanneer een groot percentage van de bevolking tot de groep van 20–45 jarigen behoort. Men vindt hier echter wel een hoog percentage in de groep van 0–19 jarigen, maar een laag, lager tenminste dan in het land in zijn geheel, in die van de 20–24 jarigen en direct daarop volgende groepen. In Venendaal is dat eveneens het geval. Deze verhouding zal het geboortecijfer dus niet hoog maken. Door de leeftijdsopbouw der bevolking is het percentage van de gehuwden niet zo bijzonder hoog, het aantal gehuwde vrouwen onder de 50 jaar vormde in Ede in 1930: 28.9% van het totale aantal vrouwen, terwijl dat in het land 26,9% was.

Bezien we de geboorte per 1000 gehuwde vrouwen, zo bedroeg deze in 1930 in Ede: 205 en in Nederland: 170.

Er is hier dus nog steeds een vrij grote geboorte, al is ze zoals overal afgenomen. De afname hangt o.a. samen met de gewijzigde beroepsstructuur.

In percenten van de in beroep werkzamen werkten er in			
1899	in de landbouw	industrie	was de geb. per 1000 inw.
Ede	58	21	34
Venendaal	12,5	66	33
Nederland	29,5	33,5	33
1909			
Ede	46,5	20,5	33
Venendaal	10,5	56,5	38
Nederland	27,5	34	28
1930			
Ede	34,9	36,4	29
Nederland	20,6	38,8	23 [7])

De relatieve afname der boeren en toename van fabrieksarbeiders, employé's, ambtenaren en militairen, die over het algemeen minder kinderen hebben, hoewel er uitzonderingen bestaan en speciaal bij fabrieksarbeiders ook grote gezinnen voorkomen, verklaart ten dele de afname der geboorte.

Algemene positieve correlatie tussen het aantal personen dat werkzaam is in de landbouw en de hoogte van het geboortecijfer bestaat er niet. In deze streek heeft b.v. Venendaal met een gering aantal landbouwers en zeer veel industriearbeiders een hoger geboortecijfer dan Ede.

Ook allerlei andere factoren, zoals de moraal, de ontwikkeling en de welvaart hebben hier invloed op.

De vestiging van nieuwe bewoners, die meer rationalistisch waren en een hogere levensstandaard hadden dan het grootste gedeelte der oude bevolking, had tot gevolg dat deze laatste ten dele de nieuwe denkbeelden overnam en ook hogere eisen aan het leven ging stellen. Bij velen leidde dit dan verder ook tot geboortebeperking. Wanneer we echter de toestand in Ede vergelijken met die in gemeenten met hetzelfde aantal inwoners of met het land in zijn geheel, blijkt het dat de veranderingen hier kleiner geweest zijn. Wel veranderde de beroepsstructuur sterk, maar toch behield de maatschappij in zijn geheel een agrarisch karakter. Het feit dat zovelen die weliswaar hun hoofdberoep in de nijverheid hebben daarnaast nog boeren blijven, is hierbij van betekenis, maar eveneens is van grote invloed dat het grootste deel der inwoners, hoewel het iets hogere eisen aan het leven stelt dan vroeger, toch vergelijkenderwijs op een sobere manier blijft leven en de oude godsdienst en moraal trouw blijft. Vooral in de buitenbuurten veranderde er bij verscheidene boeren maar heel weinig. De hogere inkomsten werden door de meesten maar in geringe mate gebruikt om op andere voet te gaan leven.

Typerend is dat men bij de boeren maar zeer weinig radiotoestellen aantreft, terwijl vele arbeiders wel een dergelijk toestel bezitten. Toch zijn een groot deel der arbeiders zowel in Venendaal als in Ede, ook op zeer eenvoudige voet en grotendeels op „boerenwijze" blijven leven. Ook de oude moraal die door de kerk voorgestaan wordt, heeft hier in hoofdzaak stand gehouden. (Zie hierover verder hfdst. III E). Deze moraal keurt kinderbeperking in het algemeen af en werkt er dus toe mee dat het geboortecijfer hoog blijft.

De sterfte.

Fig. 3.

Deze blijft in Ede in het algemeen onder die van het gehele land; ook in de ongunstige 80er jaren is dat het geval, terwijl Venendaal dan een zeer grote sterfte heeft. De overheersend boerenbevolking van Ede kon deze crisis beter doorstaan dan de fabrieksarbeiders van Venendaal. (Zie hierover hfdst. III B).

Vanaf de 90er jaren wordt het sterftecijfer in het algemeen lager, ook dat van Ede. In de laatste jaren blijft het hier op de hoogte van het rijk, is er vaak zelfs iets beneden, wat voor een plattelandsgemeente dus een gunstige toestand is.

Sterfte per 1000 inwoners:

	1880–89	1890–99	1900–09	1910–19	1920–20	1930–34
Ede	17	17,7	15	12,1	9,6	8,5
Venendaal	21,2	18	13,6	11,5	9,1	8,6
Nederland	24,2	18,2	14,3	12,1	10,2	8,9

Sterfte per 1000 inwoners:	1930–36
in gemeenten met meer dan 100000 inw.	8,4
„ „ „ „ „ 50–100000 „	8,3
„ „ „ „ „ 20–50000 „	8,3
„ „ „ „ „ 5–20000 „	9,1
„ „ „ minder „ 5000 „	9,7
Nederland	8,9
Ede	8,3

De zuigelingensterfte komt in Ede overeen met die van het gehele land, is niet zeer gunstig, maar ook niet buitengewoon ongunstig.

Zuigelingensterfte per 100 geboorten:

	1910–19	1920–30
Ede	8	6,1
Venendaal	8,6	7
Gem. met meer dan 100000 inw.	7,2	4,4
„ „ „ „ 20–50000 „	9,2	6,1
„ „ minder dan 5000 „	10,8	7
Nederland	9,5	6,1 [8])

Van gunstige invloed op de sterfte is de middelmatige welvaart die hier heerst. Ernstige armoede komt niet zeer veel voor, grote rijkdom treft men er evenmin veel aan. Deze be-

trekkelijke welvaart blijkt o.a. uit het aantal personen dat in de inkomstenbelasting aangeslagen is.

1926-27	Ede	Rheden	H'meer	Emmen	Gelderl.	Nederland
Aantal aangeslagenen in de ink. belast. per 1000 inwoners.	201	233	212	75	186	225
Aangeslagenen in percenten van het totale aantal aangeslagenen voor inkomens van						
f 800-1400	41,3%	47%	51,7%	49,7%	44,2%	40%
f 5000-10000	2,5%	5,5%	2,5%	2 %	3 4%	3,8%
Gemiddeld bedrag per aangeslagene	*f* 1976	*f* 3641	*f* 1741	*f* 1739	*f* 2100	*f* 2304

1935-36	Ede	Rheden	H'meer	Emmen	Gelderl.	Nederland
Aantal aangeslagenen in de ink. belast. per 1000 inwoners.	145	180	135	48	135	160
Aangeslagenen in percenten van het totale aantal aangeslagenen voor inkomens van						
f 800-1400	51,6%	46,9%	52,3%	43,3%	49,5%	45,3%
f 5000-10000	1,8%	5,4%	2,1%	2,5%	3,3%	3,5%
Gemiddeld bedrag per aangeslagene	*f* 1795	*f* 2512	*f*,1734	*f* 1880	*f* 2005	*f* 2087

Een ongunstige invloed op de sterfte heeft de geringe algemene ontwikkeling, het gebrek aan hygiëne en het bijgeloof dat vooral in de buitenbuurten nog veel voorkomt. In het algemeen zijn echter de ontwikkeling en hygiëne ook onder de boerenbevolking toegenomen, al laten ze in vele opzichten nog te wensen over. De gezondheidstoestand (zie hierover b.) is in zijn geheel niet slecht en heeft dus een gunstige invloed op het sterftecijfer, evenals het voeden der zuigelingen door de moeder, wat hier bij de boeren maar ook bij het grootste deel der arbeiders nog vrij algemeen gebeurt.

De verhouding tussen geboorte- en sterftecijfer die wel gebruikt wordt om de vitaliteit der bevolking aan te geven, is hier gunstig.

Ede behoort tot de gebieden met het grootste geboorte-overschot van Nederland. Ook in de laatste tijd is dit overschot hier zeer groot gebleven.

Geboorte-overschot per 1000 inwoners per jaar:

	1880-89	1890-99	1900-09	1910-19	1920-29	1930-36
Ede	18	14,5	20	20	20,5	17
Venendaal	18	22,5	24	22	21,5	18
Gelderland	12,5	13	14,5	13	14	12,5
Nederland	13,5	14	15,5	13,5	14	12,5

Geboorte-overschot per 1000 inw. per jaar, 1931–35:

Ede	16,5
Venendaal	17
Gem. met meer dan 100000 inw.	8
„ „ „ „ 20–50000 inw.	13
„ „ minder dan 5000 inw.	14 [10]).

Van 1925–30 bedroeg hier het overschot in deze jaren tezamen meer dan 100 per 1000 inwoners. Een dergelijk overschot vond men verder slechts te Venendaal, in Brabant, Limburg en Z.O. Drente. Het overige deel van de Veluwe kwam niet tot deze hoogte, Barneveld had b.v. 90–100, Apeldoorn 40–60. Het laagste n.l. van 0–50 was het in Zeeland, N.W. Friesland, Amsterdam en het verdere N.Holland [11]).

Het industriële Venendaal en Ede met een in deze tijd ook belangrijke industriebevolking, overtreffen dus op dit gebied verschillende echte landbouwstreken. Eveneens overtreffen deze weliswaar kerkelijke gemeenten, gebieden als delen van de Veluwe met een even grote of nog grotere kerkelijkheid.

e. De groei der bevolking.

Het aantal inwoners bedroeg in:

1839	1859	1879	1901	1920	1930	1937
8326	9616	11404	15692	22210	30688	34748

Wanneer we de toename van de bevolking van Ede met die van Venendaal en Nederland vergelijken en daarbij de toestand in 1839 voor ieder van deze op 100 stellen, vertoont deze toename het volgende beeld:

	Ede	Venendaal	Nederland
1839	100	100	100
1859	115	100	115
1879	136	131	140
1899	183	170	179
1920	266	220	240
1930	368	276	276
1935	402	327	296

De groei van de Edese bevolking is in de 19e eeuw dus niet zeer sterk, in 1879 blijft ze nog iets bij die van het land ten achter, maar in 1899 komt ze er boven uit.

Een gemeente met een dergelijk hoog geboortecijfer en vrij laag sterftecijfer als Ede, zou wanneer de groei alleen afhing van geboorte en sterfte, een veel grotere toename hebben moeten vertonen. Ede was in de 19e eeuw geen plaats die bevolking tot zich trok, het vertrek was er bijna altijd groter dan de vestiging.

Van 1879–89 is er een vertrekoverschot van 470 en van 1889–99 één van 495.

De jaarlijkse toename der bevolking in percenten van het gemiddelde aantal inwoners in enkele gemeenten en in het land in zijn geheel, geeft het volgende beeld:

	1840–1920	1921–1925	1926–1930	1931–35
Ede	1,22	3,76	2,56	1,75
Apeldoorn	2,17	3,02	1,61	2,55
Almelo	1,76	2,42	3,22	1,05
Haarl'meer (1859)	1,94	1,86	1,11	2,56
Emmen	3,60	1,05	1,05	2,33
Nederland	1,09	1,56	1,41	1,32

De toename van 1840–1920 is hoewel iets groter dan die van het land, toch niet zeer belangrijk. In de jaren daarna wordt dat anders.

We kunnen wat de vestiging en het vertrek in Ede betreft, twee maal van een ommekeer spreken. De ene is omstreeks 1900, de andere in 1920.

Was er van 1889–1899 nog een vertrekoverschot, zo was er van 1899–1909 een vestigingsoverschot van 608 personen. Het grote

vertrek in het eind van de 19e eeuw werd veroorzaakt door de slechte toestand in de landbouw, die hier in die tijd nog een overheersende positie innam. Veel landverhuizers waren er niet onder degenen die uit Ede wegtrokken, hun aantal bedroeg in de jaren van 1880–1890 respectievelijk: 1, 2, 34, 2, 10, 14, 15, 12, 12, 5, 1. In dezelfde jaren bedroeg hun aantal in Gelderland dat een 25 maal zo grote bevolking had, 146, 923, 787, 387, 388, 295, 134, 299, 287, 454, 259. In Venendaal was het aantal in die jaren echter nog veel geringer, het was er 0, 0, 1, 1, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0.

In de 90er jaren zijn er meer landverhuizers. Het meeste gaan er in het jaar 1892, dan vertrekken er uit Ede 133, terwijl er uit Gelderland 520 personen naar andere landen trekken. In dat jaar trekt een grote groep naar Amerika. In de jaren hierna gaan er heel weinig en aan het einde der eeuw vrijwel niemand meer.

De landverhuizers uit Ede waren meestal boeren en landarbeiders, die naar Amerika trokken, in Venendaal was dat echter anders. Hier vindt men in de 90er jaren juist weinig landverhuizing, die begint er pas na 1900. In 1901 gaan er 41 (in het veel grotere Ede 7) in 1902: 38 (Ede: 17) 1903: 34 (Ede: 18) 1904: 67 (Ede: 14). In de jaren hierna vermindert ze sterk en betekent niet veel meer.

De Venendaalse emigranten waren fabrieksarbeiders die naar Duitsland trokken, waar men in de jaren na 1900 meer werk in de textielindustrie kon krijgen dan hier. Na de wereldoorlog heeft zich nog eens een beweging in omgekeerde richting voorgedaan, toen hebben zich tal van arbeiders uit Duitsland in Venendaal gevestigd.

De algemene verbetering in de toestand van de landbouw en in het bijzonder de veranderingen die te Ede plaats vonden, zoals de verdeling van de gemeenschappelijke gronden en het zich toeleggen op een ander soort bedrijf, maakten dat men hier in het begin van de 20e eeuw meer personen werk kon verschaffen en dat de emigratie sterk afnam. In deze tijd vond dus wat de vestiging en het vertrek betreft een ommekeer plaats.

Deze toestand was echter niet van lange duur. Het steeds toenemend geboorte-overschot is al spoedig weer te groot, de landbouw kan geen bestaan verschaffen aan de sterk groeiende bevolking. Na 1909 begint het vertrek weer de overhand te krijgen.

Van 1909–1920 bedraagt het vertrekoverschot 1024. Hoewel de industrieplaatsen in de 19e en 20e eeuw over het algemeen een

grotere groei vertoonden dan de gemeenten met veel landbouw, blijft Venendaal, o.a. door de achterlijkheid van zijn industrie, ondanks zijn meestal groter geboorte-overschot in bevolkingstoename ten achter. Het vertrek is er gewoonlijk groter dan de vestiging.

Van 1879–1889 is er een vertrekoverschot van 283, van 1889–1899 van 539, van 1899–1909 van 742 en van 1909–1920 van 706. Hierbij moet echter rekening gehouden worden met het feit dat een groot aantal personen die in Venendaal werkzaam zijn, zich vestigden in delen van de gemeenten Renswoude en Ede, die direct aan Venendaal grenzen.

Een tweede grote verandering voor Ede komt er na 1920. Na dit jaar heeft er een buitengewoon sterke toename der bevolking plaats, van 1920–1930 is er een vestigingsoverschot van 3057. Ede behoort in deze tijd tot de gemeenten van Nederland met de snelste bevolkingsgroei. Blijft de jaarlijkse toename vóór 1920 ten achter bij die van een fabrieksplaats als Almelo, daarna overtreft ze die, blijft ze eerst ook achter bij een nieuw landbouwgebied als de Haarlemmermeer, daarna is ze veel groter. Het meest nabij komt haar, vooral in de jaren 1925–30, Apeldoorn, welke uitgestrekte Veluwse gemeente met tal van landbouwdorpen, spaarzaam bewoonde gebieden en zich uitbreidende industrie, grote overeenkomst in karakter met Ede vertoont.

In de jaren 1930 en daarop volgende vertrokken er door achteruitgang van de kunstzijdeindustrie velen (1930–'33 vertrekoverschot: 346), maar in de hierop volgende jaren overtrof de vestiging het vertrek reeds weer (1934–'36 vestigingoverschot 208).

Zoals uit de cijfers van de vestiging en het vertrek blijkt, heeft de vestiging van het garnizoen in 1909 in Ede niet kunnen verhoeden dat het vertrek de vestiging bleef overtreffen, al nam de bevolking hierdoor met een 400 personen toe. In 1909 en 1910 vestigden zich te Ede respectievelijk 848 en 667 mannen, er vertrokken er echter 748 en 846 *).

Het aantal inwoners in de kazernes werkzaam, hetzij als militair, hetzij als arbeider, bedroeg in 1930 ongeveer 400. Hiernaast gaf het garnizoen vanzelfsprekend nog een aantal andere personen te Ede arbeid en inkomsten. Doordat er evenwel veel goederen direct in het groot gekocht en veelal van buiten betrokken worden, is de betekenis van het garnizoen niet zo groot. Ook de ver-

*) De dienstplichtigen worden niet tot de inwoners gerekend.

teringen en inkopen van de dienstplichtigen hier zijn niet zeer belangrijk. Deze militairen zoeken hun vermaak veel buiten Ede en in het bijzonder Zaterdagmiddag en Zondag verblijven vele elders. De allerlaatste tijd is daar echter verandering in gekomen.

Anders was dat met de stichting van de kunstzijdefabriek in 1922, die hoewel ze een groot aantal arbeidskrachten dagelijks uit andere plaatsen liet komen, een grote permanente groei der bevolking veroorzaakte. (Zie hierover hfdst. II C) [11]).

Vanaf deze tijd gaat de industrie als middel van bestaan in Ede een belangrijke rol spelen.

De cijfers over vestiging en vertrek van Ede en een aantal andere Veluwse gemeenten, genoemd in „De Hoge Veluwe", geven een onjuist beeld van de bevolkingsbeweging. Ze wekken de indruk dat er van 1850–1930 steeds een vertrekoverschot in Ede geweest is.

De verkeerde indruk die men bij het beschouwen van deze cijfers krijgt, komt doordat hier inplaats van de vestiging en het vertrek in de tienjarige perioden, slechts die in de jaren 1860, 1870, 1880 zelf berekend zijn, die toevallig alle een vertrekoverschot hadden.

Voor 1920 zijn de cijfers voor vestiging en vertrek in percenten van de bevolking b.v. 6,97 en 7,14, voor 1930: 6,25 en 7,07 [12]).

Ede behoort tot de gebieden met een groot vestigingsoverschot, in de periode 1925–30 tot de gemeenten met een vestigingsoverschot van 10–20 per 1000 inwoners per jaar. In Gelderland heeft dan slechts Renkum een dergelijk overschot, terwijl de aan Ede grenzende gemeenten Venendaal, Wageningen, het iets verderaf gelegen Scherpenzeel, Woudenberg, de gemeenten van de N. en O. Veluwe en Arnhem alle een vertrekoverschot hebben [13]).

In het algemeen hebben de zandstreken door de opbloei van het gemengd bedrijf na 1900 een grotere bevolkingstoename dan de veen- en kleigebieden. Het verschil in structuur met het landbouwbedrijf op de klei en het veen is daarop van invloed. Daar men op de klei met veel arbeiders werkt, probeert men er door rationalisatie het aantal te verminderen, op het zand waar men meest met arbeidskrachten uit het eigen gezin werkt, gebeurt dat veel minder. Het aantal dat er hier in het boerenbedrijf werkzaam is vermindert vrijwel niet. Verder blijven de arbeiders, die er in zandstreken ook wel zijn, eerder in het gebied wonen, doordat ze meestal grond bezitten.

De bevolkingstoename is in Ede echter niet alleen groter dan

in de klei- en veenstreken, maar ook groter dan in vele dorpen die op de zandgrond liggen, als Scherpenzeel, Woudenberg en de gemeenten van de N.O. Veluwe. Dit komt doordat deze plaatsen niet als Ede industrie hebben. De landbouw, ook het gemengd bedrijf van de zandgrond, is meestal niet in staat een enigszins groot geboorte-overschot op te nemen. Ede is in dit opzicht te vergelijken met het midden van N. Brabant, waar zowel industrie als landbouw zijn en de invloed van deze moeilijk van elkaar te scheiden is. De grote plaatsen, maar ook de omliggende dorpen, ondergaan daar de invloed van de industrie. Zo is het ook met Ede, dat door de Vooys een „typisch concentratiepunt op het platteland" genoemd wordt [14]).

De steeds grotere betekenis van de industrie blijkt uit de veranderingen in de beroepsindeling.

Van de in beroep werkzamen werkten er in Ede in:

	1909	1930
Landbouw	46,8%	34,9%
Nijverheid	20,5%	36,4%
Handel en Verkeer	9,5%	14 %
Overige beroepen	23,2%	14,7% [15])

De toename van het aantal personen werkzaam in de verschillende beroepen, bedroeg van 1910–1930 in de nijverheid 206%, in de landbouw 25%, in handel en verkeer 134%, terwijl de bevolking in zijn geheel met 58% toenam.

Hoewel de beroepsindelingen van 1909 en 1930 niet in alle opzichten gelijk zijn, valt uit deze gegevens toch wel op te maken dat de groep nijverheid verreweg het meest vooruit is gegaan en dat ook het aantal personen werkzaam in handel en verkeer sterker toegenomen is dan de bevolking in zijn geheel. De landbouw nam in deze tijd nog wel velen op, maar ging relatief bezien zeer in betekenis achteruit.

Wie vormden nu deze aanwas in de verschillende groepen?

1e. In de landbouw. Hier is vrijwel alleen sprake van een „natuurlijke groei". De nieuwe landbouwers komen bijna geheel voort uit de groep zelf, het zijn kinderen van boeren en landarbeiders, meestal uit Ede of een aangrenzende gemeente.

(Zie hierover hfdst. III C).

Van 239 personen uit een bepaalde landelijke buurt, waren geboren in

Ede	aangr. gemeente	gem. op grotere afstand
74,5%	16,7%	8,8%

Gevallen van lieden die vanuit een andere groep tot die der landbouwers overgaan, komen vrijwel niet voor.

2e. In handel en verkeer. Hier heeft een grote aanvulling uit andere groepen plaats, waarbij verschil op te merken is tussen het dorp Ede en de kleinere dorpen en buurten. In de laatste wordt deze groep meer uit zichzelf aangevuld, wat overeenkomt met de plattelandstoestand, dat de handwerkers en in distributie werkzamen groepen met beroepscontinuïteit vormen [16]).

Een aantal personen uit de groep der landbouwers gaan ook in de buurten wel in de handel. Veel zijn dit er echter niet. (Zie hfdst. III C).

In het dorp Ede zijn zeer veel winkeliers en handelslieden die zich er van buiten af gevestigd hebben. Hieronder zijn verscheidenen die in Ede in militaire dienst geweest zijn en daardoor hier relaties kregen, ook oud beroepsmilitairen en verder vele anderen die vroeger niet in „handel en verkeer" werkzaam waren.

Het verschil op dit gebied tussen het kleinere en meer landelijke dorp Lunteren en Ede, blijkt wel uit de resultaten van een onderzoek naar de afkomst van een aantal winkeliers in deze dorpen.

Van 114 personen, behorende tot winkeliersgezinnen te Lunteren waren geboren in:

de gemeente Ede	aangr. gem.	andere gem.
72%	8,7%	19,3%

Van 373 personen, behorende tot winkeliersgezinnen in Ede waren geboren in:

de gemeente Ede	aangr. gem.	andere gem.
43,4%	9,7%	46,9%

Nog sterker blijkt het verschil in afkomst van deze middenstanders, wanneer we de kinderen die al weer voor een groter ge-

deelte hier geboren zijn, buiten beschouwing laten en alleen op de man en de vrouw letten.

	geb. in gem. Ede		aangr. gem.		andere ge	
	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.
Winkeliers te Lunteren:	64%	50%	12%	16,6%	24%	22,4%
Winkeliers te Ede:	27,8%	29,8%	14%	10,7%	58,2%	59,7%

De winkeliers van Ede, maar ook de beambten van de spoorwegen, het personeel van de banken e.d. zijn voor het grootste deel immigranten. Deze groepen, die in de latere tijd sterk toegenomen zijn, worden niet vanuit de Edese bevolking aangevuld. De oorspronkelijke Edese bevolking werkt zich in het algemeen niet op tot „middenstanders".

3e. In de nijverheid. Hierin komt een klein aantal, vooral vaklieden met een eigen zaak als smeden en timmerlieden, uit de groep te Ede zelf voort en ook de arbeiders te Geld. Venendaal die in de textielfabrieken werken, doen dat voor een groot deel van geslacht op geslacht. Verder had er een grote aanvulling vanuit andere groepen plaats, ten eerste wel uit de landbouwers uit de gemeente zelf. Vroeger emigreerden er vele boeren en landarbeiders, maar met de vestiging van de kunstzijdefabriek, waarop landarbeiders, boerenzoons en dochters werk konden krijgen, veranderde dat en bleven er velen hier. (Zie hfdst. II C). Ook kwamen er echter een groot aantal immigranten, voor een deel lieden die al in fabrieken werkzaam geweest waren en vaklieden die hier als zodanig te werk gesteld werden, maar eveneens ongeschoolden die in allerlei vakken werk vonden.

Met de opkomst der industrie gaat een grote immigratie gepaard. Deze komt tot uiting in de immigratiecijfers en in het percentage der bevolking dat in verschillende jaren in de gemeente geboren is.

Geboren in de gemeente in 1879		andere gem. in Gelderl.	gem. buiten Gelderl.	buiten Nederl.
te Ede	77%	10,3%	10,7%	—
Venendaal	71%	8,7%	21 %	—
Gelderland	69%	20 %	9,3%	—
Nederland	67,2%	21,3%	9,5%	—

Geboren in de gemeente		andere gem. in Gelderl.	gem. buiten Gelderl.	buiten Nederl.
in 1920				
te Ede	70,4%	10,3%	18,4%	0,9%
gem. 20–50000 inw.	56,1%	21,7%	18,4%	3,8%
Nederland	61,7%	21,3%	14,2%	2,8%
in 1930				
te Ede	63,1%	12,7%	22,7%	1,5%
gem. 20–50000 inw.	53,1%	23 %	18,9%	4,9%
Nederland	59,6%	21,7%	15,2%	3,5% [18])

Het vrij hoge percentage in een andere provincie geborenen te Ede en het nog hogere te Venendaal, wordt veroorzaakt door de ligging van deze gemeenten aan de grens van een provincie.

Het percentage in de gemeente geborenen nam in deze vijftig jaar dus af met 14%, en in de laatste tien jaren waarin de industrie in Ede betekenis kreeg, alleen met 7 percent. De afname in de genoemde vijftig jaar was hier sterker dan in het gehele land, waar ze ongeveer 8% bedroeg en in de laatste tien jaar zeer veel sterker; in het land bedroeg ze toen slechts 2%.

De immigranten vestigden zich wel in alle delen der gemeente, maar toch het meest in het dorp Ede. De gehele bevolking concentreerde zich in het algemeen steeds sterker in de kommen der dorpen.

Er woonden in de dorpskommen		alleen in de kom v. h. dorp Ede	verspreid en in de buurten
1859	25,3%	10,3%	74,7%
1930	61,3%	32,8%	38,7% [19])

De bevolkingsdichtheid is nog steeds gering.

Aantal inwoners per km².

		1930	
Ede	93	Ermelo	70
Gelderland	165	Barneveld	78
Nederland	243	Opsterland	84
		Haarl'meer	144
		Apeldoorn	178
		Rheden	280
		Venendaal	432
		Almelo	835

Rekening houdend met de zich nu voordoende verschijnselen, is het waarschijnlijk dat Ede nog een grote toevloeiing van personen uit andere gebieden zal houden. Juist de zandstreken waar door ontginning uitbreiding der landbouw plaats vindt en nieuwe industrieën gevestigd worden, zijn de gebieden met de grootste bevolkingstoename. Er is hier nog een zeer dunne bevolking en het is niet onwaarschijnlijk dat de vestiging nog in belangrijke mate zal blijven voortgaan.

E. Groeperingen in deze tijd

a. De kerk.

De Veluwe heeft een streng Protestantse bevolking en Ede maakt als deel der Veluwe hierop geen uitzondering. De inwoners van Ede behoorden vroeger vrijwel allen en behoren nu nog overwegend tot de Nederduits Hervormde kerk. Op de vragen die de commissie der Gelderse Synode omtrent de toestand te Ede in 1798 aan de kerkeraad stelde, antwoordde deze o.a., dat er in het kerspel Ede woonden Hervormden en verder nog zeven Luthersen, zes Roomsen en vier Joden.

De indeling naar de kerkgenootschappen was in 1859:

N.Herv.	Chr. Afgesch.	Luth.	R.K.	Isr.	Andere kerk
97,6%	0,1%	0,1%	1,5%	0,3%	0,4%

Geen Veluwse gemeente is in die tijd zo overwegend Hervormd als Ede. Putten met 93% en Heerde met 90% Hervormden komen Ede nog het meest nabij.

In 1879 zijn de verhoudingen:

N.Herv.	Chr. Afgesch.	Luth.	R.K.	Isr.	Andere kerk
97,8%	0,1%	0,3%	0,9%	0,2%	0,2%

De toestand is enigszins veranderd in 1889, doordat zich hier met de doleantie een vrij grote groep Gereformeerden van de Nederduits Hervormde kerk afscheidde.

De indeling is dan:

N.Herv.	Geref.	Chr. Afgesch.	Luth.	R.K.	Isr.	Doopsgez.	Andere
81,7%	14,7%	1,1%	0,3%	1,1%	0,3%	0,2%	0,6%

In enkele andere Veluwse gemeenten is de afscheiding van Gereformeerden niet zo groot geweest, waardoor in deze tijd Putten met 82% en Epe met 82% een iets groter percentage Hervormden hebben dan Ede.

In 1920 omvatten de verschillende kerkgenootschappen te Ede:

N.H.	Ger.	C.A.	Luth.	R.K.	Isr.	Doopsg.	Rem.	Andere-	Geen kerk
76,4	14,6	1,3	0,4	2,6	0,05	0,3	0,3	2,8	1,3%

en in 1930:

N.H.	Ger.	C.A.	Luth.	R.K.	Isr.	Doopsg.	Rem.	Andere-	Geen kerk
68,1	12,2	1,7	0,4	5,3	0,03	0,2	0,2	6,1	5,6%

In de latere jaren is Ede dus niet meer zo sterk Hervormd als vroeger en zo hebben in 1930 verschillende gemeenten op de Veluwe, zoals Putten met 84%, Heerde met 81% en Epe met 77%, een veel groter percentage Hervormden onder hun bevolking dan Ede.

Wat de aangrenzende gemeenten betreft, zo heeft Barneveld ook een overwegend Hervormde bevolking. In 1859 behoorde er 80%, in 1930 61% der inwoners tot de Nederduits Hervormde kerk, maar tevens vindt men hier vrij veel Rooms Katholieken, in 1859 waren er 10,7% en in 1930 6,3% Rooms Katholiek, terwijl Wageningen steeds minder Hervormd was en zeer veel Rooms Katholieken telde, in 1859: 21,2% en in 1930: 20,8%, evenals Apeldoorn, met in 1859: 79% Hervormden en 13% Rooms Katholieken en in 1930 57% Hervormden en 13% Rooms Katholieken.

Het meest overeenkomend met Ede en het meest „Veluws" in dit opzicht, is wel Venendaal. Hier behoorden in 1859 tot de Nederduits Hervormden 90,8%, tot de Rooms Katholieken 4,3% der bevolking, in 1889 tot de Nederduits Hervormden 84,2%, de Gereformeerden 10,9%, de Rooms Katholieken 2,3% en in 1930 tot de Nederduits Hervormden 68,2%, de Christelijk Gereformeerden 4,7%, de Gereformeerden 9,3%, de Rooms Katholieken 2,3%, en tot andere kerkelijke gezindten 12,6%, terwijl 1,7% der bevolking kerkloos was[1]).

In de 19e eeuw bestonden wat de godsdienst betreft, tussen bepaalde streken grotere verschillen dan tegenwoordig. Het ene gebied had een uitgesproken Rooms Katholieke bevolking, het andere een vrijwel geheel Protestantse. Zo had Barneveld in die tijd vrij veel Katholieken, doordat het de overgang vormde naar de Rooms Katholieke streek van N.O. Utrecht en Wageningen doordat het de overgang was naar de meer Rooms Katholieke Zuidelijke streken. Ede en Venendaal behoorden echter tot het vrijwel geheel Protestantse gebied der Veluwe.

Historische omstandigheden, gebeurtenissen in de 16e en 17e

eeuw, verklaren deze verbreiding. In de loop van de 20e eeuw en vooral in de tijd na 1920 is hierin veel verandering gekomen. In Barneveld ging b.v. het aantal Rooms Katholieken achteruit, zo ook in Venendaal, terwijl het in Ede vooruitging. Eveneens vermeerderde het aantal tot geen kerk behorenden in deze plaats sterker dan in de hiervoor genoemde gemeenten en werd het percentage dat deze groep inneemt hier hoger dan in de meeste andere Veluwse gemeenten, met uitzondering van Apeldoorn en de dorpen op de Veluwerand. Het aangrenzende Barneveld heeft onder zijn bevolking maar 1,8% onkerkelijken en Venendaal 1,7%.

Mej. Dr. Venema zegt dat het opvallend is dat Arnhem, Apeldoorn, Rheden en Renkum, dit zijn de plaatsen die men gemakkelijk bereiken kan, de enige gemeenten zijn waar het percentage der tot geen kerkgenootschap behorenden de laatste jaren groot is geworden. Weliswaar hebben deze plaatsen veel hogere percentages dan Ede (van 17,6% tot 9,3%) maar toch is ook hier de toename van de groep onkerkelijken opmerkelijk. Van 1920 tot 1930 nam ze er toe van 1,3% tot 5,6% der bevolking. De door Mej. Venema genoemde makkelijke bereikbaarheid verklaart het verschijnsel slechts ten dele, daar gemeenten als Putten, Ermelo en Harderwijk toch alle aan een grote verkeersweg en een spoorweg gelegen zijn en maar geringe percentages van personen die tot geen kerkgenootschap behoren, tellen [2]). De kerklozen namen in veel plaatsen en zo ook te Ede toe, doordat er nieuwe middelen van bestaan en vooral industrie kwamen, waardoor er zich nieuwe bewoners met andere denkbeelden en meer los van de traditie vestigden. Het is in Ede niet zozeer het geval, dat de oude bevolking de kerk verliet als wel dat de nieuwe bewoners niet kerkelijk waren. De meeste onkerkelijken vindt men in de nieuwe arbeidersbuurten en het dorp Ede, terwijl in de landelijke buurten met een hoofdzakelijk in Ede geboren bevolking, vrijwel allen tot een kerkgenootschap behoren en de meesten naar de kerk gaan. (Zie hfdst. III C).

Van de gezinnen in een landelijke buurt waren Nederduits Hervormd 94,1%, Gereformeerd 3,9%, van een aantal winkeliers te Ede, waaronder vele van buiten gekomenen, Nederduits Hervormd 68,5%, Gereformeerd 10,1%, Rooms Katholiek 7,9%, tot verschillende kerkgenootschappen behorende 9% en kerklozen 4,5% [3]).

Grootgrondbezit gepaard gaande met patriarchale toestanden, bevordert in het algemeen de kerkelijkheid. Hierop wijst o.a. Dr. Kruyt [4]). De boerenbevolking van Ede, die geen patriarchale

toestanden kent zoals die in het Westen der Gelderse Vallei, is echter niet minder kerkelijk dan deze.

Het aantal Nederduits Hervormden nam in Ede van 1859 tot 1930 toe, van 9385 tot 20915, d.i. met 122,3%, terwijl de gehele bevolking in die tijd toenam van 9616 tot 30688, d.i. met 218%. Vergelijken we echter 1889, een jaar waarin de afscheiding der Gereformeerden reeds plaats gevonden had met 1930, dan zijn de Hervormden in die tijd toegenomen met 95%, de Gereformeerden met 83% en de gehele bevolking met 135%.

Van 1889 tot 1930 had Ede een vestigingsoverschot van 2372 personen, terwijl alleen in de laatste tijd van 1920–1930 dat overschot 3251 bedroeg.

Onder de immigranten en vooral onder hen die zich de laatste tijd hier vestigden, zal men in hoofdzaak de tot geen kerkgenootschap behorenden, die in 1930 1622 zielen omvatten, hebben te zoeken.

Wanneer men de grootte der bevolking in 1930 vermindert met het vestigingsoverschot, dan bedraagt het aantal zielen in dat jaar 28316. Alleen rekening houdende met de toename veroorzaakt door het geboorte-overschot, is er van 1889 tot 1930 een groei van 13097 tot 28316, d.i. met 115%. De toename der Hervormden blijft dus ook zo nog 20% bij die der gehele bevolking ten achter. Hierbij zal van invloed geweest zijn dat onder degenen die vertrokken, een groot vertrek was er vooral in de perioden 1889–1899 en 1909–1919, meer Hervormden geweest zullen zijn dan onder degenen die hier kwamen. Een aantal Hervormden behorend tot de oude bevolking, is er echter wel tot de onkerkelijken overgegaan, maar groot is dit aantal niet.

Overgang van de Hervormden naar de Gereformeerden heeft na de doleantie niet veel meer plaats gehad, de Hervormden namen in het tijdperk 1889–1930 zelfs meer toe dan de Gereformeerden en wel respectievelijk met 95 en 83%. Van 1889 tot 1920 bleef het aandeel der Gereformeerden in de bevolking ongeveer gelijk (14,7 en 14,6%), maar na deze tijd begon de vermindering. Zelfs absoluut beschouwd ging hun aantal achteruit en wel van 3262 tot 3157, terwijl in die tijd de Hervormden vooruitgingen van 17038 tot 20915. Van de Gereformeerden zullen dus een aantal overgegaan zijn tot andere kerken of tot de onkerkelijken, hoewel er ook meer vertrokken kunnen zijn. Dit is hier dus anders dan b.v. in Wageningen, waar de Gereformeerden in deze tijd toenamen, waarop de vestiging van nieuwe inwoners echter wel invloed had[5]).

De inheemse boerenbevolking, is hier vrijwel geheel Nederduits Hervormd gebleven, de Gereformeerden vindt men vooral onder de winkeliers, beambten, in het algemeen onder de kleine middenstanders en ook wel maar niet zoveel, onder de arbeiders. Terwijl b.v. in de Hervormde kerken te Ede zowel als te Lunteren de boerenkleding, speciaal de witte mutsen der vrouwen, van een groot deel der bezoekers opvalt, is deze kleding in de Gereformeerde kerk maar schaars vertegenwoordigd.

De boerenbevolking is in dit opzicht weer meer conservatief geweest; voor de overgang naar de Gereformeerde kerk was toch een stap nodig die enig initiatief vereiste. In Wageningen was dit precies zo[5]). Wel is er echter een bepaalde boerengroep die vrijwel geheel Gereformeerd is, n.l. die te Bennekom. Deze boeren weken in allerlei opzichten van de verdere bevolking af. Ze waren zeer ondernemend, gingen b.v. al vroeg tot nieuwe landbouwmethoden over en vertoonden ook initiatief op kerkelijk gebied.

De boerenbevolking van de verdere delen der gemeente is over het algemeen, maar speciaal op landbouwgebied, (zie hierover hfdst. II B) later tot ontwaking gekomen.

Typerend is ook dat er onder de gemeenteraadsleden van Ede naar verhouding veel Gereformeerden voorkomen. In de raad van 1931–1935 behoorden er 5, d.i. 26% der leden tot de Gereformeerden, terwijl deze 12% der bevolking vormden en 11 d.i. 48% tot de Nederduits Hervormden, die 68% der inwoners omvatten in 1930[6]).

Tussen het initiatief op materiëel en geestelijk gebied behoeft niet altijd overeenstemming te bestaan, de Edese boeren vertoonden het eerste wel, het tweede niet. Toch is er wel enig verband, zoals uit het geval van de Bennekomse boeren blijkt.

De Rooms Katholieken kwamen hier in vroegere tijd vrijwel niet voor. In de 18e eeuw is er in het kerspel Ede b.v. maar één Rooms Katholiek gezin, dat in 1796 bezocht wordt door de ouderlingen der Nederduits Hervormde kerk, die het een contract laten tekenen waarin het afstand doet van de rechten op de kerk, maar waarbij het het recht behoudt te Ede te laten begraven[7]). Ook in de 19e eeuw zijn er maar weinig Katholieken, zelfs tot aan 1920 blijft het aantal gering. Na dit jaar nam deze groep toe, tegelijk met die der onkerkelijken. Terwijl in Wageningen het percentage Rooms Katholieken iets afnam (1859: 21,2%; 1930: 20,8%), nam het in Ede toe[8]). Hierbij is van invloed dat de immigranten te Wageningen voor een deel intellectuelen wa-

ren, die werkten aan de Landbouwhogeschool, w.o. maar weinig Rooms Katholieken, terwijl die te Ede hoofdzakelijk arbeiders waren, w.o. een groot aantal Rooms Katholieken. In de woningbouw der Vooruitgang treft men vele Rooms Katholieke gezinnen aan. In dit deel der gemeente, in de buurt van het station, staan ook de enige Rooms Katholieke school en kerk, die er hier zijn.

Ook treft men echter nog wel Rooms Katholieken aan onder de winkeliers. Van 89 gezinnen behorend tot de winkeliersstand te Ede, behoorden in 7,9% der gevallen man en vrouw tot de Rooms Katholieke kerk en in 2,2% de man tot de Hervormde en de vrouw tot de Rooms Katholieke. Deze gezinshoofden waren allen in een andere gemeente geboren.

De vrijzinnigen als Remonstranten, Doopsgezinden, Vrijzinnig-Hervormden, zijn ook bijna allen personen, die zich hier van buitenaf gevestigd hebben. Hun aantal is in de latere jaren toegenomen, maar van betekenis is het nooit geworden.

Een aantal vrijzinnigen uit deze verschillende groepen heeft zich verenigd in de Protestantenbond, welke geregeld kerkdiensten houdt te Ede en Lunteren. Gezamenlijk met enkele afdelingen in omliggende gemeenten hebben Ede en Lunteren nu een eigen predikant. De leden van deze groep behoren tot de meer ontwikkelde middenstand. Te Ede bevinden zich er militairen en ambtenaren, te Lunteren verscheidene gepensioneerden, renteniers en personen die voor hun gezondheid zich hier vestigden, onder.

Verder zijn er nog enkele orthodoxe groepen zoals de Christelijk Gereformeerde, die in de loop van de tijd wel iets toegenomen is (van 1859-1930 van 0,1 % tot 1,7 %) maar toch nooit zeer grote betekenis gekregen heeft. De aanhangers vindt men onder de kleine middenstanders en in bepaalde delen der gemeente ook onder de boeren. In het Z.W., in Ederveen en Venendaal, vindt men vele Chr. Gereformeerden en tot andere dergelijke kerkgenootschappen behorenden. In het Oosten der gemeente treft men deze groepen slechts zeer weinig aan, de bevolking van Otterlo en Harskamp is vrijwel geheel Nederduits Hervormd.

De Joden zijn hier nooit talrijk geweest, maar toch beschikten ze in de 18e en het begin der 19e eeuw over een eigen begraafplaats te Ede, die echter in het einde van die eeuw door geloofsgenoten uit Venendaal onderhouden moest worden, daar er hier in die tijd vrijwel geen Joden meer waren.[10]) In Venendaal waren ze handelaars en ook nu nog zijn ze er handelsreizigers. In

Ede zijn er enige nu aan de kunstzijdefabriek werkzaam en ook is er een enkele Joodse winkelier. Als groep oefenen ze er generlei invloed uit. Hun aantal bedroeg in de gemeente Ede waartoe ook Gelders Venendaal behoort, waar er in vroegere tijd een vrij groot aantal woonden, in 1839: 21, 1889: 41, 1920: 10, en in 1930: 16. We constateren dus ook hier het verschijnsel dat de Joden van het platteland en de dorpen wegtrekken.[11])

De Nederduits Hervormde kerk te Ede is reeds zeer oud. Op de haar door de Gelderse Synode in 1798 gestelde vragen deelt de kerkeraad mee dat de kerk gesticht is in Ao. 1426. (Zie hierover hfdst. I D) en sedert de reformatie aan de Gereformeerden behoort en verder dat de kerk zich onderhoudt uit de inkomsten verkregen door het verhuren van zitplaatsen, begraven van doden en uitgangen van landerijen.[12])

De kerkeraad van Ede neemt meest een zeer eigen standpunt in. Wel heeft de predikant hier soms invloed op, maar deze houding heeft toch steeds de instemming van de kerkeraad. Het feit dat de kerkeraad onder verschillende predikanten op dezelfde wijze optreedt, wijst er verder wel op dat deze handelwijze ook van de kerkeraad zelf uitgaat.

Vaak strijdt ze tegen de Synode, zo o.a. bij het vaststellen van een concept reglement der Nederduits Hervormde kerk in 1815. Haar opvattingen blijken wel uit de verklaring die ze in 1846 aan de Synode doet, waarin gezegd wordt dat een reglement alleen tot stand behoort te komen na raadpleging van de gemeenten en dat dit nu niet geschied is daar de Synode zelf het concept reglement heeft opgemaakt, dat ze de Synode erkent als een administratief lichaam, maar niet als een instelling die in waarheid de Nederduits Hervormde kerk in ons land vertegenwoordigt en ze daarom een werkelijk vertegenwoordigende vergadering verlangt om te beraadslagen over de wijze waarop de Nederduits Hervormde kerk volgens God's woord behoort te worden bestuurd. Ook kan ze geen reden vinden waarom na de plaats gehad hebbende scheiding tussen kerk en staat, in het reglement nog melding gemaakt wordt van den koning en zijn gemachtigden.

Na het inkomen van het concept reglement voor het kerkelijk opzicht, deelt ze mee, dat ze met leedwezen de ongereformeerde en onchristelijke strekking van het concept, om onze historische en in het bloed der vaderen gegrondveste kerk van haar eigen grondslag en belijdenis af te willen rukken, opgemerkt heeft.

Steeds staat ze op een zeer rechtzinnig standpunt en keert zich tegen alle modernisme. Zo zendt ze in 1854 een protest tegen de voorgenomen nieuwe bijbelvertaling en betuigt haar adhaesie aan het protest van de classis Harderwijk tegen het beroep van Ds. Meyboom van Groningen naar Amsterdam. De gemeente deelt dit standpunt volkomen, wat b.v. ook wel blijkt bij de invoering van de gezangen, waartoe de predikant en enige ouderlingen ten behoeve van de meerdere rust in de Nederduits Hervormde kerk, besluiten. Verreweg het grootste deel der gemeente weigert de paar gezangen die achter in de psalmbundel opgenomen waren, te gebruiken [13]).

Ook na het uittreden der Gereformeerden blijven in deze kerk grotendeels dezelfde opvattingen overheersen. De leden behoren voor een groot deel tot de richting van de Gereformeerde bond en zo ook de predikanten.

Oude gebruiken zijn hier niet veel overgebleven. De Paasvuren werden al in het einde der 18e eeuw verboden, maar bleven nog lang bestaan. Aan het einde der eeuw waren ze echter zogoed als verdwenen. Ook andere Paasgebruiken werden niet meer geduld.

Van der Ven zegt hierover: De streng Calvinistische wereldbeschouwing der ingetogen Veluwse bevolking, heeft met zich gebracht dat er op de Over en Neder Veluwe maar weinig folkloristische elementen aan te wijzen zijn in de zeldzame feestvieringen. In de laatste tijd nemen de oude gebruiken onder invloed van buiten, o.a. door de bemoeienis van de vereniging voor vreemdelingenverkeer weer toe [14]).

Wel zijn er hier steeds enkele andere oude gewoonten die een Christelijke vorm aangenomen hebben blijven bestaan, zoals b.v. de bid- en dankdagen voor de oogst. Deze worden hier regelmatig in alle Hervormde kerken gehouden. Ze passen bij de godsdienstige opvatting die de meeste boeren hier hebben, dat materiële welvaart een beloning van God is voor een goede levenswandel.

In dit opzicht komt Ede overeen met de Saksische streken in het Oosten van het land [15]).

De kerk probeert steeds door het steunen van allerlei maatregelen die haar hier toe geëigend voorkomen, de Zondagsrust te bevorderen.

In 1902 verzoekt de kerkeraad b.v. aan het gemeentebestuur alle herbergen de gehele Zondag te sluiten en ook later worden telkens dergelijke verzoeken gedaan [16]).

De opvattingen van de kerk doordringen hier het gehele open-

bare leven en komen ook tot uiting in verordeningen van de gemeente, die het voetballen op Zondag bemoeilijken, een zwembad verbieden Zondags te openen, een algehele Zondagssluiting der winkels, een voorstel van B. en W. om alle café's en hotels Zondags te sluiten, het beperkte spoorwegverkeer op de locaallijnen en het geheel niet rijden van verschillende autobusdiensten [17]). Deze opvattingen vormen in verschillende opzichten een belemmering voor het vreemdelingenverkeer.

De Gereformeerden staan hierin in hoofdzaak op hetzelfde standpunt als de Hervormden, maar nemen toch vaak niet zo'n streng standpunt in. Bij het debat in de raad over de algehele Zondagssluiting der café's, wijst een Gereformeerde erop, dat de overheid de plicht heeft te zorgen voor Zondagsrust, maar dat ze niet tot Zondagsheiliging kan dwingen, waarom hij zich ook tegen deze verordening verklaart [18]).

Men stelt van kerkelijke zijde prijs op het handhaven van oude vormen, nooit ziet men zoveel mensen in de oude boerenkleding als Zondags op kerktijd. De leden der kerkeraad, de ouderlingen, lopen dan met hoge hoeden die soms meerdere generaties gediend hebben. In alles wat met de kerk te maken heeft wordt een grote vormelijkheid in acht genomen. Voor de catechesatie moet men op een bepaalde manier gekleed zijn, een meisje durft daar b.v. niet met haar blote hoofd of met een muts op heen te gaan, daar de dominee vindt dat men daar alleen met een hoed op behoort te komen e.d.

Hoewel er op dit gebied van een zekere verslapping bij de jongeren sprake is, zijn deze opvattingen bij velen toch ook nog vast verankerd en vaak tot werkelijke overtuiging geworden. Bij een vraag aan jongeren gesteld of ze op Zondag ook niet mochten schaatsenrijden, werd er ook geantwoord: mogen? Ik wil het niet.

Over het algemeen wordt de Zondagsrust hier ondanks de aanwezigheid van vele militairen en des zomers van vreemdelingen met veelal andere opvattingen, nog goed in acht genomen.

Ede en de andere dorpen maken Zondags een stille indruk.

De verslagen der kerkvisitatie delen ook herhaaldelijk hetzelfde mee als in 1912, in welk jaar het verslag zegt: De Zondagsrust is goed te Ede, Lunteren, Otterlo en heel goed te Bennekom [19]).

De rust is hier des Zondags niet minder dan in een plaats als Barneveld met weinig vreemdelingenverkeer.

Zoals overal omvat de Hervormde kerk een aantal personen die niet meer deelnemen aan het kerkelijk leven. Men treft

dezen het meest aan onder van buiten gekomen arbeiders en middenstanders, hoewel ze ook onder de oude boerenbevolking niet ontbreken. (Zie hfdst. III C). Over het algemeen is het kerkbezoek hier echter goed. De kerkvisitatie vanwege de Synode der Nederduits Hervormde kerk deelt b.v. over de Zondagsviering in 1922 mee, dat het kerkgaan in Lunteren beslist goed is en in 1918 van Ede, dat het kerkbezoek in Ede „zeer goed" is. In 1917 zijn er in de classis Arnhem een groot aantal klachten over verschillende gemeenten, maar van Ede worden weer „uitstekende opkomsten" gemeld en ook over Bennekom is men tevreden. In 1912 werd meegedeeld dat de opkomst te Ede, Lunteren, Bennekom en Otterlo goed is.

De mededelingen over het kerkbezoek in de dorpen der gemeente Ede zijn steeds van gunstige aard, dit kan echter niet gezegd worden van het verdere kerkelijke leven. De activiteit van de kerk laat op velerlei gebied sterk te wensen over. Zo wordt er in de verslagen b.v. herhaaldelijk gewag gemaakt van pogingen buiten de gewone prediking om het kerkelijk leven op te wekken, o.a. door godsdienstonderwijs en verenigingsleven, maar bij dergelijke werkzaamheden wordt Ede nooit genoemd. Het verslag van 1918 zegt over de classis Arnhem, dat er hier in veel gemeenten goed gewerkt wordt op het gebied der wijkarbeid, bijbelverspreiding, zang- en jongemannen verenigingen en Zondagscholen, maar dat het hiermee te Ede, Lunteren en Renkum mager gesteld is, terwijl er verder nog omtrent de Christelijke werkzaamheden, niet direct van de kerk uitgaande, gezegd wordt, dat er in de classis Arnhem veel van dit werk gebeurt, maar dat Otterlo met 1100 zielen slechts 1 meisjesvereniging heeft en dat Lunteren op dit gebied wel tot de uitzonderingen schijnt te horen, daar er vanuit deze plaats met 3500 zielen op de vraag omtrent deze werkzaamheden geantwoord wordt met „niets".

In 1920 bericht men: de meeste gemeenten tellen vele verenigingen op Christelijken grondslag, maar Bennekom, Lunteren en Otterlo, waar alleen jongelingsverenigingen zijn, blijven wel erg bij hun tijd ten achter[20]).

Ook een tehuis voor ouden van dagen ontbreekt hier b.v. Herhaaldelijk wordt er over de geringe activiteit op verenigingsgebied in vrijwel alle dorpen van deze streek geklaagd. Dit duidt er wel op, dat deze niet alleen te wijten is aan gebrek aan voortvarendheid der predikanten.

In de laatste tijd komt hierin echter wel wat verandering, o.a.

door het voorbeeld van andere plaatsen, maar ook van andere kerken, zoals de Gereformeerde, in de plaats zelf, door een soort concurrentie, het gevaar dat anderen de jeugd met deze instellingen zullen trekken. De nieuwe bevolking die zich hier na 1920 vestigde, met de vele Katholieken en onkerkelijken, vertoonde op verenigingsgebied een vrij grote activiteit. Ook jeugdverenigingen zoals de A.J.C., en Rooms Katholieke jeugdorganisaties kwamen hier tot stand.

Zo kwam er ook in Hervormd kerkelijke kringen verandering en ging men daar het werk van de jongelingsverenigingen en andere jeugdgroepen meer bevorderen. Nu zijn er te Ede meerdere jongelingsverenigingen, waaronder twee op Gereformeerde grondslag, die tezamen wel jeugddiensten houden in de Hervormde kerk waar soms een 500 personen aanwezig zijn [21]). Ook beschikken de Hervormde jeugdverenigingen tegenwoordig over een eigen verenigingsgebouw, genaamd „Ons Huis".

Hervormde Zondagscholen had men hier lange tijd weinig, ontbraken zelfs geheel in sommige dorpen. Zo was er te Lunteren met zijn kleine groepje vrijzinnigen tot voor enige jaren wel een Zondagschool van de Protestantenbond, maar niet een van de Nederduits Hervormde kerk. Tenslotte kwam men er dan ook van Hervormde zijde toe een dergelijke school te stichten.

Met het kerkelijk leven in de Hervormde kerk is voorts nauw verbonden de afdeling van de Gereformeerde bond tot verdediging van de waarheid in de Nederduits Hervormde kerk, welke vergaderingen houdt die gewoonlijk zeer goed bezocht worden en verder zijn er hier in de loop van de tijd nog tal van andere verenigingen op Christelijke grondslag ontstaan, die minder direct met het kerkelijk leven in verband staan. (Zie hierover c).

Bij de Gereformeerden is het kerkbezoek ook steeds uitstekend. Verder vertonen ze een opgewekt kerkelijk leven en een grote opofferingsgezindheid voor hun kerk, die wel zeer duidelijk blijkt uit de grote bedragen die ze hiervoor opbrengen. Zo stichtte men in 1929 b.v. naast de kerk die in het Noorden van Ede staat, nog een evangelisatielokaal in het Zuiden en kon het bedrag van *f* 26000 dat dit gebouw kostte in 1934 al voor twee derde afbetalen, terwijl men tevens in die tijd nog een hulppredikant aangesteld had die in 1932 zelfs door een gewonen predikant vervangen was, waarvoor de gemeente ook nog het geld op moest brengen. Toen er nu in 1934 een nieuw verenigingsgebouw ten be-

hoeve van de vele Gereformeerde verenigingen gezet werd, dacht men de benodigde *f* 6000 niet geheel van de kerkeleden te kunnen krijgen. Maar ook ditmaal kreeg men het geld; men haalde zelfs bij een rondgang in de gemeente meer dan het benodigde, n.l. *f* 8600 op[22]).

Onder de Gereformeerden is gewoonlijk een vrij sterke band, in vele gevallen steunen ze elkaar. Dit leidt echter soms tot de uitsluiting van andersdenkenden, zo b.v. bij het kiezen van leveranciers e.d.

De Gereformeerden die voor een veel groter deel dan de Hervormden uit personen die van buiten kwamen bestaan, zijn meer vrij van traditie, gaan niet zo in de oude sleur steeds voort en vertonen meer ondernemingsgeest. Door de tegenstelling tot de verdere bevolking, die vroeger echter van meer betekenis was dan nu, sloten ze zich nauw aaneen.

Die aaneensluiting vindt men nog sterker bij de Christelijk- en Oud Gereformeerden, die men vooral bij Venendaal aantreft. Deze Gereformeerde groepen hebben vaak geen eigen predikant, maar houden in hun lokalen leesdiensten waarin één van de leden voorgaat. Af en toe treden predikanten uit plaatsen in de omtrek, b.v. uit Barneveld en Venendaal op.

Er is hier vooral bij de arme en weinig ontwikkelde bevolking van Ederveen, maar ook van Venendaal, iets overgebleven van het oude fanatisme en de dweepzucht die b.v. in de 18e eeuw meer over de gehele Veluwe heerste. In die tijd vond men in dit gebied zeer veel sectariërs[23]).

Evenmin hebben de vrijzinnigen, hoewel die onder iets meer invloedrijke groepen in de maatschappij huizen, veel betekenis. Wel waren er een aantal die nuttig werk deden met het oprichten van verschillende neutrale verenigingen, zoals afdelingen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, het Groene Kruis en landbouwverenigingen, die van groot belang voor de gehele bevolking waren. Maar doordat de bevolking zich steeds meer in Christelijk verband is gaan organiseren, is de invloed van deze groep vrijzinnigen op het maatschappelijk leven sterk verminderd.

Wat het kerkelijk leven bij de vrijzinnigen betreft, het kerkbezoek laat in het algemeen veel te wensen over. Tot voor korte tijd hing het erg af van den predikant die er voorging, wat bij de Hervormden en Gereformeerden maar weinig invloed heeft. Dit is echter enigszins veranderd doordat men nu een eigen predikant

heeft. Deze versterkte de band tussen de leden ook wat door het houden van lezingen e.d.

In het algemeen geeft hier de Gereformeerde godsdienst, belichaamd in de Gereformeerde en de Nederduits Hervormde kerk, nog steeds de toon aan.

b. De politiek.

In de 19e eeuw werd na het in betekenis afnemen van de buurtschap, de bevolking bestuurd door personen waarmee ze in het algemeen weinig contact had, die grotendeels geheel andere opvattingen huldigden dan zij. Deze waren dan ook geen eigenlijke vertegenwoordigers van de inwoners. Door het geringe aantal welgestelden waren er slechts enkele kiezers, de grote massa der bevolking had generlei directe invloed op de politiek.

Over de zorg in die tijd door het gemeentebestuur aan de gemeentenaren besteed, viel over het algemeen niet te roemen. Ten dele werd dit echter veroorzaakt door de toen ter tijde algemeen heersende opvattingen omtrent de taak van de overheid. (Zie hierover hfdst. I C). Wel werden er in het einde der 19e en het begin der 20e eeuw door personen uit de „hogere kringen", grotendeels liberalen, veel goede dingen voor de bevolking tot stand gebracht (Zie hfdst. II B), maar dit geschiedde niet doormiddel van de gemeente, de provincie of het rijk.

Met de invoering van het algemeen kiesrecht werd de gemeenteraad meer een werkelijke vertegenwoordiging van de onder de bevolking levende stromingen en dan pas kunnen we een inzicht krijgen in de politieke groepering hier. Zoals overal in ons land vertoont deze een nauw verband met de kerkelijke indeling. De Protestants kerkelijke partijen, de Anti Revolutionnaire en de Christelijk Historische zijn direct verreweg het sterkst en daarnaast betekenen de liberalen, die hier vaak gemeenteraadsleden in de vorm van „neutralen" of „wilden" hebben, aanvankelijk nogal iets. Met de komst van de nieuwe bevolking na 1920, krijgt men meer Rooms Katholieken en Sociaal Democraten. De verhouding tussen de partijen verandert hierna niet sterk meer, de belangrijkste verandering was de toenemende invloed van de Gereformeerde Staatspartij, die vooral de Anti Revolutionnairen veel afbreuk deed. Bij de laatste verkiezingen wonnen de Anti Revolutionnairen zoals overal in het land echter weer aan invloed.

Het aantal stemmen uitgebracht op de verschillende partijen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten, in percenten van het aantal uitgebrachte geldige stemmen:

Tweede Kamer	1929	1933	1937	Prov. Staten 1931	1935
A.R.	24,7	25,4	30,8	27,7	22,6
C.H.	16,5	16,6	16,6	26,6	21,9
St. Geref.	24,2	21,1	19,9	13	17,8
Herv. Ger.	1,1	1,4	0,7	1,7	0,9
R.K.St.P.	5,1	4,3	4,5	4,4	4,1
Vrijh. B.	5,7	4,5	2,4	10,9	7,4
Vrijz. Dem.	4,1	3,8	4,5	2,8	2,5
S.D.A.P.	9,1	11,9	12,2	11	11,4
Commun. P.	0,4	1,2	1,2	1,7	0,8
R.S.A.P.		0,2	0,3		0,1
B.T. en M.P.		0,2	0,1		0,5
R.K. Dem. P.		0,1	0,07		0,6
C.D.U.		1	1,1		1,4
Nat. Herst.		2,2	0,2		
N.S.B.			4,6		8,2
Diverse partijen	9,1	0,3	1,43	0,3	0,3 [24])

De protestants kerkelijke partijen, waartoe de Anti Revolutionnaire, Christelijk Historische, Staatkundig Gereformeerde, Hervormd Gereformeerde partij en ook nog wel de Christen Democratische Unie, hoewel deze ook verscheidene tot geen kerk behorende aanhangers heeft, zijn te rekenen, hebben hier ook nu nog verreweg de meeste invloed. Ze omvatten in de jaren 1929, '31, '33, '35, '37, respectievelijk 66,5, 69, 65,5, 64,6 en 68,5% der kiezers. Dit percentage blijft onder het tot de Nederduits Hervormde, Gereformeerde en andere rechtzinnig Protestantse kerkgenootschappen behorende deel van de bevolking. Dit vormde in 1930 ongeveer 88,5% van de bevolking. De Rooms Katholieke partijen hadden in deze jaren 5,1, 4,4, 4,6, 4,7% en 4,6% der stemmen, wat dus steeds ongeveer 1% minder is dan het gedeelte der bevolking dat de Rooms Katholieke godsdienst belijdt. Hierbij zouden de grotere gezinnen die de Rooms Katholieken vaakal hebben, waardoor men meer kinderen en minder volwassenen, dus minder kiezers zou tellen, van invloed kunnen zijn. Daar de Protestanten hier echter ook grote gezinnen hebben, maakt dat in dit opzicht geen verschil.

Van degenen die tot de rechtzinnig Protestantse kerken be-

horen, stemmen er ongeveer 25% niet op Protestants kerkelijke partijen, van degenen die tot de Rooms Katholieke kerk behoren, 20% niet op Rooms Katholieke partijen.

De Vrijheidsbond, de Vrijzinnig Democratische Bond, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij en Communistische Partij Nederland, die tezamen in 1931 26,4% der stemmen hadden, omvatten dus behalve het grootste deel van de 5,6% kerklozen, 0,5% Remonstranten en Doopsgezinden, ook een groot aantal die tot de Nederduits Hervormde kerk en misschien ook ten dele tot andere rechtzinnige kerkgenootschappen hoorden. In hoofdzaak zullen het echter leden van de Nederduits Hervormde kerk zijn, daar er onder dezen meer dan onder de anderen, personen zijn die nog wel tot de kerk behoren, maar haar niet meer bezoeken, o.a. omdat de hier in deze kerk heersende opvattingen de hunne niet zijn.

Het wordt hier in het algemeen vanzelfsprekend geacht, dat een waar rechtzinnig Protestant behoort tot de Anti Revolutionnaire, Christelijk Historische of Staatkundig Gereformeerde richting.

De Gereformeerden zijn nauw verbonden met de Anti Revolutionnaire partij. De vergaderingen van de Anti Revolutionnaire kiesvereniging „Nederland en Oranje" worden b.v. in Ede in een gebouw van de Gereformeerde kerk gehouden. Van de 6 Anti Revolutionnaire gemeenteraadsleden waren er in de raad van 1931–'35, 4 Gereformeerd en 2 Nederduits Hervormd. De Christelijk Historischen behoren tot de Nederduits Hervormde kerk [25]). Er bestaat hier echter niet een band tussen deze partij en kerk, als tussen Anti Revolutionnaire en Gereformeerde kerk, o.a. omdat maar een deel van de Hervormden tot de Christelijk Historische partij behoort en er ook zeer velen zijn die tot de Anti Revolutionnaire en de Gereformeerde Staatspartij behoren. Terwijl in 1930 68,1% der bevolking tot de Nederduits Hervormde kerk behoort, stemt er in 1929 maar 16,5 en 1933 16,6% op de Christelijk Historische partij. De Anti Revolutionnaire stemmen overtreffen verre het aantal Gereformeerden dat hier woont. Anti Revolutionnairen kozen er in 1929: 24,7% en in 1933: 25,4%, terwijl er in 1930, 12,2% der bevolking tot de Gereformeerde kerk behoorde. Vele Hervormden zijn er in deze streek Anti Revolutionnair, maar niet minder zijn er Staatkundig Gereformeerd. Wel stemmen de leden der kleine Gereformeerde kerken ook ten dele op deze partij, maar de grote massa van haar aanhangers, die hier gewoonlijk talrijker zijn dan de Chris-

telijk Historischen (in 1929: 29,2% tegen 16,6% en in 1933: 21,1 tegen 16,6%), behoren tot de Nederduits Hervormde kerk.

In de raad van 1931–'35 waren de Christelijk Historische leden allen Nederduits Hervormd, terwijl van de 3 Staatkundig Gereformeerden er 1 Nederduits Hervormd, 1 Gereformeerd en 1 Oud Gereformeerd was[26]).

Wat het grote aantal stemmen op Protestants kerkelijke partijen uitgebracht betreft, komt Ede, evenals dat het geval was met de kerkelijkheid, weer sterk overeen met de gemeenten der Veluwe die meest uit kleinere dorpen bestaan. Putten en Ermelo, die een nog grotere kerkelijkheid vertonen dan Ede, hebben ook nog een groter percentage onder hun bevolking, dat op Protestants kerkelijke partijen stemt, n.l. 82,3 en 83,3% in 1933. Eveneens is dit het geval met Barneveld, waar 73,5% der stemmen op deze partijen werd uitgebracht. Anders is dit echter in de plaatsen aan de Oostrand, zoals Epe en Heerde, waar slechts 33,2% en 53,8% der kiezers op Protestants kerkelijke partijen stemden. En ook aan de Veluwezoom in plaatsen als Rheden, Renkum en Wageningen, waar respectievelijk 35,5, 39,9 en 34% der kiezers Protestants kerkelijk kozen, is de betekenis van deze partijen geringer.

De verklaring van het grote aantal stemmen op deze partijen in de eerstgenoemde gemeenten, ligt ten dele in het agrarisch karakter van die plaatsen. De laatstgenoemde hebben meer industrie. Verder hebben de dorpen der Veluwezoom een groot aantal Rooms Katholieke kiezers, die op de Rooms Katholieke partijen stemmen. In 1933 waren dit er in de genoemde gemeenten, 15, 18,6 en 16%. Het aantal stemmen op kerkelijke partijen is hier dus niet zo gering[27]).

Ede is, ofschoon het een aanmerkelijke industriële bevolking heeft (zie beroepsindeling), met zijn groot aantal stemmen op kerkelijke partijen, ook in dit opzicht toch min of meer blijven behoren tot de eerstgenoemde groep van gemeenten met hoofdzakelijk agrarisch karakter. Het vertoont een groot verschil met een plaats als Epe, die weliswaar een bevolking heeft die voor 81,7% tot de Gereformeerde en Nederduits Hervormde kerk behoort, maar waar men in 1933 maar voor 33,2% op kerkelijke partijen stemde, 13,3% Vrijzinnig Democraten en 18,1% Sociaal Democraten koos. Ede vertoont echter niet alleen overeenkomst met deze agrarische dorpen, maar ook met het industriële Venendaal, in welke plaats met zijn grote kerkelijkheid in

1933 nog 76,4% der stemmen op kerkelijke partijen werd uitgebracht.

De gemeenten in het Zuiden, behalve Wageningen en in het Westen der vallei, vertonen, al hebben ze meer landbouw of meer industrie, wat betreft kerkelijkheid, aard van de godsdienst en politieke richting in hoofdzaak hetzelfde beeld. Anders is de politieke richting in de dorpen van de N. O. Veluwerand, waar veel arbeiders, onder welke een groot aantal die in de fabrieken werken, wonen, die nog wel tot de kerk behoren maar deze niet meer geregeld bezoeken en waar de bevolking in het algemeen minder streng rechtzinnig is dan in de W. Veluwe. Hier worden zeer veel stemmen door personen die tot de kerk behoren, op niet kerkelijke partijen uitgebracht. Deze partijen hebben in de plaatsen van de Z. rand ook veel aanhang, maar hier danken ze hun stemmen meer aan de onkerkelijken, die in deze streek weer talrijk zijn.

Wel zijn in Ede degenen die niet Protestants kerkelijk stemmen na 1920 toegenomen en talrijker geworden dan op de N.W. Veluwe, maar in hoofdzaak hebben de kerkelijke partijen de macht behouden. De verhouding tussen het aantal aanhangers der verschillende richtingen, is hier in de laatste jaren ongeveer dezelfde gebleven.

Toch hebben er herhaaldelijk aanmerkelijke verschuivingen plaats gehad, maar dit gebeurde steeds binnen het blok van de Protestants kerkelijke partijen.

Anti Revolutionnairen, Christelijk Historischen en Staatkundig Gereformeerden gaan telkens sterk op en neer in stemmencijfer.

Er zijn een aantal overtuigde aanhangers van een bepaalde partij en verder is er een grote groep die kerkelijk en kerks is, maar het van persoonlijke invloeden laat afhangen op welke partij gestemd zal worden. De grote betekenis van persoonlijke invloeden komt o.a. tot uiting in het verschil van stemmenaantal dat de partijen bij de gemeenteraads, Prov. Staten en Tweede Kamer verkiezingen behalen. De persoon van den candidaat die men voor de gemeenteraads- en ook vaak voor de Provinciale Staten verkiezing kent, is daarbij van grote betekenis.

In 1935 verkregen de verschillende partijen bij de verkiezingen voor de gemeenteraad en de Prov. Staten, die slechts enkele maanden na elkaar gehouden werden, de volgende aantallen stemmen:

	Prov. St.	Gem. Raad	Prov. St.	Gem. Raad
			in percenten	
A.R.P.	3060	2483	22,6	18,5
C.H.U.	2975	2715	21,9	20,2
St. Ger. P	2409	1898	17,8	14,1
H.Ger.S.P.	127		0,9	
R.K.St.P.	558	463	4,1	3,4
R.K.Dem.P.	79		0,6	
Vrijh.B.	994	903	7,4	6,7
V.Dem.B.	277	478	2	3,6
C.D.U.	194		1,4	
S.D.A.P.	1546	1344	11,4	10,3
B.T. en M.P.	74		0,5	
Commun.P.N.	109	106	0,8	0,8
N.S.B.	1125		8,2	
Neutralen		1344		10,3
Wilden		1167		8,3
Dissid. St.Ger.		448		3,3

Verder oefenen ook de predikanten, leden van de kerkeraad en ouderlingen, die dikwijls eveneens een rol spelen in de politieke partijen, invloed op de keuze der kiezers uit. In hun prediking roeren de predikanten de politiek gewoonlijk niet aan, wat niet uitsluit dat er van hen toch invloed op dit gebied uitgaat.

De verhouding tussen de sterkte der partijen is in de onderscheiden delen der gemeente zeer verschillend. In de landelijke delen nemen de Protestants kerkelijke partijen, vooral de Staatkundig Gereformeerde Partij, een sterke positie in.

Aantal stemmen uitgebracht op de verschillende partijen, in enige landelijke gebieden, die echter ook wel een enkele dorpskom omvatten, in 1935:

		gehele aantal	A.R.	St. Ger.	CH.	Protest. kerkel partijen in %	RK.	VB.	VD.	CDU.	SD.	CPN.	NSB.
I.	Otterlo	381	66	129	88	73%	3	32	1	–	23	1	37
II.	De Valk	392	56	167	88	80%	–	27	–	–	3	–	44
III.	Nederwoud	512	74	201	138	88%	1	21	–	–	3	–	30
IV.	Wekerom	345	36	147	78	76%	1	15	3	–	19	4	39
V.	Harskamp	417	42	201	52	71%	2	27	6	–	18	–	65
VI.	Ederveen	575	66	186	160	79%	4	41	3	–	15	–	37
VII.	Rijnsteeg (Bennekom)	314	206	40	52	95%	–	4	–	–	4	–	–

De stemmenverhouding in de kommen van de grotere dorpen: (Tot deze districten behoren echter ook geheel landelijke delen en ook speciale arbeidersbuurten, n.l. complexen woningen van een vereniging voor arbeiderswoningbouw.)

			H.G. St. P	AR.	SGP.	CH.	Prot. kerkel. P.	RK.	RKD.	VB.	VD.	CD.	SD.	CPN.	NSB.
VIII.	Ede Gem. huis	838	1	151	86	286	61%	17	–	48	19	15	136	10	65
IX.	„ Maandereind	685	6	141	48	162	52%	34	–	68	50	12	62	8	94
X.	Openbare school Bennekom	838	2	376	57	238	75%	8	–	40	13	6	94	3	49
XI.	Herv. School Bennekom	838	6	205	52	151	49%	8	–	75	20	12	220	22	60
XII.	Openbare School Lunteren	639	19	126	58	88	45%	–	–	193	24	5	59	1	55
XIII.	Chr. School Lunteren	787	12	124	40	167	69%	5	–	105	7	2	42	1	73
XIV.	RK. School Ede	715	6	165	28	88	31%	172	10	64	26	15	106	8	89

De verhouding in districten die hoofdzakelijk arbeidersbuurten en verder landelijke gedeelten omvatten:

XV.	Muldersweg Ede	738	4	102	21	92	29%	126	34	34	24	41	148	13	95
XVI.	Manen	712	1	160	135	172	65%	33	15	20	6	12	114	7	28
XVII.	Geld. Venendaal O.L.S. I	887	—	338	126	144	68%	18	3	28	7	7	167	9	32
XVIII.	Geld. Venendaal O.L.S. II	810	1	328	127	133	72%	52	2	15	2	5	111	2	32

De kiesdistricten omvatten nooit alleen een landelijk gebied met boerenbevolking, een dorpskom met winkeliers en andere

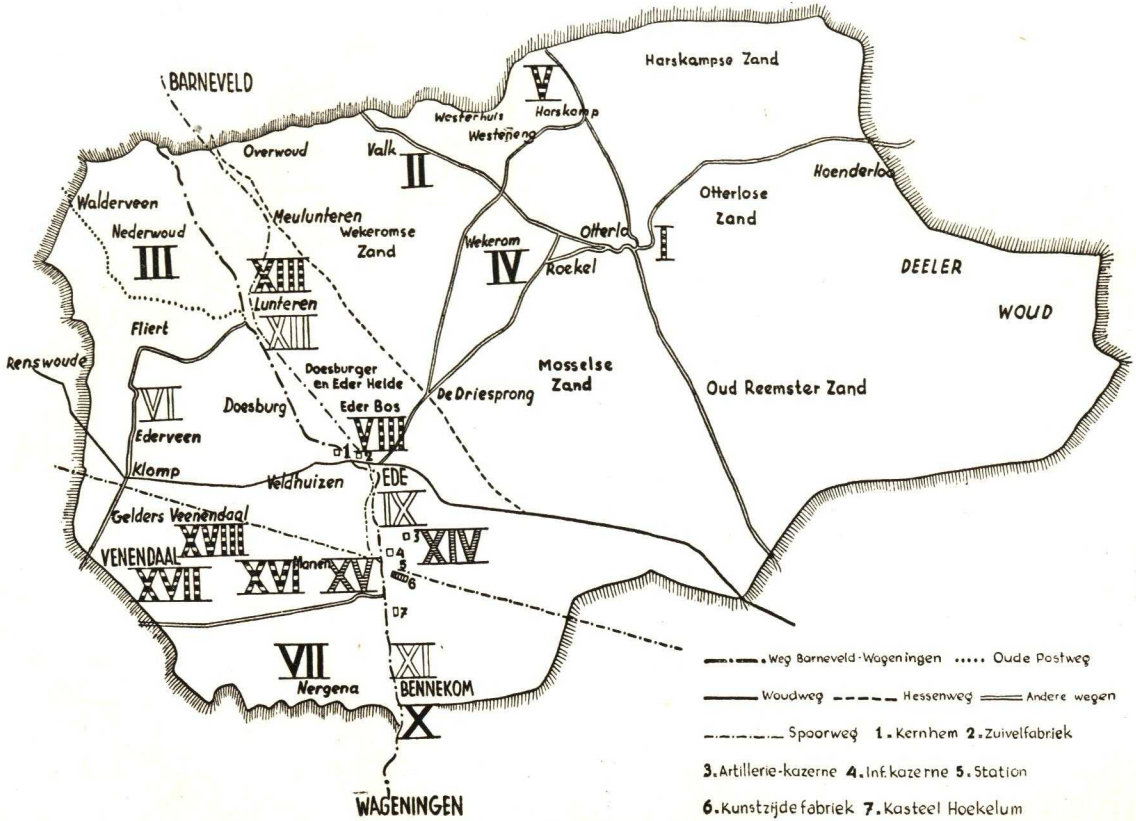
BARNEVELD
Harskampse Zand
V
Harskamp
Westerhuis
Westenenng
Overwoud
Valk
II
Hoenderloo
Otterlose
Zand
Waldervoen
Nederwoud
III
Meulunteren
Wekeromse
Zand
Wekerom
IV
Otterlo
I
Roekel
DEELER
WOUD
XIII
Lunteren
XIII
Fliert
Renswoude
Doesburger
en Eder Heide
Mosselse
Zand
Oud Reemster Zand
VI
Doesburg
Eder Bos
De Driesprong
VIII
Ederveen
Klomp
Veldhuizen
EDE
IX
Gelders Veenendaal
XVIII
XIV
VENENDAAL
XVII
XVI
XV
Manen
VII
Nergena
XI
BENNEKOM
X
WAGENINGEN
Weg Barneveld-Wageningen
Oude Postweg
Woudweg
Hessenweg
Andere wegen
Spoorweg
1. Kernhem 2. Zuivelfabriek
3. Artillerie-kazerne 4. Inf. kazerne 5. Station
6. Kunstzijde fabriek 7. Kasteel Hoekelum

middenstanders of een woningbouwbuurt met arbeiders, zodat niet precies na te gaan is op welke partijen de verschillende maatschappelijke groepen stemmen. Toch is er een scheiding te maken in meer en minder landelijke gebieden. Zoals uit bovenstaande cijfers blijkt, is duidelijk te constateren dat in de meest landelijke delen de Protestants kerkelijke partijen het sterkst zijn, waarbij West Bennekom, met zijn Gereformeerde boerenbevolking wel de kroon spant. Hieruit mogen we concluderen, dat de boeren hoofdzakelijk op deze partijen stemmen *).

De maatschappelijke positie der kiezers kan de politieke richting van dezen echter maar ten dele verklaren. Zo is de Anti Revolutionnaire partij het sterkst in W. Bennekom met zijn welgestelde boeren, maar ook heeft ze grote aanhang in de andere delen van Bennekom waar veel middenstanders wonen en eveneens in Geld. Venendaal, dat naast de boeren- een grote arbeidersbevolking heeft, die ook voor een groot deel Anti Revolutionnair kiest.

Ook in het dorp Ede heeft ze belangrijke invloed, het meest wel in het Zuid-Westen, waar vele kleine middenstanders en wat meer welgestelde arbeiders wonen, o.a. in de huizen van een neutrale en een Christelijke woningbouwvereniging en in Manen, dat een groot landelijk gebied omvat, hetwelk de overgang vormt naar W. Bennekom en Geld. Venendaal.

De genoemde delen, waar de Anti Revolutionnaire partij zo sterk is, liggen alle in de Z. W. hoek der gemeente. Ze omvatten in hoofdzaak het gebied tussen Ede, Bennekom en Venendaal. Kenmerkend hiervoor, is ook het feit, dat 3 van de 5 Anti Revolutionnaire raadsleden uit dit gedeelte komen [28]).

In de andere landelijke gebieden zijn de Staatkundig Gereformeerden het invloedrijkst. Het sterkst zijn ze wel in het O., in Harskamp, Otterlo en Wekerom, maar ook in het N.W., in Nederwoud, W. Lunteren en Ederveen zijn ze van grote betekenis. De maatschappelijke factor heeft bij deze verbreiding wel invloed; deze gebieden hebben in hoofdzaak een bevolking van kleine boeren, die minder welgesteld zijn dan in het Z.W.

Kleine boeren en landarbeiders vormen in hoofdzaak de aanhangers der Gereformeerde Staatspartij.

---

*) Zie voor het percentage der stemmen dat in de verschillende delen der gemeente op de kerkelijke partijen uitgebracht wordt, ook kaart II.

De maatschappelijke factor is zeker ook van belang bij het verklaren van de invloed der Christelijk Historischen in de verschillende delen. De Christelijk Historischen zijn het sterkst in de kommen der dorpen, zoals in Ede-gemeentehuis, Maandereind en Bennekom-openb. school, maar ook zijn ze nogal goed vertegenwoordigd in de landelijke delen in het W., zoals in Ederveen en Nederwoud.

De Christelijk Historische Unie is vooral de partij van de middenstanders die tot de Nederduits Hervormde kerk behoren, maar heeft ook talrijke kiezers onder de N. Herv. boeren.

De kiezers van de Protestants kerkelijke partijen laten, zoals reeds meegedeeld werd, hun stem verder zeer sterk van persoonlijke invloeden afhangen en zodoende verschillen de verhoudingen tussen de partijen in een bepaald gebied bij de ene of de andere verkiezing vaak aanmerkelijk. Bij de laatste verkiezingen voor de Prov. Staten, waarbij de Christelijk Historischen enkele bekende Edese persoonlijkheden als candidaten hadden, kregen deze dan ook 30% meer stemmen dan bij de Kamerverkiezingen van 1933. Bij de verkiezingen voor de Prov. Staten werden 24% en bij die der Kamer slechts 16% der stemmen op hen uitgebracht. De Rooms Katholieken vindt men vrijwel alleen in de nieuwe arbeidersbuurten in Z. Ede, in de kiesdistricten Rooms Katholieke school en Christelijke school Muldersweg en hoewel minder, ook in de arbeidersbuurt van Geld. Venendaal. In grote delen van de gemeente komen ze in het geheel niet voor.

Wat de niet kerkelijke partijen betreft, is de Vrijheidsbond het best vertegenwoordigd in de „villadorpen" Lunteren en Bennekom en in Ede-Maandereind, dat ook een villabuurt omvat. In Lunteren slaat ze wel het beste figuur, wat ten dele te danken is aan het feit dat hier een persoon van liberale richting woont, die grote invloed in dit dorp uitoefent. De kiezers behoren hoofdzakelijk tot de gegoede vrijzinnige en niet kerkelijke burgerij, waar in Ede ook een deel van de officieren onder valt.

De Vrijzinnig Democraten vindt men het meest in het dorp Ede en in het algemeen, echter in kleinere getale, in dezelfde buurten als de liberalen. Onder hen zijn een aantal ambtenaren, hun vertegenwoordiger in de raad is een postambtenaar. De Sociaal Democratische kiezers wonen hoofdzakelijk in dezelfde arbeidersbuurten waar de Katholieken wonen, maar komen daarnaast ook in grotere getale voor in de kommen der grotere dorpen. In de landelijke buurten ontbreken ze wel niet geheel, zoals de Katholieken, maar daar treft men er toch slechts enkelen aan.

Het ontbreken van een grote tegenstelling tussen boer en arbeider, (de arbeider is meestal ook nog kleine boer) en de kerkelijkheid van de bevolking zijn van invloed op deze toestand. Het sterkst zijn de Sociaal Democraten in N.O. Bennekom, in 1933 verkregen ze daar 26% der uitgebrachte stemmen. Men vindt daar een al oudere arbeidersbuurt, waarin in tegenstelling met de nieuwe in Zuid Ede, geen Katholieken wonen. De bewoners zijn voor een groot deel vakarbeiders, die vooral in het bouwbedrijf werkzaam zijn, maar ook zijn er wel land- en fabrieksarbeiders onder, die ten dele in Ede en Wageningen werkzaam zijn. Het percentage socialistische stemmen is hier groter dan in Zuid Ede. Dit komt o.a. doordat dat gebied met de kiesdistricten, Rooms Katholieke school, School Muldersweg en Manen, ook grote landelijke gebieden omvat. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij verkreeg hier respectievelijk, 15,20 en 16% der stemmen. In Gelders Venendaal was dat 19 en 14%. De Sociaal Democratische kiezers in de dorpen zijn ook ten dele middenstanders, ambtenaren en gepensionneerden, voor het grootste deel personen die niet oorspronkelijk uit Ede komen.

De Nationaal Socialistische Beweging heeft direct bij haar eerste optreden, overal, ook in de landelijke buurten, aanhang weten te verkrijgen. Haar sterkste positie heeft ze in de grotere dorpen en wel speciaal in Ede, waar ze in het Zuidelijk deel van het dorp, in de districten waar de stemlokalen Sparta, School Maandereind, Rooms Katholieke school en Christelijke school Muldersweg liggen, percentages van 11, 13, 5, 12, 5 en 13 bereikte, terwijl ze in een zeer kerkelijke buitenbuurt als Nederwoud, 3,5% der stemmen en in West Bennekom in het geheel geen stemmen kreeg. Ook in de arbeidersbuurten van Gelders Venendaal is haar aanhang gering, in de twee districten van Gelders Venendaal verkreeg ze slechts 3,5 en 4% der stemmen.

Het feit dat deze partij het sterkst is in de dorpen, wijst er reeds op dat ze haar aanhangers niet hoofdzakelijk onder de boeren telt. Daar er in de landelijke buurten toch vrij veel stemmen op de Nationaal Socialistische Beweging uitgebracht zijn, zou de indruk gewekt kunnen worden, dat ze onder de boeren een aanhang van betekenis gekregen had. Degenen die in die buurten op deze partij stemmen, zijn echter voor een groot deel geen boeren, maar winkeliers, pensionhouders, kippenfokkers en renteniers. Wel bevinden er zich een aantal boeren onder, vooral jongere en personen die niet uit deze streek komen en niet kerks en in sommige gevallen ook niet kerkelijk zijn.

Een onderzoek naar de maatschappelijke positie van een aantal N.S.B. aanhangers in een bepaald dorp, had het volgende resultaat: allen zijn middenstanders, er komen onder hen voor kippenhouders, bezitters van pensions, hotelhouders, een advocaat, gepensionneerden en winkeliers. De laatsten zijn het talrijkst.

De delen van het dorp waar de Nationaal Socialistische Beweging de meeste stemmen verkrijgt, omvatten villabuurten en gedeelten met middenstandswoningen, waarin o.a. veel militairen wonen. Evenmin als onder de boeren, telt de N.S.B. veel aanhangers onder de arbeiders.

Van kerkelijke zijde keert men zich in het algemeen tegen deze politieke richting, hoewel niet alle predikanten er even scherp stelling tegen nemen. Deze houding van de kerk heeft tot gevolg gehad dat de nationaal socialisten op de kerkelijke en zeker op de kerkse ingezetenen geen belangrijke invloed gekregen hebben. Aanvankelijk was er onder de boeren, die vooral sterk gekant zijn tegen de crisismaatregelen van de regering die hun vrijheid aantasten, waarvan de Nationaal Socialistische Beweging gebruik maakte bij haar propaganda, wel een vrij grote sympathie voor het Nationaal Socialisme. Deze heeft er echter niet toe geleid, dat men zich nu in grote massa bij deze partij aansloot. Velen zijn later ook weer van de in het begin aangenomen houding van sympathie tegenover deze partij teruggekomen. Op de grote massa der kerkelijke boeren heeft de N.S.B. geen invloed.

Welke partijen verloren nu kiezers aan de Nationaal Socialistische Beweging?

Ofschoon er onder degenen die op deze partij stemden, vele jonge kiezers geweest zullen zijn, heeft het grootste deel van hen toch eerst tot een andere richting behoord.

Vergelijken we de stemmencijfers bij de verkiezingen voor de Prov. Staten in 1931 en 1935, dan blijken de Anti Revolutionnairen met 4,1%, de Christelijk Historischen met 4,7% en de Hervormd Gereformeerden met 0,8% van het totale aantal stemmen achteruit te zijn gegaan in die tijd. Hier staat tegenover een vooruitgang van de Staatkundig Gereformeerden met 4,8% en van de Christen Democratische Unie met 1,4% van het gehele aantal stemmen, maar toch is zodoende het percentage van de Protestants kerkelijke partijen met 3,6 achteruit gegaan, waarbij rekening gehouden moet worden met het feit dat de stemmen op de Christen Democratische Unie uitgebracht, ook ten dele afkom-

stig zijn van personen die eerst op Vrijzinnig Democraten en Sociaal Democraten stemden. Verder gingen achteruit de Vrijheidsbond met 3,5%, de Vrijzinnig Democraten met 0,8%, de Communisten met 0,9%, de Rooms Katholieke Staatspartij, die waarschijnlijk de stemmen afstond aan de Rooms Katholieke Democratische Partij die met 0,6% vooruitging, met 0,3%. Toename vertoonde de S.D.A.P. en wel met 0,4% van het gehele aantal stemmen.

Het aantal stemmen uitgebracht bij de verkiezingen:

	voor de Prov. Staten in 1931	voor de Tweede Kamer in 1935	1937
A.R. Partij	3237	3060	4755
C. H. Unie	3173	2975	2456
Ger. St. Partij	1547	2409	3069
Herv. Ger. St. P.	196	127	108
R. K. St. Partij	527	558	705
Vrijh. Bond	1306	994	383
Vrijz. Dem. B.	336	277	696
Dem. Partij	16		
Chr. Dem. Unie	—	194	173
S. D. A. P.	1309	1546	1885
Comm. P. Nederl.	207	109	193
Plattel. Partij	20		
N. S. B.		1125	714
R. K. Dem. Partij		79	11
Boeren T. en M. P.		74	20
Rev. Soc. (A) P.		31	43 [29])

De stemmen van de Nationaal Socialistische Beweging zullen hoofdzakelijk afkomstig geweest zijn van hen die vroeger Anti Revolutionnairen, Christelijk Historischen, Liberalen en Vrijzinnig Democraten kozen.

Zo is het hier ook van verschillende personen bekend, dat ze van de Liberale naar de Nationaal Socialistische partij overgingen. Ook van de Protestants kerkelijke partijen gingen er een aantal naar de Nationaal Socialistische Beweging; dit waren echter meest personen die hoewel ze nog op een kerkelijke partij stemden, toch al innerlijk los van de kerk waren en deze vaak niet meer bezochten.

In 1937 verminderde hier evenals in het gehele land het

aantal stemmen, dat op de Nationaal Socialisten uitgebracht werd weer sterk. In 1935 kreeg deze partij 8,2% en in '37 4,6% van het gehele aantal stemmen, terwijl het absolute aantal dat ze verkreeg terugging van 1125 op 714.

De kerkelijke partijen gingen bij de laatste verkiezingen vooruit van 8765 (verkiezingen voor de Prov. Staten in 1935) op 10561. De toename, die in hoofdzaak de Anti Revolutionnaire Partij ten goede kwam, ging tenkoste van de Nationaal Socialistische Beweging en de Vrijheidsbond. Partijen als de Sociaal Democratische Arbeiders Partij en de Vrijzinnig Democratische Bond wonnen een groot aantal stemmen. Degenen die in 1937 nog op de Nationaal Socialisten stemden zullen voor zover ze vroeger hun stem op een andere partij uitbrachten, voor het grootste deel tot de aanhangers der Vrijheidsbond behoord hebben en voor een klein deel tot die der kerkelijke partijen. Veel van degenen, die in 1935 Nationaal Socialisten kozen, zijn in 1937 weer teruggekeerd tot de kerkelijke partijen.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen spelen altijd de „neutralen" en „wilden" een grote rol. Vele kiezers die voor de Prov. Staten hun stem uitbrachten op de N.S.B., zullen voor de gemeenteraad neutralen gekozen hebben, maar ook tal van andere kiezers deden dit.

Deze neutralen die voor het grootste deel al zeer lang in de raad zitten, zijn ten dele winkeliers. Men treft er onder aan een smid-rijwielhandelaar, een voormalige slager uit Ede en verder ook een gepensionneerd hoofd van een school uit Otterlo. Vroeger behoorde er ook toe de notaris uit Lunteren. Deze personen, waarop zowel door kerkelijken als niet kerkelijken gestemd wordt, weten altijd een zeer groot aantal stemmen op zich te verenigen.

Velen beschouwen deze raadsleden als degenen die het best de plaatselijke belangen behartigen, omdat ze niet een bepaalde partij dienen. Van invloed is verder dat deze leden meest personen zijn, die de bewoners goed kennen. In het algemeen moeten alle partijen bij het stellen van de candidaten rekening houden met de wensen van de verschillende dorpen, dit is echter niet altijd even goed mogelijk. Men probeert echter wel zoveel mogelijk hieraan te voldoen en zo komen er van de 5 Anti Revolutionnaire raadsleden, 1 uit Venendaal, 1 uit Bennekom, 1 uit Manen, 1 uit Ede, 1 uit Lunteren, van de 5 Christelijk Historischen, 2 uit Ede, 1 uit Bennekom, 1 uit Venendaal, 1 uit Lunteren, van de 4 Staatkundig Gereformeerden, 1 uit Otterlo, 1 uit

Venendaal, 1 uit Ede, 1 uit Ederveen, van de 2 Sociaal Democraten, 1 uit Ede en 1 uit Venendaal.

De factoren die de politieke richting van de kiezers in hoofdzaak bepalen, zijn dus samen te vatten in:

1e. De maatschappelijke positie der kiezers.

2. De traditie, waarin vooral van belang is de band tussen de kerk en de kerkelijke partij, die steeds is blijven bestaan en een zekere streekgewoonte, die maakt dat men in het ene gebied hoofdzakelijk Anti Revolutionnair en in het andere Christelijk Historisch of Staatkundig Gereformeerd stemt.

3e. Persoonlijke invloeden. Er zijn hier tal van voorbeelden, dat bepaalde invloedrijke personen bewerkstelligen, dat mensen uit verschillende maatschappelijke kringen en van verschillende godsdienstige richting toch eenzelfde partij volgen.

4. De algehele economische toestand, de conjunctuur. De invloed hiervan is hier o.a. duidelijk bij de opkomst van het Nationaal Socialisme te constateren.

5e. De plaatselijke bekendheid van de candidaten.

De aard van het politieke leven is niet opgewekt. De belangstelling voor politiek en de kennis op dit gebied zijn hier, evenals in vele andere delen van het land en wel vooral in plattelandsstreken, in het algemeen niet groot.

Typerend is een geval van een vrij welgestelden boeren handelsman, trouw Christelijk Historisch kiezer, die tot voor enige jaren nog nooit van Sociaal Democraten gehoord had en dat van enkele welgestelde zeer flinke boeren, die openlijk erkenden, dat ze een Christelijk Historische conferentie bezochten, omdat ze het er gezellig vonden, maar dat het gesprokene er veel te geleerd voor hen was. Wel hadden ze echter onthouden, dat een spreker gezegd had, dat het algemeen kiesrecht verkeerd was en daar waren ze het wel mee eens, „omdat er zoveul mensen bennen, die er toch niks van weten". Tot die mensen rekenden ze echter zichzelf niet. Ook de opmerking van een boer, „Het nationaal socialisme is niet goed, onze dominee zegt, dat het beter is als het maar bij het oude blieft," getuigt niet van grote kennis en belangstelling in politieke vraagstukken.

De boerenbevolking, die vrijwel geheel rechtzinnig Protestants is en op Protestants kerkelijke partijen stemt, staat niet scherp tegenover andersdenkenden. Enkelen hebben wel een vage me-

ning, dat „het rode gedoe" verkeerd is en dat speciaal het communisme een gevaar is, maar tegenover mensen in hun omgeving, die tot deze richting behoren, zijn ze zeer verdraagzaam.

Het werk in de gemeenteraad staat evenals overal niet algemeen op hoog peil. Enkele leden zijn niet zeer geschikt voor hun functie, sommige kunnen zich o.a. niet behoorlijk uitdrukken, waardoor er zich herhaaldelijk komische tonelen voordoen. De rede van een lid, waarin hij zei „dat hij weer moed gekregen had om salarissen te verlagen" en eindigde met de verklaring „ik wil echter niet aan den burgemeester trekken, want ik houd zoveel van hem" en die van een wethouder, waarin hij stamelend betoogde dat hij toch niet zo dom was als het lid... beweerde, want anders zouden er toch niet zovelen op hem gestemd hebben, het feit dat een wethouder meerdere malen hem gestelde vragen niet kan beantwoorden, of dat een lid een aanval doet op de Gereformeerde Staatspartij en er dan door den burgemeester aan herinnerd wordt, dat hij zelf voor deze partij zitting heeft in de raad, getuigen van de niet zeer hoge ontwikkeling van sommige raadsleden.

Lange tijd waren er in de raad twee personen, die het meeste initiatief aan den dag legden, steeds met weldoordachte voorstellen kwamen en vele jaren een overwegende invloed uitoefenden, wat eens aan een raadslid de opmerking ontlokte, dat wanneer de heren D. en T. nu eenmaal iets willen, de gehele raad er dan maar dadelijk mee accoord moet gaan. De een was notaris in Lunteren, zetelde als „wilde" in de raad, maar was eigenlijk liberaal, de ander zakenman te Ede, maakte deel uit van de Anti Revolutionnaire fractie en behoorde tot de Gereformeerde kerk. Beiden hadden een zekere ruimte van geest, de liberaal legde zich neer bij allerlei wensen van godsdienstige aard, als de Zondagsrust, de Anti Revolutionnair dreef deze dingen niet op de spits en toonde zich zeer redelijk in zijn beslissingen, zoals b.v. ook bij de aanvrage der ENKA om hier een fabriek te vestigen, waarbij hij betoogde dat hij zich wat de gevolgen van de vestiging van het garnizoen betreft, vergist had en dat hij nu de ontwikkeling van Ede niet tegen zou houden en voor het voorstel deze aanvrage goed te keuren zou stemmen.

Deze twee raadsleden behoorden niet tot de oud-Edenaren, hoewel de een wel in Ede geboren was, en in het algemeen kan men ook hier het verschijnsel constateren, dat het beste werk door vreemdelingen verricht wordt en dat deze in vele gevallen als

leider optreden. Het is hier echter niet zoals in Wageningen, waar in 1932 van de 15 raadsleden er maar 4 Wageningers waren. In Ede zijn er van de 23 raadsleden 14 Edenaren. Verder zijn er nog 2 leden in een aangrenzende gemeente geboren, maar wonen al zeer lang in die gemeente. Deze zijn eigenlijk ook nog tot de groep Edenaren te rekenen. De boerenbevolking van Ede is flinker en zelfstandiger dan die van Wageningen. (Zie Hfdst. II B). Steeds meer komen er op alle mogelijke bestuursposten in allerlei verenigingen, vooral in de landbouwverenigingen en in de gemeenteraad personen die tot deze groep behoren. Het zijn hoofdzakelijk de niet kerkelijke partijen, die hun aanhangers grotendeels onder de van buiten gekomen bevolking hebben, die niet Edenaren als raadsleden afvaardigen. Van de 7 vreemdelingen in de raad van 1931–'35 behoorden er 1 tot de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, 1 tot de Vrijzinnig Democraten, 1 tot de Vrijheidsbond, 1 tot de Rooms Katholieken, 1 tot de Anti Revolutionnairen, 1 tot de Gereformeerde Staatspartij en 1 tot de Neutralen. De Christelijk Historischen zijn allen Edenaren. De burgemeester, die ook tot de C.H.U. behoort, is dit echter niet. Bij de Anti Revolutionnairen zijn er 5 van de 6 leden uit Ede afkomstig. Onder de Anti Revolutionnaire en Staatkundig Gereformeerde leden zijn verscheidene boeren. Een Anti Revolutionnair, behorend tot de groep van Gereformeerde Bennekomse boeren, was jarenlang een goed wethouder voor de gemeente.

Dit alles sluit echter niet uit, dat de meest op de voorgrond tredende figuren vreemdelingen zijn. Bij de Anti Revolutionnairen is het de enige niet Edenaar, die de meeste invloed uitoefent, bij de Staatkundig Gereformeerden was dat ook het geval gedurende de periode 1931–'35, evenals bij de Sociaal Democraten die in die tijd de rijksontvanger onder hun vertegenwoordigers telden. De meest op de voorgrond tredende en bekwaamste raadsleden zijn op een enkele uitzondering na niet-Edenaren.

De vreemdelingen hebben in het algemeen meer initiatief, durven eerder de leiding van iets op zich te nemen, omdat ze meer gezien hebben, maar ook omdat ze niet zo zeer gebonden zijn aan de traditie en de gewoonten die in een samenleving heersen, als de oorspronkelijke inwoners.

Er is bij het stellen der candidaten, ook voor het wethouderschap, een grote invloed te constateren van de personen die in de verschillende dorpen in de kerken en veelal tegelijk in de kerkelijke politieke partijen leidende functies innemen, wat er mede door de toenemende wedijver tussen deze partijen toe leidt,

dat niet steeds de bekwaamsten op de verschillende posten komen. Deze wedijver had ook tot gevolg dat men vier wethouders koos, een aantal dat een gemeente als Ede eigenlijk niet nodig heeft en dit alleen omdat alle drie de Protestants kerkelijke partijen een wethouder wilden hebben. Zodoende kwamen er personen op deze posten, die in hun vak weliswaar bekwaam zijn, maar als wethouder niet geschikt blijken te zijn.

Hierdoor kan het gebeuren dat op een bepaalde afdeling de wethouder niet van de zaken op de hoogte is en het betreffende werk door den burgemeester en de ambtenaren gedaan wordt. Een ander gebrek waar onkunde omtrent de vele zaken waarover men oordelen moet toe leidt, maar waar de algemene politieke toestand ook wel invloed op heeft, is het domweg afstemmen van alles wat door een andere richting voorgesteld wordt.

Hoewel de mentaliteit der kleine boeren en middenstanders, die zich verzette tegen alle arbeiderseisen, b.v. wat betreft kortere arbeidsdag, collectieve contracten e.d. steeds overheersend is geweest, heeft men in sommige tijden minder onwelwillend tegenover dat alles gestaan; vooral was dat het geval in de jaren omstreeks 1920. Adressen van vakverenigingen werden besproken, men luisterde naar argumenten die van arbeiderszijde naar voren werden gebracht, voldeed aan tal van verlangens, verleende b.v. ruime medewerking aan de arbeiderswoningbouw, gaf aan de gemeentearbeiders betere arbeidsvoorwaarden. De algemene politieke toestand was van zelfsprekend van grote invloed op de houding die men in die tijd aannam. In het geheel bezien bleef de eerstgenoemde mentaliteit overheersen. Steeds betrachtte men in alle mogelijke kleinigheden de zuinigheid, die vaak werd tot een zuinigheid die de wijsheid bedriegt. Maar al te vaak staarde men zich hierop dood en zag de grote problemen over het hoofd. Zo gaf men een marktvereniging, die al zeer lang bezig was een behoorlijk marktgebouw tot stand te brengen, jarenlang niet de nodige steun en zette de gemeente zelf evenmin het noodzakelijke gebouw. Na meer dan tien jaren weigeren en aarzelen moest men tenslotte toch meewerken [30]).

Voor culturele doeleinden had men heel weinig over. Een raadslid wees er in 1927 op, dat er in Nederland gemeenten waren die *f* 21 per hoofd der bevolking voor kunsten en wetenschappen besteedden, terwijl men het in Ede met *f* 3,16 afdeed [31]).

Volgens de begroting van 1935 bedroegen de uitgaven voor

kunsten en wetenschappen hier *f* 650. Dit bedrag werd in hoofdzaak besteed voor subsidies aan verschillende bibliotheken en verder ook wel voor contributie aan verenigingen als het Gelders Genootschap ter bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land. De uitgaven voor onderwijs worden hier niet bij genoemd omdat deze volgens vaste normen geregeld zijn en grotendeels door het rijk betaald worden. Wanneer we de bedragen besteed voor kunsten en wetenschappen (paragr. 16 v. d. begroting v. Onderw. K. en W.) per hoofd omslaan, zo bedroegen deze hier in 1934: *f* 0,22 en in 1935 *f* 0,20, terwijl ze in gemeenten met meer dan 100000 inwoners in die jaren respectievelijk *f* 1,66 en *f* 1,56, in gemeenten met 20– –50000 inwoners *f* 0,53 en *f* 0,50 en in alle gemeenten van het land gemiddeld f 0,65 en *f* 0,62 waren [32]).

Lange tijd wilde men hier ook geen medewerking verlenen voor het oprichten van een leeszaal; tenslotte werd echter een kleine subsidie verleend aan een neutrale en een Christelijke inrichting. Evenmin wilde men geld beschikbaar stellen voor het aankopen van boeken om schoolbibliotheekjes te vormen, hoewel daar slechts een bedrag van *f* 100 voor nodig was.

Weinig doortastendheid toonde men ook bij het stichten van een middelbare school. Zoals in vele gevallen vormde ook hierbij het op de voorgrond schuiven van eigen richting, het van Christelijke zijde niet willen deelnemen aan een neutrale instelling, een grote moeilijkheid. Tenslotte vond men een oplossing in het stichten van een gemengd „Neutraal-Christelijke" school, met een bestuur en een lerarencorps dat gelijkelijk uit beide groepen gerecruteerd zou worden, maar met een Christelijken rector aan het hoofd, een oplossing die echter te laat kwam, daar er sedertdien geen subsidies meer aan nieuw op te richten scholen gegeven werden. Een uitzondering vormde het landbouwonderwijs, daar had men in het algemeen meer voor over. (Zie hfdst. II B).

Na onderhoud en aanleg van wegen is de Zondagsrust wel het onderwerp, waar men in de Edese raad het meest over spreekt. Verscheidene verordeningen voor het handhaven hiervan werden aangenomen. Toch bleven sommige voorstellen op dit gebied zeer lang liggen, o.a. doordat enkele Christelijk Historische en Anti Revolutionnaire leiders deze zaak niet op de spits wilden drijven. Zodoende bleef het hier steeds mogelijk op Zondag te voetballen, wat b.v. in Venendaal verboden was. In de laatste tijd is men echter door de wedijver tussen de kerkelijke partijen en vooral

door de invloed van de Staatkundig Gereformeerden, die wezen op de nalatigheid van de Anti Revolutionnairen en Christelijk Historischen op dit terrein, weer scherper op gaan treden.

Een door de gemeente in werkverschaffing aangelegde zweminrichting met theehuis, die aan een particulier in exploitatie werd gegeven, kreeg geen toestemming om op Zondag geopend te zijn.

Herhaaldelijk worden ook door de Staatkundig Gereformeerde leden godsdienstige beschouwingen in de raad gegeven. Zo hield bij de eerste zitting van de nieuwe raad in 1935 één dezer een preek, waarin hij woorden van vermaan en waarschuwing tot zijn medeleden richtte en berijmde psalmen citeerde, zoals een raadsverslag het zegt [33]).

Grootse prestaties heeft deze raad niet verricht. Door gebrek aan doorzetting ontgingen Ede verschillende dingen, die van betekenis voor de gemeente hadden kunnen zijn. Er kwam hier o.a. geen ambachtsschool en lange tijd ook geen middelbare onderwijsinrichting, terwijl er wel de mogelijkheid toe geweest was. Dit was weliswaar niet geheel aan het gemeentebestuur te wijten, maar ook aan het ontbreken van medewerking bij de hogere autoriteiten. Toch had de aandrang tot het verkrijgen van dergelijke instellingen waarschijnlijk groter kunnen zijn en had men vooral sneller kunnen handelen. De zuinigheid, die ook zo'n belemmering vormde b.v. bij de stichting van het genoemde marktgebouw, was hierbij voor raad en gemeentebestuur ook weer een rem. Door raadsleden werden wel enige malen plannen geopperd om tot het stichten van een middelbare school te komen en eveneens werden er door inwoners adressen met een dergelijke strekking gezonden. Men vreesde echter geen subsidie te krijgen en vond de kosten te hoog. In 1926 deelde de burgemeester mee dat men *f* 8700 aan Wageningen en Arnhem uitkeerde, ten behoeve van Edese leerlingen die daar middelbare scholen bezochten, maar dat een eigen inrichting *f* 60000 zou vergen, welk bedrag de gemeente z.i. hier niet voor beschikbaar kon stellen.

De vestiging van een dergelijke school zou waarschijnlijk tengevolge gehad hebben, dat zich hier meer beter gesitueerden, die nu maar zeer gering in aantal zijn, gevestigd zouden hebben. Men durfde het echter niet te wagen. Tenslotte is er dan in 1937 toch nog een middelbare onderwijsinrichting tot stand gekomen. Deze school, een particuliere instelling, geniet echter nog geen voldoende vertrouwen, de meeste ouders blijven hun kinderen naar de scholen in Wageningen en Arnhem sturen.

In de tijd, dat er in het algemeen minder zuinigheid betracht werd, n.l. in de jaren direct na de wereldoorlog, was men in Ede ook iets minder zuinig en werkte men b.v. mee bij het stichten van de woningen voor het ENKA personeel, wat grote bedragen vergde. De ervaringen die men hierbij opgedaan heeft, zijn niet van de meest gunstige aard geweest. (Zie hierover Hfdst. II C). Ten dele werd deze slechte afloop door de algemene crisis veroorzaakt en zo is deze dus niet geheel aan het beleid van het gemeentebestuur en de raad te wijten.

De grote gebeurtenissen die hier plaats vonden, het vestigen van de kazernes en van de kunstzijdefabriek, kwamen niet uit het initiatief van de raad of het gemeentebestuur voort; wel verleenden deze hun medewerking bij de vestiging van deze instellingen. Dit was ook het geval bij de stichting van de landbouwcursussen en -scholen en de vaktekenschool. Het initiatief tot het verlenen van die medewerking ging vooral uit van het neutrale raadslid, den Luntersen notaris (zie hierover Hfdst. II B) en ook wel van een Anti Revolutionnair lid. Een Sociaal Democratisch raadslid nam het initiatief tot het stichten van de openbare school in de nieuwe buurt bij de ENKA.

Verder werden er in de laatste tijd, grotendeels in werkverschaffing, verschillende belangrijke werken tot stand gebracht, waarvoor de plannen in hoofdzaak afkomstig waren van den directeur van gemeentewerken en waaraan de raad haar medewerking verleende. Er werden o.a. aangelegd uitgestrekte vloeiweiden, een vijver die dienst doet als zwembad en een openlucht vergaderplaats, die als een van de mooiste van Nederland geldt. Ook werden de wegen sterk verbeterd.

De betekenis van de raad is vooral gelegen in haar functie van lichaam van publieke contrôle.

Ze is geen instelling, die personen gelegenheid geeft om zich te verrijken. Een raadslid krijgt *f* 3,50 presentiegeld per dag, en kan hieraan per jaar hoogstens een *f* 80 ontvangen, een wethouder ontvangt niet meer dan *f* 500 per jaar [34]).

Deze raad, gekozen door de gehele bevolking, bestaand uit personen die de kiezers kennen en waaraan ze hun wensen omtrent verbetering van wegen en afwatering, ondersteuning door het armbestuur, onrechtvaardige behandeling door ambtenaren enz. steeds kenbaar kunnen maken, is meer een werkelijke vertegenwoordiging dan de raad van de 19e eeuw en komt in dit opzicht weer meer de oude buurtschap nabij.

c. De verenigingen.

In de latere jaren is het aantal verenigingen hier, zoals overal, sterk toegenomen. Verenigingen op het gebied van landbouw, handel, vreemdelingenverkeer, godsdienst, ontwikkeling, drankbestrijding, politiek, vakbeweging, gezondheidszorg, woningbouw, muziek, sport en vermaak, zijn er met tientallen tot stand gekomen. Het aantal is vooral vermeerderd toen men zich van kerkelijke zijde meer met het verenigingswezen is gaan bemoeien, waardoor er naast de neutrale nog tal van Christelijke verenigingen kwamen.

De talrijke landbouwverenigingen werden reeds besproken (Zie hfdst. II B). Op economisch gebied heeft men dan verder nog de middenstandsverenigingen, die hier in de grote dorpen voorkomen, waarbij men neutrale en Christelijke onderscheidt. Deze verenigingen houden zich bezig met het bepleiten van de belangen van hun leden inzake winkelsluiting e.d. bij de raad en maken propaganda voor het kopen in Ede, daar veel inwoners de meer belangrijke inkopen in Arnhem doen. Ze werken hierbij, evenals bij het organiseren van winkelweken, herhaaldelijk samen.

Als een vereniging op economisch gebied is ook te beschouwen de verbruikscoöperatie, van welke soort verenigingen er hier maar één is. Deze verkeert in vrij goede toestand, ze heeft naar verhouding een tamelijk groot aantal leden, n.l. een 700. Hoewel ze ook levert in Lunteren en een deel van Bennekom, is ze toch practisch vrijwel alleen aangewezen op het dorp Ede met de buurten direct eromheen, dat omstreeks 15000 inwoners telt. Een vijfde van de gezinnen is hier dus bij de verbruikscoöperatie aangesloten; in geheel Nederland is dat een zesde à een zevende. Het aantal bij de verbruikscoöperatie aangeslotenen, bedroeg in het dorp Ede in 1934 ongeveer 40 per 1000 inwoners, in de gemeente Ede, waar behalve leden van de coöperatie te Ede er ook nog van die in aangrenzende gemeenten zijn, ongeveer 25 per 1000, terwijl dat in Nederland 38, in Gelderland 32 en in Drente 23 was.

De leden zijn hoofdzakelijk arbeiders, militairen en ambtenaren. Degenen die de leiding hebben, zijn bijna allen personen die oorspronkelijk niet uit Ede komen. De oprichter was een postambtenaar en verder behoorden tot de eerste bestuurders, arbeiders van de machinefabriek, militairen en gemeente-ambtenaren. De bestuurders hebben steeds veel moeite en tijd over voor het vooruitbrengen van de vereniging, bij de leden is dat minder

het geval. Bij een aantal is er een zeker idealisme voor de coöperatieve beweging aanwezig, maar bij een groot deel gaat het evenals bij de leden der landbouwcoöperaties, alleen om economische voordelen, om lagere prijzen en goede kwaliteit. Zo was er b.v. toen men bezuinigen moest, direct een grote meerderheid voor het opzeggen van het abonnement op het krantje waardoor men van de coöperatieve beweging op de hoogte gehouden werd. Ook uit andere maatregelen spreekt dezelfde geest. Het bezoek op vergaderingen bedraagt gewoonlijk 40 à 50, maar is bij belangrijke aangelegenheden wel eens groter. Dit is naar verhouding minder dan bij de landbouwcoöperaties. (Zie hierover Hfdst. II B). Hierbij is van invloed dat deze coöperatie, waar men alleen zijn kruidenierswaren en brood vandaan krijgt, voor de leden lang niet die betekenis heeft als de inkoopvereniging voor den boer. De omzet bij de verbruikscoöperatie bedroeg in 1933–'34, *f* 215 per lid [36]).

Merkwaardig is dat deze vereniging alle gezindten is kunnen blijven omvatten. Zowel leden van de Protestants kerkelijke partijen als Rooms Katholieken, Vrijzinnig Democraten en Sociaal Democraten behoren ertoe. Tot de groepen, die het hoofdaandeel in de vorming van deze coöperatie hadden, behoort niet de Protestants kerkelijke, de leden van de Protestants kerkelijke partijen bleven er steeds een ondergeschikte rol in vervullen. De leiders van deze partijen stonden op middenstandsstandpunt en waren dus geen voorstanders van de coöperatie, hoewel ze tegenover de landbouwcoöperatie vaak meer welwillend stonden.

De verenigingen op het gebied van vreemdelingenverkeer, die ook niet gesplitst zijn in neutrale en Christelijke, werden reeds behandeld. (Zie Hfdst. II D).

Op het gebied van de godsdienst, zijn er de jongelings- en meisjesverenigingen o.a. de afdelingen van het Ned. Jongelings Verbond, die bij de Hervormde kerk behoren. Daarnaast zijn er ook nog Hervormde jeugdverenigingen op Gereformeerde grondslag, die in latere tijd door een Nederduits Hervormd predikant die tot de Gereformeerde Kring behoorde, opgericht werden daar de eerste niet voldoende rechtzinnig waren. Verder de Geref. verenigingen die bij de Geref. kerk behoren. In deze verenigingen zorgt men wel voor ontspanning, men houdt er b.v. wel voordrachten, maar hoofdzaak is de godsdienstige voorlichting, die meestal gegeven wordt in de vorm van lezingen en besprekingen over bijbelse onderwerpen. De hoofdzaak van ons werk, zo drukte een van de leiders het eens uit, is het bijbellezen,

het gebed en de vriendschap, terwijl een ander erop wees, dat men er probeerde voor te zorgen, dat de jongeren het niet te veel over sport, politiek en kerkelijke strijd hadden, maar dat ze zich meer bezig hielden met het persoonlijke vraagstuk hoe ze vergeving van hun zonden kregen [37]).

Hoewel de verenigingen tezamen enige honderden leden tellen, betrekken ze toch maar een klein deel van de Hervormde en Gereformeerde jongeren die ervoor in aanmerking komen, in hun werk.

Verder zijn er voor ouderen, verenigingen als de reeds genoemde Bond ter Verdediging van de Gereformeerde Godsdienst in de Nederduits Hervormde kerk, die vergaderingen houdt waarin gepolemiseerd wordt tegen andere kerkelijke richtingen, of bijbelse onderwerpen besproken worden. Deze bijeenkomsten worden gewoonlijk goed bezocht.

Voorts zijn er nog verenigingen voor vrouwen als de Christelijke Vrouwenbond, waarin vooral voorlichting over allerlei voor vrouwen belangrijke maatschappelijke problemen, die dan vanuit Christelijk oogpunt bekeken worden, gegeven wordt. Er is een afdeling van deze Christelijke Vrouwenbond in Lunteren, die direct na de oprichting in 1934 al een 40 leden telde, één in Ede en één in Bennekom. De vereniging staat onder leiding van meer gegoede dames uit Hervormde kringen.

Een Christelijk sociale studieclub, hoofdzakelijk bestaande uit personen uit de Christelijke vakverenigingen geeft lezingen op maatschappelijk en godsdienstig gebied.

Naast de genoemde verenigingen vindt men hier nog de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en de verenigingen tot hetinstand houden van leeszalen, die zich met ontwikkeling der bevolking bezig houden. Er is in de gemeente een Christelijke leeszaal te Ede en een neutrale te Bennekom. Ook was er een leeszaal te Ede van het „Nut". Deze is echter o.a. door gebrek aan belangstelling weer opgeheven. Het gebruik van deze leeszaaltjes in Ede was minimaal, er kwamen gewoonlijk een 3 à 4 personen per dag, waaronder dan nog vaak militairen. Met de bibliotheken is het iets beter gesteld.

Alleen de reeds langer bestaande leeszaal te Bennekom verkeert in een bevredigende toestand.

Dit komt o.a. doordat Bennekom wat meer ontwikkelden onder haar bevolking telt dan de andere dorpen. Er wonen o.a. een aantal personen die aan de Landbouwhogeschool te Wageningen

werkzaam zijn, verder militairen en vrij wat gepensionneerden en renteniers.

De Maatschappij tot Nut van het Algemeen houdt zich behalve met de bibliotheek ook nog bezig met het organiseren van lezingen, waarbij vaak uitstekende sprekers o.w. meerdere malen lectoren en professoren, het woord voeren. De belangstelling hiervoor is uitgezonderd in enkele bijzondere gevallen, zoals het optreden van Prof. Vening Meinesz met een lezing over de K. XVIII, niet zeer groot. Het publiek bestaat in hoofdzaak uit ontwikkelden van niet rechtzinnig Protestantse richting. Pogingen om de arbeiders ervoor te interesseren, faalden. De bestuurders waren in 1934 o.a. een arts, een officier, een ambtenaar der posterijen, een bankdirecteur en de directeur van de waterleiding. Op een enkele uitzondering na zijn de bestuurders steeds vreemdelingen. Zeer korte tijd bestond hier ook nog een afdeling van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, die echter door gebrek aan belangstelling weer spoedig opgeheven werd. In de laatste tijd doet men evenwel weer pogingen tot het stichten van een nieuwe afdeling en heeft men nu voorlopig weer een studieclub gevormd. In Venendaal was de toestand in dit opzicht beter, daar heeft men een afdeling van dit instituut die reeds lang bestaat en zich steeds staande wist te houden. Er worden door haar lezingen over politieke, maar ook over allerlei wetenschappelijke onderwerpen gegeven. Prof. Jordan sprak er b.v. reeds verscheidene malen. De bijeenkomsten worden regelmatig bezocht door een vaste kern van 20 à 25 personen, in buitengewone gevallen trekken ze nog meer bezoekers. Dit zijn voor het grootste deel fabrieksarbeiders, vrouwen zijn er vrijwel niet onder. De leiding berustte geruime tijd bij een paar onderwijzers. Het feit dat men over dergelijke krachten beschikt is van zeer grote betekenis, deze ontbreken veel te veel op het platteland.

Ook het onderwijs wordt hier tegenwoordig meest vanwege verenigingen gegeven, daar de meeste scholen bijzondere zijn. Op dit gebied hebben zich in de loop van de tijd heel wat veranderingen voltrokken. In de 18e eeuw werd het onderwijs hier ook vanwege de kerk gegeven en was er dus een toestand, die in zeker opzicht veel lijkt op de tegenwoordige. De koster was in die tijd tevens schoolmeester, enkele tientallen kinderen leerden van hem lezen en schrijven. In het begin van de 19e eeuw bleef dit zo, al werd de schoolmeester later door de gemeenteraad benoemd, daar

dezelfde persoon door de kerkeraad steeds als koster en voorzanger werd aangesteld. Na 1868 verdween deze combinatie echter, al bleef de meester nog wel voorzanger zodat de band met de kerk bleef bestaan. Naast de officiële school te Ede, waren er in de buurten nog enkele particuliere instellingen waar een meester voor eigen rekening school hield. Tot in de tweede helft van de 19e eeuw gaf b.v. iemand er les in lezen schrijven op een zeer primitieve wijze. De ouders stuurden de kinderen graag naar hem toe, omdat hij zeer godsdienstig was; voldoende onderwijsbevoegdheid bezat de man niet. Na het tot stand komen van de onderwijswet van 1857 mocht hij dan ook geen onderwijs meer geven [38]).

Het schoolgebouw van dezen leermeester bestond uit een schaapskooi, waarin 's winters in een gat in het midden een vuur gestookt werd, waarvoor de leerlingen, meest een dertig maar soms ook wel eens een veertigtal, hout en turf mee moesten nemen.

Na de opheffing van deze instellingen waren er voor de bevolking alleen de openbare scholen. Wel waren er ook nog enige particuliere kostscholen, maar die werden hoofdzakelijk door vreemden bezocht.

De openbare scholen waren in die tijd nog nauw met de kerk verbonden. Dat bleef nog lang in het onderwijs bemerkbaar, de kinderen zongen er o.a. psalmen en de lessen werden met gebed geopend. Met de doleantie en het stichten van de Gereformeerde kerk in Ede, was het echter met deze eenheid op onderwijsgebied ook gedaan. In 1888 werd er door de Gereformeerden een vereniging tot stichting en instandhouding van Scholen met den Bijbel opgericht en in 1899 kwam er hier een School met den Bijbel tot stand. Degenen die deze vereniging leidden, de drijfkrachten bij dit alles vormden, waren in hoofdzaak vreemdelingen. Toen het stichten van bijzondere scholen algemener werd en de Gereformeerden het voorbeeld gegeven hadden, gingen de Hervormden, nadat het hoofd van de openbare school, dat hier al vanaf de 60er jaren werkzaam was geweest en onder wien er nog steeds een band tussen de school en de kerk was blijven bestaan, aftrad, eveneens over tot de oprichting van een vereniging, die in 1905 een Nederduits Hervormde school stichtte [39]).

De grote massa van de kinderen der Hervormden bleef in de gemeente Ede vooreerst nog openbare scholen bezoeken. In 1911 gingen er in het geheel 1666 kinderen op openbare, tegen 1152 op Christelijke scholen, terwijl ruim 90% der bevolking tot

de Nederduits Hervormde en Gereformeerde kerken behoorde.

Na de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs nam het aantal bijzondere scholen echter wel zeer sterk toe en zo is in latere tijd de verhouding geheel veranderd. In 1932 gaan er van de 4705 leerlingen der lagere scholen b.v. maar 1004 meer op openbare en 3321 op bijzondere [40]).

Percentagegewijs gaan er in dat jaar op de verschillende scholen:

	Protestantse	Openbare	R.K.	Bijz. neutrale
Ede	70,6	21,4	4,6	3,4
(Nederland	22,3	35,6	37,5	1)

Behoren tot de verschillende kerken te Ede:

N.H.	Ger.	Chr.Ger.	Ev.Luth.	(tezamen)	Rem.	Doopsgez.	Geen	Andere kerk	R.K.
68,1	12,2	1,7	0,4	(82,4)	0,3	0,2	5,6	6,1	5,3

en stemmen op de verschillende politieke partijen:

A.R.	C.H.	Ger.St.P.	Herv. Ger.	(tezamen)	V.B.	V.D.B.S.	D.A.P.	C.P.N.	R.K.S.P.
27,7	26,6	13	1,7	(69)	10,9	2,8	11	1,7	4,4

Tussen het percentage der bevolking dat op de Protestants kerkelijke partijen stemt en het percentage der leerlingen dat Protestantse bijzondere scholen bezoekt, is dus grote overeenstemming. Het is op het ogenblik wel zo, dat de kerkelijke inwoners op kerkelijke partijen stemmen en hun kinderen naar Christelijke scholen sturen.

Het percentage der bevolking dat niet op kerkelijke partijen stemt, welke groep voor vier vijfde uit personen bestaat die wel tot een kerk behoren, is nog iets groter dan dat der kinderen die op openbare en bijzonder neutrale scholen gaan. Hierbij is van invloed dat in veel landelijke buurten geen openbare scholen meer zijn. Verscheidene ouders die in een groter dorp waar beide scholen makkelijk bereikbaar zijn, de openbare zouden kiezen, sturen in deze buurten hun kinderen naar de bijzondere, Christelijke.

Ook komt het voor, dat men zich door de in een buurt heersende moraal gedwongen voelt, zijn kinderen naar de Christelijke school te sturen en kerkelijk te blijven, terwijl men in werkelijkheid andere opvattingen huldigt, die bij de stembus wel tot uiting komen.

In de landelijke buurten zijn bijna alle openbare scholen in

bijzondere, Protestantse omgezet. Slechts in Ederveen en de Klomp treft men nog openbare aan, terwijl ook het kleine dorpje Otterlo nog een dergelijke onderwijsinrichting heeft. Bij de overgang van de openbare naar de bijzondere school, was in de buurten meestal geen sprake van enige aandrang vanuit de bevolking hiertoe. Kerkelijke voorgangers probeerden overal de ouders van de noodzaak van deze verandering te overtuigen en wisten zo langzamerhand wel de mening ingang te doen vinden, dat bij het lidmaatschap der kerk behoort het stemmen op een kerkelijke partij en het onderwijs op een bijzondere school.

Verbraeck merkt hetzelfde op van de bevolking van het Westland, waarvan hij o.a. zegt, dat het niet een diep godsdienstig gevoelen is, dat hen de kinderen naar een bijzondere school doet sturen, maar dat dit slechts voortkomt uit het volgen van geloofsgenoten [41]).

Een groot deel der boeren interesseerde het in het geheel niet, op wat voor school hun kinderen onderwijs ontvingen. Tegen het onderwijs op de openbare scholen, waar men in verscheidene landelijke buurten de lessen met gebed begon en soms ook nog psalmen zong, bestond bij de meesten geen bezwaar. Zo was er b.v. in een buurtschap die vrijwel geheel door kerkelijke boeren bewoond werd, een openbare school waar de bewoners tevreden mee waren. Ook hier probeerden enkele personen, gedeeltelijk uit het naburige dorp afkomstig, deze school in een bijzondere om te zetten en deden hun best de bewoners voor de verandering te winnen. De meesten stemden hier tenslotte mee in. Toen echter het hoofd der school en anderen de ouders er op wezen dat ze de school, zoals die tot nu toe geweest was, toch altijd goed gevonden hadden en dat er geen andere school nodig was, vonden ze dit ook weer juist en trokken ze op enkele uitzonderingen na hun toezeggingen tengunste van de verandering in een Christelijke school, weer in. Na voortgezette actie van kerkelijke zijde, gelukte het later echter toch de openbare in een bijzondere school te veranderen.

In een andere buurt verkreeg een lijst met het verzoek tot oprichting van een bijzondere school, een groot aantal handtekeningen en werden er 159 leerlingen aangegeven. Na enkele maanden trokken er zich echter weer 25 ouders die 37 leerlingen aangegeven hadden, terug. Dergelijke gevallen die alle wijzen op het ontbreken van een vaste overtuiging op dit gebied, kwamen hier meerdere malen voor.

Voor het al of niet blijven bestaan van de openbare school is

de persoon van het hoofd der school wel van enige invloed. In de gevallen waar in landelijke buurten deze scholen bleven bestaan, waren de hoofden meest personen die al lang aan de school verbonden waren en de bevolking goed kenden. Veelal bemoeiden ze zich ook met andere aangelegenheden van de bevolking, zoals b.v. de landbouw. Een van deze hoofden is al jarenlang bestuurslid van een landbouwvereniging en van een coöperatieve aankoopvereniging. Door deze omstandigheden weet een openbare school wel eens iets langer stand te houden, maar in het algemeen moeten de openbare scholen in deze kerkelijke omgeving, waar het langzamerhand gewoonte is geworden de kinderen naar de Christelijke school te sturen, het onderspit delven.

Op de vraag, gesteld aan een vrouw in zo'n buurt, die wel tot een kerk behoorde maar deze evenmin als haar man ooit meer bezocht, of ze haar kinderen maar niet naar de openbare school zou sturen, kwam enigszins verbaasd het antwoord „maar dat doe je toch niet meer". In deze boerenomgeving is de opvatting heersend geworden, dat wanneer men tot de groep behoort, het vanzelfsprekend is zijn kinderen naar de Christelijke school te sturen.

Bijzondere omstandigheden, zoals b.v. in Ederveen, kunnen soms uitzonderingen veroorzaken. Hier is de openbare school die de oude vormen van beginnen met gebed e.d. in ere heeft gehouden, naast de Christelijke school blijven bestaan, door de grote tegenstelling die hier is tussen Hervormden en Gereformeerden, waardoor een deel van dezen hun kinderen niet naar de Christelijke school sturen en ze zodoende maar de openbare laat bezoeken.

In Ede is één openbare school in het dorp zelf en één in de nieuwe arbeidersbuurt der woningbouwvereniging „Vooruit", voorts is er nog een bijzondere, neutrale school. Deze laatste, die vooral kinderen trekt uit kringen van beter gesitueerden, maar ook wel kinderen van lagere beambten en vakarbeiders onder haar leerlingen heeft, werd opgericht door personen uit de directie der ENKA. (Zie hierover Hfdst. II C).

Naast de oudere openbare ULO school is er één christelijke, die ongeveer hetzelfde, in de laatste tijd een iets groter aantal leerlingen telt. De oorzaak van dit geringe verschil in leerlingenaantal is wel gelegen in het feit, dat de kringen die kinderen voor deze soort scholen leveren, minder kerkelijk zijn dan de bevolking in zijn geheel. De scholen speciaal voor de boerenbevolking, de landbouw- en de landbouwhuishoudschool, die pas in de laatste

tijd opgericht zijn, werden vanzelfsprekend Christelijke instellingen.

Er wordt hier in de buurten en dorpen, waar bijzondere en openbare scholen naast elkaar voorkomen, nog steeds een strijd gevoerd om kinderen van ouders die twijfelen naar welke school ze hun kinderen zullen sturen. Hierbij wordt van de zijde der bijzondere, met huisbezoek enz., meer activiteit aan de dag gelegd dan van die der openbare school.

De belangstelling van de bevolking voor onderwijszaken die nergens erg groot is, is hier wel zeer gering. Aan enkele scholen functionneren oudercommissies. In één hiervan, die behoorde bij een school die onder haar personeel ongeschikte personen telde, werden wel eens wensen ter verbetering door de ouders kenbaar gemaakt, die echter niet mochten baten. Aan enkele scholen organiseren ze ook Sinterklaasfeesten e.d., waarvoor een aantal ouders vaak veel moeite over hebben. Slechts hoogst zelden houden de ouders zich met kwesties het eigenlijke onderwijs betreffende, bezig.

Op het gebied der drankbestrijding zijn er hier slechts enkele verenigingen werkzaam, alle met zeer weinig leden. Het zijn een afdeling van de Gereformeerde Vereniging van Drankbestrijding, een van de Intern. Orde van Goede Tempelieren en een van de Ned. Ver. tot Afsch. v. Alc. Dranken, tezamen met enkele tientallen leden. De laatstgenoemde telde er in 1937: 20. Verder beweegt de afdeling van het Leger des Heils, die hier in de laatste jaren tot stand gekomen is, zich ook op dit terrein.

Een oorzaak van de geringe omvang van de geheelonthoudersbeweging is wel gelegen in het feit, dat openbare dronkenschap hier niet zoveel voorkomt, wat echter niet uitsluit dat de arbeid van deze verenigingen nog wel zeer nodig is.

Dat het gemeentebestuur dit werk waardeerde, blijkt wel uit de subsidie, die het ondanks de steeds betrachte zuinigheid, lange tijd aan deze verenigingen verleende. Verder werkte het gemeentebestuur ook nog aan het bestrijden van het alcoholisme mee door het instellen van een „zwarte lijst", waarop de namen vermeld werden van de personen die bekend stonden als drinkers. Deze lieden mochten dan geen café's bezoeken.

Een tweede oorzaak van het kleine aantal leden van de geheelonthoudersverenigingen is wel gelegen in de geringe algemene ontwikkeling en weinige belangstelling bij de bevolking voor sociale vraagstukken.

Opvallend is in dit opzicht het verschil met Friesland, waar men meer ontwikkeld is en vooral meer belangstelling voor deze vraagstukken heeft, wat ten dele ook een kwestie van volkskarakter is.

Deze verenigingen worden eveneens in hoofdzaak geleid door vreemdelingen. De oprichters der N.V. afdeling kwamen uit ambtenaarskringen, een postambtenaar en een onderwijzeres behoorden tot de eerste bestuurders en waren van vrijzinnige richting. In latere tijd nam het aantal arbeiders, allen behorend tot de groep van modernen, toe; ook enige Soc. Dem. raadsleden waren lid. Toch kreeg ze onder deze groep nooit een belangrijke aanhang.

Bij al deze organisaties hangt de bloei sterk af van de werkzaamheid van enkele personen. De N.V. telde een tijdlang 50 leden en hield goede vergaderingen. Na het vertrek van een zeer actieven bestuurder viel het ledental terug tot op de helft, terwijl ook de activiteit sterk verminderde. Hetzelfde valt bij de andere verenigingen te constateren.

Een aantal jaren werkten de drie organisaties samen in een drankweercomité, dat o.a. gezamenlijke meetings belegde. De Gereformeerde vereniging trok zich echter spoedig weer terug uit dit comité, omdat ze vond dat de andere verenigingen niet neutraal genoeg optraden. De aanleiding tot het uittreden was het feit, dat een spreker van andere richting op een gemeenschappelijke meeting van zijn politieke opvattingen blijk gaf.

Over het algemeen kan men zeggen dat de idee der geheelonthouding in tegenstelling met b.v. in Friesland, hier onder de boerenbevolking in het geheel geen vaste voet gekregen heeft en onder de middenstanders en de arbeiders in zeer geringe mate.

De verenigingen op politiek gebied vertonen hier evenmin een bloeiend bestaan. Bij de „kiesverenigingen" der protestants kerkelijke partijen zijn het maar zeer kleine groepen die aan het werk deelnemen en slechts in buitengewone omstandigheden, zoals bij verkiezingen, is er sprake van activiteit van een iets groter aantal. Bij een vereniging als de S.D.A.P., die nog het meest regelmatig medewerking heeft van de leden en meer vergaderingen houdt dan de andere partijen, is het met de belangstelling voor het werk bij een deel der leden ook niet zeer gunstig gesteld. Van de 60 leden die de afdeling Ede telt, komen er gemiddeld een vijftien op de huishoudelijke vergadering, een kern van ongeveer vijftien personen, die ten dele ook nog werkzaam

zijn in vakverenigingen, verricht in hoofdzaak het werk. Dit verschijnsel is vrijwel overal te constateren, maar toch zijn er graduele verschillen en zo is b.v. in Venendaal waar de S.D.A.P. tezamen met de moderne vakverenigingen ook over een eigen volksgebouw beschikt, de activiteit iets groter.

Het politieke verenigingsleven is hier dus in het algemeen niet opgewekt. Dit wil echter niet zeggen dat de inwoners geen politieke overtuiging hebben en in het geheel niet op de hoogte zijn, ze worden ook nog op andere wijze, zo b.v. door kranten van een bepaalde richting, voorgelicht en kunnen zich op die manier op de hoogte stellen van de politieke gebeurtenissen. Een aantal is hiertoe weliswaar niet in staat, zoals uit het op blz. 179 meegedeelde voorbeeld wel blijkt, maar de meesten verschaffen zich zo toch wel enige politieke kennis.

Het verenigingsleven wordt hier in zijn geheel ongunstig beïnvloed door het verspreid wonen van de bevolking en door het feit dat bijna allen over grond en ruimte beschikken, die gelegenheid geeft tot het verrichten van alle mogelijke werkzaamheden, waardoor vaak al hun tijd en energie in beslag genomen wordt.

Wat de vakverenigingen betreft, deze zijn hier pas laat van betekenis geworden. In geheel Gelderland drong de vakbeweging maar langzaam door, daar de grote massa der arbeiders in kleine bedrijven en vooral in de landbouw werkte, waarin men niet zo makkelijk tot organisatie komt. Degenen die er in grotere bedrijven werkten, hielden vaak nog land in bezit, dat ze zelf bebouwden en hadden daardoor dikwijls weinig belangstelling voor deze aangelegenheden.

Voor Ede gold dit alles nog sterker dan voor Gelderland in zijn geheel. In 1900 waren hier nog slechts enkele individuele leden aangesloten bij vakcentrales en wel bij het N.V.V.: 1, Chr. Nat. V.: 3, R.K.V.: 4, A.N.V.: 5. Pas na 1918 en in het bijzonder na het oprichten van de kunstzijdefabriek, kregen de vakbonden betekenis. Het waren in het begin vooral de moderne organisaties de bouwvak- en landarbeidersbond, die van belang waren. Toen er omstreeks 1918 voordelen aan het lidmaatschap verbonden werden, de vakverenigingen betekenis kregen voor de uitkeringen bij werkloosheid, stroomden de leden, o.w. ook veel kerkelijke arbeiders en oud Edenaren, toe. „We zaten maar in te schrijven, er kwam geen eind aan", zei de toenmalige secretaris van de moderne landarbeidersbond, toen hij over de toestanden in die tijd sprak. Een ledental van ongeveer 200 werd

bereikt, maar even snel als de opkomst was de achteruitgang en al heel spoedig waren er niet meer dan de helft van dit aantal. Toen bleek, dat de organisatie niet de voordelen bracht die men verwacht had, bedankten de leden weer bij tientallen.

In latere tijd waren de fabrieksarbeidersbonden het belangrijkst. De organisatie van deze arbeiders bracht aanvankelijk zeer grote moeilijkheden mee, (Zie Hfdst. II C) maar tenslotte werd onder hen toch een stabiele vakvereniging gevormd. Naast de moderne, kwamen er ook belangrijke Rooms Katholieke, Protestantse en neutrale organisaties.

In 1925 bedroeg het aantal leden der vakverenigingen, aangesloten bij de verschillende centrales te Ede: N.V.V.: 189, C.N.V.: 98, R.K.V.: 446, A.N.V.: 49.

In 1932 was dit, N.V.V.: 652, C.N.V.: 631, R.K.V.: 57. De leden waren als volgt over de verschillende bonden verdeeld.

Algem. Ned. Bouwvakarb. Bond	134
N. Chr. Bouwvakarb. Bond	74
Schildersgezellen Bond	25
N. Ver. v. Fabrieksarbeiders	206
B. v. Chr. Fabr. en Transp. arb.	44
Algem. B. v. Handels en Kant. bed.	2
Mercurius	6
N. Ver. v. Chr. Kant. en Handelsbed.	29
Ned. B. v. Arb. in Land en Tuinb.	28
N. Chr. Landarbeiders B.	118
Algem. N. Metaalbewerkers B.	25
Chr. Metaalbewerkers B.	2
R.K. Metaalbewerkers B.	2
Algem. B. v. Techn. en Opz. Pers.	25
C. B. v. Werkmeesters e.a. Opz. Pers.	31
B. v. Chr. Werkmeesters	8
R. K. V. v. Werkmeesters en Opz. Pers.	19
N. Sig. en Tabaksbewerkers B.	31
Chr. Sig. en Tabaksbewerkers B.	43
R.K. Sig. en Tabaksbewerkers B.	2
Alg. N. Text. A. B. de Eendracht	185
Chr. Text. A. B. Unitas	361 [43])

De vakverenigingen zijn in de tijd na 1920 dus sterk gegroeid.

De grootste toename vertoonden in latere tijd de Christelijke bonden. De kerkelijke groepen hebben op steeds groter gebied de eigen organisatie ter hand genomen en kwamen zodoende tenslotte ook op dit terrein. Het best georganiseerd zijn de bouwvak- en fabrieksarbeiders. Onder de landarbeiders is het met de organisatie op het ogenblik zeer slecht gesteld.

De arbeiders der ENKA behoren, voor zover ze modern georganiseerd zijn, tot de Ned. Ver. v. Fabrieksarbeiders, wanneer ze Christelijk georganiseerd zijn tot de textielarbeidersbond. De leden der moderne textielarbeidersbond wonen bijna allen te Gelders Venendaal en werken op de Venendaalse fabrieken en evenzo wonen en werken de leden der sigarenmakers bond daar.

In de grotere fabrieken, de kunstzijde en de textiel, hadden de moderne in 1932 ongeveer 390 en de Christelijke bonden ongeveer 360 leden. Vergeleken met het percentage der bevolking, dat op de S.D.A.P. stemt, is het percentage der arbeiders dat in moderne vakverenigingen georganiseerd is, zeer hoog. Dit komt o.a. doordat onder de z.g.n. moderne groepen der bevolking veel meer arbeiders zijn dan onder de andere. De 1100 stemmen die de S.D.A.P. in 1931 kreeg, kunnen vrijwel geheel afkomstig zijn van modern georganiseerden, met de andere leden van hun gezinnen kunnen ze bijna dit stemmenaantal bereiken. Toch zijn er ook nog verscheidene andere personen die op deze partij stemmen. In een dorp waar niet meer dan vijftien modern georganiseerden wonen, werden bij de laatste verkiezingen ruim 100 stemmen op deze partij uitgebracht, zodat een aantal personen uit gezinnen van leden der moderne vakverenigingen niet Sociaal Democratisch stemmen.

Wat de werkzaamheid in de vakorganisaties betreft, hiervoor geldt hetzelfde als voor die in de andere verenigingen. De bestuurders en enkele anderen verrichten het werk, dat tegenwoordig trouwens vrijwel alleen van administratieve aard is. De leden komen slechts bij buitengewone gebeurtenissen, zoals arbeidsconflicten, in grotere getale op de vergaderingen. Bij het bespreken van organisatorische kwesties komt het herhaaldelijk voor, dat buiten het bestuur niemand of slechts een enkel lid aanwezig is.

Op een ledenvergadering van het Christelijk Werklieden verbond „Patrimonium", verschijnen hoewel er een belangrijke agenda is en een predikant er een lezing houdt, slechts een vijf en twintigtal „getrouwen" [44]).

Openbare vergaderingen worden maar zelden gehouden en wanneer men het doet, gebeurt dat meestal in de vorm van een

feestvergadering, met muziek en toneel, op welke wijze de vereniging van Fabrieksarbeiders dan nog wel een 300 bezoekers weet te trekken. Een organisatie als de Christelijke landarbeidersbond, die slechts zelden bijeenkomt, laat in haar jaarvergadering om ze aantrekkelijk te maken een declamator optreden, versnaperingen aanbieden e.d.

Agressief zijn de vakverenigingen hier niet, stakingen kwamen en komen vrijwel niet voor.

In de gunstige tijden wisten ze zoals overal, wel een aantal verbeteringen te verkrijgen, maar in de slechte tijden was het verzet tegen de loonsverlagingen en andere verslechteringen gering. In het algemeen hadden de arbeiders hier nooit het bewustzijn een macht te vormen, zoals dat b.v. wel het geval was bij de Twentse, daar ze slechts een kleine minderheid zijn en ontwikkelden ze daardoor nooit veel activiteit in de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden.

Voor geneeskundige verzorging zijn hier verschillende afdelingen van het Groene Kruis. Deze doen nuttig werk, ze stellen alle mogelijke instrumenten ter beschikking, hebben consultatiebureaux voor zuigelingen, waardoor b.v. te Ede in 1934 op 47 zittingen, 713 consulten gegeven werden en beschikken over een huisbezoekster, die in Ede in dat jaar ongeveer 1500 bezoeken aflegde. Het aantal leden van de vereniging bedraagt in Ede ongeveer 1000. Ook in de dorpen Lunteren, Bennekom en Otterlo zijn afdelingen. De afdeling in deze laatste plaats, die echter ook de omliggende buurten omvat, telt een 250 leden. In het algemeen laten deze leden het werk geheel aan het bestuur over, op de enkele vergadering die er in het jaar gehouden wordt, verschijnen nauwelijks enige leden, in Ede was dat aantal in 1934 b.v. 3. In de buitenbuurten, waar „niet veel te doen is", heeft men eerder een groot aantal bezoekers, vooral wanneer er iets bijzonders aan zo'n vergadering verbonden wordt. Een jaarvergadering van het Groene Kruis te Otterlo, waar een lezing met lichtbeelden over t.b.c. bestrijding gehouden werd, was wel zeer goed bezocht [45]).

Verder bestaat er te Ede een ziekenfonds, dat reeds in de 19e eeuw werd opgericht. Het was oorspronkelijk bedoeld om arme landarbeiders, die in het einde der 19e eeuw vaak niet meer dan 3 à 4 gulden per week verdienden, tenminste enige doktershulp te kunnen verlenen. Later heeft het betekenis gekregen, voor alle inwoners met bescheiden inkomsten. Hoewel het voor ieder openstaat, zijn er onder de leden vrijwel geen boeren. Deze voelen er niet voor om zich tegen ziekte te verzekeren, daar ze het zonde

vinden hun contributie vaak „voor niets" te moeten betalen. Wel verzekeren ze zich voor andere doeleinden, hoewel de animo daar ook niet zeer groot voor is. Daar zijn gewoonlijk kleinere bedragen mee gemoeid.

Verenigingen op het gebied van ontspanning, zijn: 1e de zangverenigingen, van welke er te Ede een vijftal waren en wel een neutrale, n.l. een afdeling van de Maatschappij van Toonkunst, die verder ook concerten organiseert, twee Christelijke, een Socialistische en een bestaand uit personeel van de ENKA, maar er nu al weer minder zijn doordat de afdeling van Toonkunst en het Socialistische koor opgeheven werden. In de andere dorpen zijn nog enkele Christelijke verenigingen. In de buurten en kleine dorpen komen ze geheel niet voor. 2e De muziekcorpsen. Deze treft men in alle dorpen aan. Ede heeft twee van deze verenigingen en verder is er één in Bennekom, één in Lunteren, één in Harskamp en één in Otterlo. Deze zijn in tegenstelling met de zangverenigingen, neutraal. In een dorp kan gewoonlijk maar één zo'n corps bestaan en al wordt de leiding erin vaak genomen door personen uit niet kerkelijke kringen, zo sluiten zich er toch verscheidene kerkelijke personen bij aan. Ook is van belang, dat de neutrale V.V.V. vaak medewerking verleent bij de oprichting en instandhouding van deze corpsen.

Deze verenigingen houden geregeld openbare concerten en bevorderen daarmee het dorpsleven, waaraan nog alle inwoners zonder onderscheid van richting, deelnemen.

Ze worden door de gemeente gesubsidiëerd. Vooral het vroegere neutrale raadslid, de Lunterse notaris, heeft steeds sterk hiervoor gepleit.

Subsidie krijgen ook de gymnastiekverenigingen van welke er echter slechts enkele zijn. In 1933 waren er een neutrale, een Christelijke en een Socialistische te Ede en verder een neutrale te Lunteren en te Venendaal. Sedertdien werd de Arbeiders Sportbond opgeheven en kwam er een enkele Christelijke Vereniging bij. Voetbal, de meeste populaire sport in ons land, wordt hier evenmin veel beoefend. Slechts een vijftal verenigingen, waaronder maar twee, die in de K.N.V.B. spelen en wel te Ede één in de 3e klasse en te Bennekom één in de 4e klasse, treft men in deze gemeente met over de 30000 inwoners aan. Gemeenten met dit aantal inwoners hebben niet zelden een vijfmaal zo groot aantal van dergelijke clubs. Het aangrenzende Apeldoorn met ruim 60000 inwoners, telt er wel een 40, waaronder ongeveer

10, die in de K.N.V.B. spelen.

De leden van de gymnastiek- en voetbalverenigingen komen vrijwel allen uit de middenstand en uit de arbeidersklasse. De boerenbevolking, waarbij dan ook de landarbeiders, in het algemeen allen die zich tot de boerenstand voelen te behoren, houden zich met eigenlijke sport niet bezig. Wel zijn ze goed vertegenwoordigd in de schietverenigingen, die hier in vele dorpen bestaan.

Op het gebied van vermaak zijn enkele toneelverenigingen, o.a. twee van militairen te Ede en een soort gezelligheidsvereniging die zich ook met toneel bezig houdt, te Lunteren. De leden hiervan komen op enkele uitzonderingen na, uit niet kerkelijke kringen.

Er is hier wat het aantal verenigingen en speciaal wel de ontspanningsverenigingen betreft, een groot verschil, met b.v. het Westland, waar Naaldwijk dat kleiner is dan het dorp Ede, alleen een viertal muziek- en een 11 zangverenigingen telt en met Twente met zijn talloze voetbalclubs en andere verenigingen [46]). Een belangrijke oorzaak van dit onderscheid is wel gelegen in de hier heersende Calvinistische geest, die zich, hoewel niet zo sterk meer als vroeger, verzet tegen velerlei vormen van ontspanning en die vooral het toneelspel afkeurt. Verder is ook van invloed het feit dat zo velen landarbeid verrichten, waardoor ze niet zoveel behoefte meer gevoelen aan lichaamsbeweging. Ook de arbeid op eigen land, die de meesten hier na hun andere werk verrichten, welke reeds als oorzaak van het geringe verenigingsleven in het algemeen genoemd werd, heeft vanzelfsprekend invloed op de bloei van dit soort verenigingen.

Bij de meeste verenigingen is er dus een splitsing in neutrale en Christelijke, slechts bij de landbouwcoöperaties, verbruikscoöperatie, de muziekcorpsen, de instellingen voor geneeskundige verzorging en de verenigingen voor vreemdelingenverkeer is dit niet het geval. Deze scheiding in neutraal en Christelijk dringt meer en meer overal in door, ook bij de op direct economisch gebied werkende verenigingen als die der winkeliers, is ze in een enkel dorp al doorgevoerd.

Men kan hier dus het verschijnsel waarnemen, dat iedere groep op alle terreinen van het maatschappelijk leven steeds meer zijn aanhangers in eigen organisaties probeert te verenigen, om hen op deze wijze aan zich te binden.

F. Ontwikkeling, zeden en zedelijkheid

Onder de boerenbevolking kwam hier in het midden der 19e eeuw het geloof aan spoken e.d. veel voor en ook aan het einde der eeuw was dat nog in het geheel niet verdwenen. Ouderen weten nog tal van gevallen die zich in de 80er en 90er jaren afspeelden. In enigszins vreemde verschijnselen zag men vaakal het werk van buitennatuurlijke krachten en zo kwam het voor, dat toen een zwerfster op de weg ineenzakte, een grote menigte op een afstand bleef toekijken omdat men haar niet durfde aanraken.

Vooral in de buitenbuurten is de achterlijkheid op allerlei gebied groot, zo b.v. op dat der geneesmethoden. Hoewel er onder de volksgeneesmiddelen zoals de kruiden, vele voorkomen die zeer doeltreffend genoemd mogen worden, zijn er ook min of meer magische geneesmethoden waarvan dat niet gezegd kan worden. In de buurten Ederveen en de Klomp gebruikt men wel mollenpootjes verkregen van een levende mol, tegen de rheumatiek en schroeven uit een gebruikte doodskist tegen allerlei ziekten. Ook wenden sommige Protestanten wel wijwater, dat ze bij Katholieken verkrijgen, ter genezing aan. Deze soort middelen, die men overal wel aantreft, worden hier vrij veel gebruikt.

De achterlijkheid uit zich in sommige buurten ook in de daar voorkomende zeden. In de afgelegen delen komt het voor eigen rechter spelen nog al eens voor, hoewel het de laatste jaren door het toenemend verkeer en het betere toezicht sterk verminderde en dan ook zeker geen regel is.

Ten teken van afkeuring van het gedrag van een bepaalde persoon maakte men soms ketelmuziek. Dit gebeurde een aantal jaren geleden nog eens in Ederveen bij 'n vrouw wier gedrag de bevolking niet beviel. In dat geval volgde er ook nog een pak slaag voor de vrouw op. Te Wekerom mishandelde een troep jongens iemand uit Ede, omdat ze niet wilden dat deze met een meisje uit hun buurt omging. In de nabijheid van Lunteren vernielden opgeschoten jongens bij een man die enigszins afwijkende gewoonten had de tuin en beschadigden het huis.

Naast dit collectieve, komt ook het individueel als eigen rechter optreden herhaaldelijk voor. Dit gebeurt in de buurten nog al eens naar aanleiding van geschillen over een uitweg over andermans terrein. Enige jaren geleden veranderde b.v. een boer telkens de afzetting van een dergelijke weg over zijn grond, waarna een ander deze dan weer herstelde. De hierover steeds

voortdurende strijd liep er tenslotte op uit dat de een door den ander gedood werd.

Ook komen gevechten tussen groepen voor. Deze gaan meestal om het bezit van een meisje. Een aantal jaren geleden gingen twee benden in de buurt van Harskamp elkaar met knuppels en staken te lijf, omdat een jongen uit de ene buurtschap een meisje uit de andere wilde hebben en die groep daarin niet wilde toestemmen. Tussen Hoenderlo en Otterlo vochten groepen meisjes uit deze buurten, met stokken gewapend om een vreemden vrijer die eerst in de ene buurt geweest was en later in de andere kwam.

Behalve de genoemde aanleidingen brengt het niet uitgenodigd worden op bruiloften e.d. wel eigen optreden van de betrokkenen mee. Dit deed zich enige tijd geleden te Otterlo b.v. nog voor, waar een groep die niet uitgenodigd was op een bruiloft, van tevoren alles van de tafels wegnam die gereed stonden voor het feest.

De mentaliteit is bij velen nog steeds van die aard, dat men vindt zelf zijn zaken wel op te kunnen knappen en geen politie en rechter nodig te hebben. De meeste van de hier genoemde gevallen werden niet bij de politie aangegeven. In het genoemde geval te Lunteren verzocht de man die het tenslotte toch aan de politie meedeelde, dit niet te laten merken daar hij anders geen leven meer had in die omgevivng. De buurt plaatste personen die van de gewoonten afwijken vaak buiten de gemeenschap. (Zie hierover ook hfdst. III C b.)

Daar men zich over de anderen niet licht uitlaat, stuit een onderzoek in deze buurten dikwijls op grote moeilijkheden. Bij het genoemde gevecht te Harskamp werden de banden van een politieauto doorgesneden, maar daar geen de ander wilde verraden, kon men den dader niet vinden. Deze opvattingen geven ook bij het onderzoek in gevallen van stropen grote moeilijkheden. De stropers vinden dat zij recht hebben op de jacht en de bevolking is in het algemeen dezelfde mening toegedaan. Verder vatten ze dit bedrijf op als een soort sport, waarbij ze er zich in schikken als ze „verliezen" tegen de politie of jachtopziener. Wanneer deze van honden gebruik maakt vinden ze dat echter minderwaardig, beschouwen ze dat als een „gemene" manier, die zij ook met dergelijk soort middelen mogen bestrijden. Men houdt er dus een zeker eergevoel op na en gebruikt alleen „minderwaardige" middelen wanneer de „tegenstander" hier eerst toe overgaat.

De hier heersende godsdienst met zijn vrij strenge moraal en

een kerk die door allerlei maatregelen, ook ten dele onder haar pressie van overheidswege ingestelde, zoals die voor het tegengaan van vermaken op Zondag, het instellen van een gedeeltelijk tapverbod e.d., strenge zeden probeert in stand te houden, heeft een soort zedelijkheid geschapen die zeer waardevolle elementen bezit, maar ook grote gebreken heeft. Tussen de moraal en de moraliteit is vaak wel een heel grote klove.

Over het algemeen is men hier sober, eenvoudig, arbeidzaam en in staat tot dulden, niet alleen de boeren, maar ook de middenstanders en de arbeiders. Verder is er het alcoholisme hier niet sterk verbreid. Wel kwam er vroeger veel dronkenschap voor, vooral onder de arme bevolking van Venendaal, in welke plaats nog steeds veel gedronken wordt, maar toch was het hiermee in vergelijking met de meeste andere streken van het land nooit zo slecht gesteld. De gemeente ging het steeds tegen en voerde behalve de genoemde maatregel ook nog een vermindering van het aantal vergunningen van 35 op 25 in. Van de 33 vergunningen die er in 1919 waren, had het dorp Ede er 13 en Gelders Venendaal niet minder dan 9.

Alle andere dorpen en buurten, die ongeveer de helft van de bevolking der gemeente omvatten, telden tezamen dus slechts 11 van dergelijke inrichtingen [1]). In 1920 bracht men het maximum aantal vergunningen voor het dorp Ede op 10 en bepaalde voor 21 buurten dat daar geen vergunning gegeven zou worden. Wel bracht men daar in 1936 de verandering in aan, dat de sterk gegroeide buurten Ederveen en Wekerom één zouden kunnen krijgen, maar handhaafde ook nu, terwijl de bevolking met 50% toegenomen was, het maximum aantal van 25 voor de gehele gemeente [2]). Men nam deze maatregel op grond van de Calvinistische moraal, die in het algemeen het cafébezoek afkeurt. Enige raadsleden niet tot de Protestants kerkelijke partijen behorend, verzetten zich tegen de beperking.

De Neder Veluwe, waartoe ook Wageningen behoort, waar meer gedronken wordt dan in de plattelandsdelen, is een gebied met een vrij gering gebruik van sterke drank. In 1920 bedroeg het gebruik daarvan in dit gebied per hoofd der bevolking 2,5 liter. Slechts enkele streken als Z. W. Friesland, Z. Beveland en IJselmonde gebruikten minder. De grote steden hadden een gebruik van 6 tot 8,5 liter, terwijl plattelandsstreken als de Groninger Veenkoloniën Twente en de Achterhoek ook dergelijke ten dele zelfs nog hogere cijfers vertoonden [3]).

De processen verbaal wegens dronkenschap zijn hier niet tal-

rijk. In 1936 bedroeg het aantal hiervan b.v. 26, terwijl dat in een vijftal gemeenten van het Westland die tezamen evenals Ede ongeveer 30000 inwoners hadden, 36 was. In 1932 bedroeg het per 10000 inwoners in Ede 10 en in Amsterdam 20[4]).

Ongetwijfeld is de moraal die cafébezoek in het algemeen afkeurt van invloed op het alcoholisme. Ook in de N.W. Veluwe, waar dezelfde opvattingen heersen als in Ede, wordt niet zoveel gedronken, terwijl ze dat op de Z.W. Veluwerand veel meer gebeurt. Toch kan deze moraal wanneer de bevolking in armoede en onwetendheid verkeert, de mensen in slechte woningen huizen en in fabrieken werken zoals b.v. te Venendaal het geval was, het alcoholisme niet tegenhouden. In deze plaats heersen dezelfde godsdienstige opvattingen en moraal en toch wordt er meer gedronken.

Ditzelfde geldt hier voor de zedelijkheid in het algemeen, het optreden als eigen rechter in de buurten en de handtastelijkheden. Deze zijn volgens de kerkelijke moraal ook verkeerd, worden door de predikanten afgekeurd en gebeuren desondanks toch. Met de gedwongen huwelijken is dit eveneens het geval. Deze komen in alle delen der gemeente zeer veel voor, in vrijwel iedere buurtschap kan men bij tientallen de personen aanwijzen, waarbij dit het getal is. Zelfs in de verslagen van de kerkvisitatie wordt er herhaaldelijk melding van gemaakt, zo b.v. in die van 1922, waarin meegedeeld wordt dat er te Lunteren nogal gedwongen huwelijken zijn.

Verder komen er hier, wat ernstiger is, tamelijk veel zedenmisdrijven voor. Het meest gebeurt dit onder de gewoonlijk zeer kerkelijke bevolking van bepaalde afgelegen buurten. Gevallen gepleegd door minderjarigen onder elkaar en door ouderen met met kinderen worden herhaaldelijk geconstateerd. Ook in de verslagen van de kerkvisitatie wordt vele malen melding gemaakt van de slechte toestand op het gebied der zedelijkheid in deze buurten. Het verslag van 1910 zegt: te Bennekom, Ede Lunteren en Otterlo kan het wat de zedelijkheid betreft beter, terwijl van 21 andere gemeenten in de classis Arnhem gezegd wordt, dat het er vrij goed of goed mee gesteld is[5]).

Het aantal processen verbaal opgemaakt wegens zedenmisdrijven, bedroeg in Ede in 1931: 9, in een aantal dorpen van het Westland die tezamen ongeveer hetzelfde aantal inwoners hadden: 7, in Leiden met $2^1/_3$ maal zoveel zielen: 16[6]). Wegens openbare schennis der eerbaarheid werden in Ede in 1930: 5, 1931: 4, 1932: 12, 1933: 10, 1934: 12, 1935: 7 processen ver-

baal opgemaakt en wegens andere zedenmisdrijven 1930: 11, 1931: 7, 1932: 5, 1933: 9, 1934: 9, 1935: 7. Bij openbare schennis der eerbaarheid zijn vaak vreemdelingen en een enkele keer militairen de daders, bij de andere misdrijven zijn het meest Edenaren *). In 1932 was het aantal processen verbaal opgemaakt wegens misdrijven tegen de zeden, per 10000 inwoners te Amsterdam: 4,9, te Leiden: 2,5, te Ede: 5. In geheel Nederland was het aantal veroordelingen wegens zedenmisdrijven per 10000: 1,45, in de vier grootste steden was dat 1,86, in de verdere gemeenten boven de 20000: 1,46, in die tussen 20 en 5000: 1,06, in die kleiner dan 5000: 0,95. In de grootste steden komen deze misdrijven dus het meeste voor. Ede slaat vergeleken met gemeenten van dezelfde grootte een zeer slecht figuur.

De genoemde cijfers geven geen juist beeld van de toestand in de gehele gemeente. Deze is alleen zo ongunstig in de bepaalde gedeelten, voornamelijk in de afgelegen buurten in het Oosten. Een lid van de rechterlijke macht maakte eens de opmerking, dat deze buurten behoren tot de gebieden met de laagste geslachtelijke zedelijkheid in Nederland.

In de grotere dorpen en de nieuwe arbeidersbuurten komen bijna geen zedendelicten voor. Het is natuurlijk mogelijk dat arbeiders en middenstanders onzedelijkheid bedrijven in de stad, wat boeren niet zo licht doen, maar toch zal dat niet van grote betekenis zijn.

Wat de criminaliteit in zijn geheel betreft, maakt de gemeente ook niet zo'n goede indruk. Het aantal processen verbaal opgemaakt wegens misdrijven, bedroeg in 1930 per 1000 inwoners te Ede: 700, in zes dorpen van het Westland: 400, in Leiden 530, in Amsterdam 520. In 1932 was dit te Ede: 835, Leiden 460, Amsterdam 550. Het aantal processen verbaal wegens overtredingen is niet bijzonder groot [7]). Hierbij moet men echter rekening houden met het geringe aantal politieagenten. Deze zeer grote gemeente heeft slechts 20 gemeentelijke politieagenten, d.i. één per 1500 inwoners, hoewel er daarnaast ook nog enige rijksveldwachters zijn. Amsterdam, met een kleinere oppervlakte, had in 1932 ongeveer één agent per 400 inwoners. Hierdoor kunnen vele overtredingen niet geconstateerd worden.

De cijfers en wel vooral die van de misdrijven, geven ook geen juist beeld, omdat er onder degenen die de misdrijven begaan veel

*) De processen verbaal tegen militairen worden meestal opgemaakt door de militaire politie, de door deze politie behandelde gevallen worden niet in de statistiek der gemeente vermeld.

vreemdelingen voorkomen.

Wat de aard van de verdere misdrijven en overtredingen betreft, diefstal komt niet veel voor. De boeren stelen niet onder elkaar. Dit komt overeen met de mening van Sorokin, dat op het land niet veel misdrijven tegen de eigendom bedreven worden [9]). De vele diefstallen, o.a. van kippen, die hier in de laatste tijd gepleegd worden, gebeuren vooral door vreemdelingen, maar ook wel door een aantal ongunstig bekend staande personen die in het dorp Ede en de omtrek daarvan wonen. Deze zijn hier ten dele met de vestiging van de kunstzijdefabriek gekomen en bezorgden de gemeente veel last.

Sorokin komt tot de conclusie, dat de misdadigheid onder de boerenbevolking aanmerkelijk beneden die der andere groepen van de bevolking en in het algemeen beneden die van de stedelingen blijft en dat de moraliteit oder de eerste groep hoger is [10]). Hij noemt als gunstige omstandigheden de grotere onderlinge gelijkheid op het land en de strengere godsdienst. Hoewel deze omstandigheden ook hier aanwezig zijn, is dit oordeel van Sorokin over de criminaliteit en de moraliteit voor deze bevolking niet van toepassing. Hierboven werd er reeds op gewezen, dat er onder de inheemse kerkelijke bevolking veel onzedelijkheid voorkomt. In de verslagen van de kerkvisitatie wordt zodoende dan ook gemeld, dat er in onze streek een goed kerkbezoek is, maar tevens dat er over de zedelijkheid niet valt te roemen.

In het geheel bezien is het bij de nieuwe arbeiders- en middenstanders bevolking hiermee beter gesteld dan bij de boeren, hoewel de eerste groep minder een godsdienstige eenheid vormt en er onder deze meer een, zoals Sorokin het noemt „sceptical, conditional, sometimes even cynical intellectualism" [11]) voorkomt dan onder de boeren.

Hiermee wordt niet gezegd, dat de arbeiders en middenstanders in hun geheel zedelijk hoger staan dan de boeren, maar slechts dat zekere vormen van onzedelijkheid onder de boeren meer aangetroffen worden dan onder de andere groepen en verder dat andere omstandigheden grotere invloed uit kunnen oefenen dan de moraal. Omstandigheden die invloed hebben zijn o.a. de in de buitenbuurten veel voorkomende woningtoestanden. In vele gevallen van onzedelijkheid waren slechte woningtoestanden te constateren, veelal sliepen de kinderen in dezelfde ruimte als waarin de ouders de bedstee hadden, niet zelden sliepen en huisden allen in één vertrek. Al is het huis in veel gevallen niet zo klein, zo heeft dat toch vaak weinig betekenis, omdat het voor

het grootste deel voor stalling van vee en andere bedrijfsdoeleinden gebruikt wordt.

Naast dit, heeft ook het lage peil van ontwikkeling invloed. Hoewel Sorokin enigszins spottend opmerkt, dat vele rationalisten vroeger een gunstige invloed op de zedelijkheid toeschreven aan opvoeding en ontwikkeling en een ongunstige aan analfabetisme, maar dat dat standpunt nu wel verlaten is, heeft het algemene ontwikkelingspeil toch wel betekenis, al heeft men zich in de grootte en de aard van de invloed wel vergist.

De onzedelijkheid komt hier het meest voor bij de zeer onontwikkelde tot voor korte tijd geheel geïsoleerd wonende bevolking van de buitenbuurten. De bewoners die zich vrijwel met geen ontwikkeling of normale vormen van ontspanning bezig houden en naast de kerkgang b.v. Zondags geen andere bezigheid hebben, gaan licht tot allerlei kleine baldadigheden over en soms tot de genoemde ernstige daden. Het ontbreken van enige ontwikkeling en zodoende van bezigheden waarvoor deze nodig is, maar ook van sport, al is het maar als kijkspel en van andere ongetwijfeld niet op zeer hoog peil staande maar in vele gevallen toch boven de hier plaats hebbende baldadigheden te verkiezen moderne vermaken, oefent een ongunstige invloed uit. Wanneer men zich op andere wijze kan bezig houden, zoals het grootste deel van de bevolking en ook van de boeren dat kan, heeft het ontbreken van alle mogelijke vermaaksgelegenheden als cafe's, dancings, kermissen enz. vanzelfsprekend wel een gunstige invloed. Het ontbreken van dergelijke gelegenheden leidt er soms ook toe, dat men zijn vermaak buiten de gemeente zoekt. Vooral militairen en jongeren doen dit. Niet zelden leidt dit tot een zekere schijnheiligheid, doordat b.v. personen uit kerkelijke kringen zich in Arnhem en andere steden bezighouden met amusementen, die ze in Ede mee veroordelen.

Uit het voorgaande blijkt dat de algemene ontwikkeling zowel onder de boeren als de arbeidersbevolking niet groot is. Hiermee is echter geen oordeel over de intelligentie geveld. De meningen van de onderwijzers zijn hierover ook meest ongunstig, vooral de boerenkinderen vinden ze dom; de arbeiders en middenstandskinderen in de grotere dorpen worden beter beoordeeld. Een onderwijzer merkte echter van kinderen uit een landelijke buurt, die vrijwel geheel bewoond wordt door boeren, op, dat ze van huis uit niet veel wisten, ook al omdat ze niet veel uit de buurt kwamen en daardoor allerlei dingen niet kenden, maar dat ze

goed leerden. Tussen de leerlingen op een school in een landelijke buurt, meest kinderen van boeren en landarbeiders en die op een school in een nieuwe arbeidersbuurt, voor het grootste deel kinderen van arbeiders en beambten, die zich hier nog niet zo lang geleden gevestigd hebben, bestaan grote verschillen. Een onderwijzer zei hierover: de eersten uiten zich weinig, hun klassen vormen een gelijkmatige massa, waarin de individuen schuil gaan, er wordt bijna nooit gelachen om een grappig lesje, allen zitten stil bij het lezen, dat gewoonlijk in de vorm van mechanisch opdreunen gebeurt, de tweeden vertonen meer levendigheid van geest en durf om iets te zeggen, maar zijn ook veel ongeduriger."

Meerdere onderwijzers maakten hierover opmerkingen van dezelfde strekking.

Het is mogelijk dat de snelheid der geestelijke processen bij de landelijke bevolking geringer is dan bij andere groepen, het feit dat de scholen in de buurtschappen, die veel boerenkinderen onder hun leerlingen hebben, meestal niet zover met de leerstof zijn als die in de grotere dorpen, zou in deze richting kunnen wijzen. Het is echter met onze tegenwoordige methoden van onderzoek niet uit te maken in hoeverre dit aan de scholen en de milieus of aan de aanleg van de leerlingen ligt.

Op het gebied der practische landbouw blijken de boeren hier over behoorlijke kennis te beschikken en genoeg inzicht te hebben om zelf tal van verbeteringen aan te brengen en nieuwe methoden toe te passen. Ze wisten zich deze kennis eigen te maken door het luisteren naar mondelinge voorlichting, het lezen van bladen, volgen van lessen op landbouwscholen en cursussen, die hier door veel meer leerlingen bezocht worden dan b.v. de tuinbouwscholen in het Westland en Aalsmeer, door de bevolking uit die streken (Zie hfdst. II B) [12]).

Dit stemt overeen met de bewering van Sorokin, dat de boerenbevolking op haar eigen beperkte ervaringsgebied zeer goed in staat is tot redelijke gevolgtrekkingen en nieuwe aanpassingen. (Zie hfdst. II B). Zijn verdere gevolgtrekkingen omtrent grotere lichtgelovigheid, oppervlakkigheid van andere bevolkingsgroepen en het voorkomen van meer gezond verstand bij de boeren, vinden echter in de feiten hier allerminst een bevestiging.

Meestal lezen de boeren tegenwoordig wel een krant, zij het dan ook veelal een plaatselijk weekblad. Wanneer ze een dagblad lezen, wordt dat soms in de zomermaanden opgezegd, omdat men

dan geen tijd heeft om zich met een krant bezig te houden. Neutrale dagbladen als „De Courant" en „Utrechtsch Nieuwsblad" vinden onder hen veel lezers. Verder leest men vaak een landbouwblad, maar met boeken houdt men zich in het algemeen niet bezig. Bibliotheken, die hier maar zeer weinig voorkomen, vinden onder de boerenbevolking weinig gebruikers. Ook behoort het bezit van een radiotoestel bij hen tot de uitzonderingen. In middenstandskringen is het met de algemene ontwikkeling en de belangstelling hiervoor wel iets beter gesteld. Onder deze groep en ook wel onder een deel van de arbeiders, vooral de vakarbeiders en de beambten e.d., vindt men de lezers van de bibliotheken en de gebruikers van radiotoestellen, welke laatste weliswaar maar zeer tendele voor ontwikkeling gebruikt worden.

BESLUIT

De belangrijkste veranderingen die er in de laatste vijftig jaar in Ede plaats vonden, waren de verdeling der buurtgronden, de modernisering van het landbouwbedrijf, de stichting van de kunstzijdefabriek en in mindere mate de vestiging van de kazernes en het ontstaan van het pensionwezen.

In deze tijd werd de economische toestand der boeren in het algemeen beter, de nieuwe wijze van werken en het kunnen beschikken over een niet al te klein stuk grond, maakten voor de meeste een dragelijk bestaan mogelijk. Vele landarbeiders kregen ook grond in bezit. Vooral in de jaren na 1920 nam de welvaart toe, op de fabriek werden vrij hoge lonen verdiend, velen hadden naast dit loon nog andere verdiensten, de uitkomsten van het boerenbedrijf waren niet onbevredigend. Zoals overal tastte de crisis ook hier de betrekkelijke welvaart weer ernstig aan. De val van de prijzen der zuivelproducten en de achteruitgang van de kunstzijdefabriek waren het in het bijzonder, die de bevolking troffen.

In de laatste halve eeuw veranderde het groepsleven hier eveneens in belangrijke mate, de vroegere buurteenheid ging ten dele verloren, de verschillen tussen de groepen werden groter. Er ontstond o.a. een tegenstelling tussen de kerkelijke boerenbevolking van de buitenbuurten en de ten dele onkerkelijke middenstanders- en arbeidersbevolking van de grotere dorpen. Scherp zijn de tegenstellingen hier echter in geen enkel opzicht. Dit komt o.a. doordat er geen groot verschil in welvaart is, zomin tussen de boeren onderling als tussen dezen en de arbeiders. Ook heeft de afkeer van scherp optreden invloed. Met uitzondering van een enkel geval staakten de arbeiders, die voor een groot deel immigranten zijn, nooit en evenmin kwamen de boeren, ondanks de ontevredenheid door de crisis veroorzaakt, ooit tot enigerlei actie.

In sommige opzichten zijn de gevolgen van de crisis hier minder ernstig dan in gemeenten met hetzelfde aantal inwoners. De meeste werklozen zijn hier nooit geheel zonder arbeid, daar ze vrijwel altijd enige grond voor zichzelf te bewerken hebben. Vele

hebben zelfs een klein boerenbedrijfje en kunnen zich daardoor veelal beter in deze toestand schikken. Toch zijn in het algemeen de boeren zowel als de arbeiders ontevreden. De reactie op de slechte toestanden bestaat echter bij beide groepen vrijwel alleen uit mopperen, bij de arbeiders over de regering en bij de boeren ook wel over de regering, maar speciaal over de ambtenaren van de crisisdiensten.

„Om die lui een goed baantje te geven is die hele crisisregeling in het leven geroepen, wij hebben er geen voordeel van" is de redenering die men overal in boerenkringen kan horen. Ook de aantasting van de vrijheid het bedrijf te voeren zoals men dat zelf wil, speelt bij het ontstaan van de ontevredenheid een grote rol.

Tot enig daadwerkelijk verzet kwam het niet. Zelfs blijft een groot deel van deze lieden, die de regering steeds bekritiseren, trouw op de regeringspartijen stemmen.

Evenmin als het op het ogenblik mogelijk is enigszins nauwkeurig de gevolgen van de tegenwoordige crisis aan te geven, is het mogelijk de aanleg van de bevolking, die ook van belang is voor de wijze waarop ze deze crisis doorstaat, vast te stellen. Dit is wel min of meer mogelijk van de uitingen, die altijd sterk beïnvloed worden door de maatschappelijke omstandigheden. Hierbij zou men onderscheid moeten maken tussen de oude en de nieuwe bevolking. Het blijkt echter, dat de uitingen bij deze groepen niet zo zeer verschillen. In het algemeen is men hier niet heftig, komt niet gauw tot daden en laat de zaken op hun beloop. Verder heeft men de gewoonte, om nooit precies te zeggen waar het op staat, om zich niet bloot te geven en zijn gevoelens niet te uiten en is de behoefte aan geestlijke inspanning, aan ontwikkeling, die weliswaar vrijwel overal niet zeer groot is, hier wel zeer gering.

De nieuwe inwoners hebben zich sterk aangepast aan de hier heersende gewoonten en moraal. Wanneer ze deze niet delen, dan geven ze daar toch zomin mogelijk blijk van. Het geestelijk verschil tussen de oude en de nieuwe bevolking dat b.v. bij de kinderen duidelijk tot uiting komt n.l. dat de tweede groep vlugger van geest en bewegelijker is, is bij de ouderen niet goed meer bemerkbaar.

Bij de boeren vindt men eigenschappen, die men ook bij vele boeren in andere streken aantreft. Dit zijn grotendeels karaktertrekken die beïnvloed worden door het milieu. In het algemeen valt er bij hen een sterke secundaire functie op te mer-

ken, hoewel sommige verschijnselen daarmee in strijd schijnen te zijn.

Zo duidt b.v. het feit, dat men zich eerst voor een bijzondere school uitspreekt en even later weer het behoud van de openbare school goedkeurt, niet op een sterke nawerking. Daar deze vraagstukken de mensen echter eigenlijk weinig interesseren, is deze handelwijze verklaarbaar en niet in strijd met het bezit van een sterke secundaire functie.

Langdurige wrok, het telkens weer ter sprake brengen van dezelfde kwesties in de buurtschap en de grote zuinigheid der bevolking, wijzen alle op het bezit daarvan. Bij de nieuwe bewoners is dat wel enigszins anders, daar geeft men gemakkelijker geld uit, wat wijst op een minder sterke secundaire functie. De omstandigheden zoals de gehele levenswijze in een groter dorp, de meerdere gelegenheid tot vermaak enz., hebben hierop echter grote invloed en zo is uit dit verschil in handelen dan ook niet op te maken of er in dit opzicht een verschil in erfelijke aanleg is tussen de twee bevolkingsgroepen.

De oude bevolking komt in het algemeen niet gauw tot daden, maar tast soms flink door wanneer ze eenmaal een besluit genomen heeft, zoals uit de veranderingen in het boerenbedrijf wel blijkt.

De emotionaliteit schijnt niet sterk, omdat de mensen hun emoties niet licht laten blijken, wat niet wil zeggen dat ze ontbreken. Heftige uitingen komen maar hoogst zelden voor, men toont niet vaak grote verontwaardiging en strijdt in het algemeen niet gauw.

Wat de intelligentie betreft, deze is hier niet onder het middelmatige. Wel zijn de vorderingen van de boerenkinderen op 'school niet buitengewoon goed, maar dit is niet beslissend, evenmin als het niet zo goed reageren op tests, daar de op school behandelde stof en de vragen bij het testonderzoek maar al te vaak geheel buiten de interessesfeer van deze kinderen liggen.

Buitengewone prestaties werden door de oude bevolking niet verricht, de voorgangers, degenen die het initiatief tot de hervormingen namen, waren steeds vreemdelingen.

Bijzondere persoonlijkheden heeft de Edese bevolking ook niet voortgebracht. Een onderzoek door de vereniging „Oud Ede" ingesteld naar hetgeen Edenaren in de maatschappij bereikten, had tot resultaat dat men enkele personen vond die het tot enigszins belangrijke functies gebracht hadden. In de 15e eeuw was er een Edenaar die enig aanzien genoot als filoloog

en het ambt van rector van een school te Amersfoort bekleedde, in de 17e eeuw één die professor in de wijsbegeerte werd te Harderwijk, in de 18e eeuw één die het tot stadsapotheker te Amsterdam bracht. Deze opsomming is weliswaar niet volledig, men weet vanzelfsprekend niet van alle Edenaren wat er van hen geworden is, maar wanneer er beroemde mannen onder geweest waren, zou dit toch wel bekend geweest zijn.

Hoewel het oordeel over de intelligentie van de bevolking niet ongunstig behoeft te luiden, moet het dat wel doen over het peil van ontwikkeling. Op het gebied van de algemene ontwikkeling is nog een grote taak te verrichten. Het aantal intellectuelen is hier zeer gering, vooral in de kerkelijke groepen. Een klein aantal uit vrijzinnige kringen deed hier indertijd veel goeds voor de landbouw en de verheffing van het peil van ontwikkeling, maar heeft nu weinig invloed meer.

Wel werden er door groepen van verschillende richting enige instellingen ten behoeve van de algemene ontwikkeling opgericht, maar de resultaten waren niet bevredigend.

Om iets tot stand te brengen, zal het nodig zijn dat men zich niet te zeer in eigen kring afzondert en afsluit van anderen, zoals sommige groepen dat zeer sterk doen. Hoewel de gebondenheid aan een kerk en bepaalde geloofsbelijdenis van grote waarde is en o.a. tot gevolg heeft dat men zich niet zo licht door allerlei stromingen van het ogenblik laat meeslepen, leidt ze ook tot een zekere engheid, die funeste gevolgen kan hebben.

Het wapen van de gemeente Ede stelt voor een vrijheidsbeeld, rustende op den bijbel en draagt het onderschrift hac Tuemur, hanc Nitimur.

Moge de bevolking van Ede, die reeds zolang zichzelf bestuurt en altijd een zekere vrijheid wist te bewaren, zich steeds de betekenis van het in haar wapen vervatte symbool bewust zijn en moge ze verder beseffen, dat samenwerking tussen al degenen die de overtuiging van andersdenkenden willen eerbiedigen, noodzakelijk is voor het behoud van deze vrijheid.

LITERATUUROPGAVE

HOOFDSTUK I A.

1. J. Lorié „De geologische bouw der Geldersche Vallei" Tijdschr. v. d. Academie v. Wetenschappen XIX 2e Sectie blz. 94-96.
2. Dr. F. J. Faber „Geologie van Nederland" 1933 blz. 350 en 355.
3. J. Lorié „De geolog. Bouw der G. V." A. v. W. XIX blz. 36.
4. Prof. J. van Baren „De Bodem" in „Gelderland" blz. 34.
5. Prof. J. v. Baren „Geologie van Nederland" blz. 586.
6. J. Lorié „De geolog. bouw der G. V." A. v. W. XIX blz. 82.
7. J. v. Baren „De bodem rondom Wageningen" in „Wageningen als woon- en studiestad" 1928 blz. 100.
8. M. H. Hartog „Landhuishoudkundige Beschrijving der Geldersche Vallei" Tijdschrift uitgegeven door de Ned. Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid 1866 blz. 80.
9. Dr. W. C. H. Staring „Overzicht der Nederlandsche Landbouw" 1870 blz. 38.
10. A. B. Wigman „Planten- en Dierenwereld" in „Wageningen als woon- en studiestad blz. 110.

HOOFDSTUK I B.

1. A. M. A. J. v. Asch v. Wijk „Proeve tot Verbetering van de Afwatering der Geldersche Vallei", 1832, blz. 7.
2. v. Asch v. Wijk „Proeve tot Verbetering enz." blz. 31.
3. M. H. Hartog „Landhuishoudkundige Beschrijving der Geldersche Vallei" T. v. d. Maatschappij v. Nijverheid 1866 blz. 89.
4. v. Asch v. Wijk „Proeve tot Verbetering enz." blz. 40.
5. „Geschiedenis van Ede" 1933 blz. 2.
6. J. Lorié „De Geldersche Vallei" A. v. W. XIII blz. 59.
7. v. Asch v. Wijk „Proeve tot Verbetering enz." blz. 7.
8. M. H. Hartog „Landhuishoudk. Beschr. enz." T. v. d. M. v. Nijverh. 1866 blz. 89.
9. Notulen van de Raad van Ede 1855 1890 1919.
10. De invloed van de waterafvoer op het Nederlandsche Landbouwbedrijf Directie v. d. Landbouw 1917.
11. Dr. D. Regeling „De stad der Tegenstellingen" blz. 18.
12. Rapport van de staatscommissie, ingesteld door den minister v. binnenl. zaken in 1927 over de wateronttrekking aan de Veluwe ten behoeve van de waterleiding van Amsterdam blz. 168.
13. A. v. Slichtenhorst „XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenisse" 1654 blz. 109.
14. Notulen van de Raad van Ede 1870 1913 1918.
15. v. Asch v. Wijk „Proeve tot Verbetering enz." blz. 7.
16. D. Verbeek en H. v. Gortel „De Geschiedenis der Neder Veluwe" I 1888, blz. 27.
17. D. Verbeek en H. v. Gortel „De Geschiedenis der Neder Veluwe" I blz. 24.
18. Rapport v. d. comm. inzake de wateronttrekking a. d. Veluwe blz. 136.

19. J. van Baren „De Bodem rondom Wageningen" in „Wageningen als woon- en studiestad" 1928 blz. 105.
20. Rapport v. d. comm. inzake de wateronttrekking a. d. Veluwe blz. 35 en 39.
21. Rapport v. d. comm. inzake de wateronttrekking a. d. Veluwe blz. 55 en 75.
22. Rapport v. d. comm. inzake de wateronttrekking a. d. Veluwe blz. 77 plaat XVII.

HOOFDSTUK I C.

1. Dr. H. Blink „Woeste Gronden, Ontginning en Bebossching in Nederland, voormaals en thans" 1919 blz. 19.
2. Geschiedenis van Ede 1933 blz. 2.
3. Gesch. van Ede 1933 blz. 3.
4. Gesch. van Ede 1933 blz. 27.
5. A. M. A. J. v. Asch v. Wijk „De Oude Loop der Eem" 1832 blz. 61 en 67.
6. D. Verbeek en H. v. Gortel „De Geschiedenis der Neder Veluwe" I blz. 51.
7. D. Verbeek en H. v. Gortel „De Gesch. der Ned. Vel." I blz. 95.
8. Gesch. van Ede blz. 51.
9. Gesch. van Ede blz. 131.
10. Notulen van de Raad van Ede 1837.
11. T. Pluim en H. v. Gortel „De Gesch. der Ned. Vel." III blz. 45.
12. A. v. Slichtenhorst „XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenisse" 1654 blz. 109.
13. Gesch. van Ede blz. 32.
14. T. Pluim en H. v. Gortel „De Gesch. der Ned. Vel." II blz. 27.
15. Gesch. van Ede blz. 197.
16. Dr. D. Regeling „De Stad der Tegenstellingen" blz. 4 en 5.
17. Statistiek der Gemeentefinanciën 1935. Begroting van de Gemeente Ede 1936.

HOOFDSTUK II A.

1. M. H. Hartog „Landhuishoudkundige Beschrijving der Geldersche Vallei" Tijdschrift uitgegeven door de Nederl. Maatschappij ter Bevordering der Nijverheid 1866 blz. 117.
2. Mr. L. A. J. W. Baron Sloet „Bijdragen tot de Kennis van Gelderland" 1853-55 blz. 99.
3. Geschiedenis van Ede blz. 194.
4. „ „ „ „ 95.
5. Dr. W. C. H. Staring „Overzicht van de Nederl. Landbouw" 1870 blz. 38.
6. Dr. W. C. H. Staring „Overzicht van de Nederl. Landbouw" 1870 blz. 45.
8. Dr. W. C. H. Staring „Overzicht van de Nederl. Landbouw" 1870 blz. 39.
8. Hartog „Landhuishoudkundige Beschrijving enz." blz. 103.
9. „ „ „ „ „ 121.

10. Hartog „Landhuishoudkundige Beschrijving enz." blz. 110.
11. „ „ „ „ „ 114.
12. Staring „Overzicht v. d. Ned. Landbouw" blz. 52.
13. Dr. A. Blonk „Fabrieken en Menschen" 1929 blz. 32.
14. Dr. H. Blink „Woeste Gronden, Ontginning en Bebossching in Nederland, voormaals en thans" 1929 blz. 32.
15. Staring „Overzicht van de Ned. Landbouw" blz. 24.
16. Sloet „Bijdragen tot de Kennis voor Gelderland" blz. 102.
17. „ „ „ „ „ 114.
18. T. Pluim en H. v. Gortel „De Geschiedenis van de Neder Veluwe" III 1890 blz. 107.
19. T. Pluim en H. van Gortel „De Geschiedenis van de Neder Veluwe" III 1890 blz. 121.

HOOFDSTUK II B.

1. Uitkomsten van de Volkstelling.
2. Geschiedenis van Ede 1933 blz. 196.
3. Notulen van de Raad van Ede 1870.
4. Ir. O. J. Cleveringa „Landbouw en Veeteelt" in „Gelderland" blz. 109.
5. Dr. T. v. d. Zee „De Friesche Boerencoöperaties in haar maatschappelijk verband" 1933 blz. 58.
6. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van de Landbouw 1931.
7. Verslagen v. d. Bond v. Aankoopvereenigingen in Gederland (B.A.G.).
8. Jaarboekje voor de Geldersche Vallei.
9. Notulen van de Raad van Ede.
10. C. G. J. A. v. Genderen Stort „Vereenigingsleven in de Landbouw" in „de Ned. Landbouw 1813-1913", R. H. Rijkens „Landbouwonderwijs" in „Ned. Landbouw 1813-1913".
11. Notulen van de Raad van Ede.
12. „ „ „
13. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van de Landbouw 1931.
14. Verslag van de Algem. Landbouwcursus van de G. O. M. v. Landb. te de Klomp.
15. T. v. d. Zee „De Friesche Boerencoöperaties" blz. 64.
16. „De Ned. Landbouw 1813-1913".
17. v. Genderen Stort „Vereenigingsleven in de Landbouw", Rijkens „Landbouwonderwijs".
18. S. Koenen „Schets van de Ontwikkeling v. h. landbbouwbedrijf op de klei en zavelgronden langs de Geld. IJssel" 1912.
19. T. v. d. Zee „De Friesche Boerencoöperaties" blz. 89.
20. Geschiedenis van Ede blz. 70.
21. Dr.J. Frost „Die Holländische Landwirtschaft" 1930 blz. 171.
22. Dr. J. P. Kruyt „De Onkerkelijkheid in Nederland" 1933 blz. 318.
23. T. v. d. Zee „De Friesche Boerencoöperaties" blz. 89.
24. De Neder-Veluwe 9 Mei 1929.
25. Dr. L. D. T. A. Venema „De Hooge Veluwe" blz. 78.
26. Dr. H. N. ter Veen „Brielle" M. en M. 1926 (blz. 270-290).
27. Verslagen van de B. A. G.
28. Verslag van de Gemeente Ede 1932. Mr. L. A. J. W. Baron Sloet „Bijdragen tot de Kennis van Gelderland" 1853-55 blz. 44-45.

29. „Schets van het Landbouwbedrijf op de Zandgrond" Dir. v. d. Landbouw 1912.
30. Verslagen en Mededeelingen v. d. Dir. v. d. Landbouw 1910.
31. Gegevens van de Directie van de Landbouw.
32. Mr. D. v. Blom „Boerenerfrecht" Economist 1915.
33. R. Dinger „Boerenbelangen".
34. Dr. D. Regeling „De Stad der Tegenstellingen" 1933 blz. 37-38.
35. Dr. H. Blink „Woeste Gronden, Ontginning en Bebossching in Nederland, voormaals en thans" 1929 blz. 110. „Ruilverkaveling" Dir. v. d. Landbouw 1925.
36. Regeling „De Stad der Tegenstellingen" blz. 46 en 48.
37. Uitkomsten der Landbouwtelling 1910.
38. Gegevens van de Dir. v. d. Landbouw.
39. Uitkomsten van de Landbouwtellingen.
40. „Schets van het Landbouwbedrijf op de Zandgrond."
42. Uitkomsten van de Landbouwtellingen.
42. Frost „Die Holländische Landwirtschaft" blz. 142.
43. De Bedrijfsuitkomsten van de Landbouw in het boekjaar 1931-32. Versl. en Meded. v. d. Dir. v. d. Landb. 1933.
44. De Bedrijfsuitkomsten van de Landbouw in het boekjaar 1934-35. Versl. en Meded. v. d. Dir. v. d. Landb. 1936.
45. De Bedrijfsuitkomsten van de Landbouw in het boekjaar 1934-35. Versl. en Meded. v. d. Dir. v. d. Landb. 1936.
46. Venema „De Hooge Veluwe" blz. 68.

HOOFDSTUK II C.

1. Handbuch der Kunstseideindustrie 1934.
2. Industrieën in Gelderland „Gelderland" blz. 707.
3. Collectieve Arbeidsovereenkomst tusschen de A.K.U. ter eenre zijde en de Ned. Ver. v. Fabrieksarbeiders(sters) enz. ter andere zijde.
4. Texeira de Mattos „Kunstzijdeindustrie, Ontwikkeling en Toekomst" blz. 20.
5. Texeira de Mattos „Kunstzijdeindustrie, Ontwikkeling en Toekomst" blz. 68.
6. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935.
7. „ „ „ „ Dr. E. Flügge „Kunstseideindustrie" 1936 blz. 48.
8. Dr. A. Blonk „Fabrieken en Menschen" 1929 blz. 85 e.v.
9. „Kunstseide und Kunstseideindustrie" Monatsberichten der Rotterd. Bankver. Oct. 1928.
10. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935.
11. Flügge „Kunstseideindustrie" 1936 blz. 49.
12. Flügge „Kunstseideindustrie" blz. 50.
13. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935.
14. Flügge „Kunstseideindustrie" blz. 50.
15. Algemeen Handelsblad 12-5-'33.
16. v. Os' Effectenboek I Binnenland blz. 491-92.
17. Publicatie van de Continentale Handelsbank N.V. te Amsterdam.
18. Market Letter 17 (24 Febr. 1936) van de Continentale Handelsbank.
19. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935 en 1937.
20. „ „ „

21. Market Letter 17 v. d. Continent. Handelsbank.
22. „ „ „
23. Algemeen Handelsblad 20-6-'34.
24. Flügge „Kunstseideindustrie" blz. 75.
25. „ „ 63.
26. Algemeen Handelsblad 12-5-'33.
26. „ „ 20-6-'34.
28. Flügge „Kunstseideindustrie" blz. 77.
29. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935.
30. Market Letter 17 v. d. Continent. Handelsbank.
31. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935.
32. Flügge „Kunstseideindustrie" blz. 80.
33. Algemeen Handelsblad 13-11-'36.
34. Dr. A. C. de Vooys „De Trek van de Plattelandsbevolking in Nederland" 1932 blz. 14.
35. Handbuch der Kunstseideindustrie 1935.
36. Blonk „Fabrieken en Menschen" blz. 187.
37. „ „ „ 135.
38. Dr. Hendrik de Man „Psychologie van het Socialisme" 1929 blz. 272.
39. E. A. Ross „Social Psychology" 1923 blz. 47.
40. Mr. Dr. S. R. Steinmetz „Inleiding tot de Sociologie" 1931 blz. 209.
41. Notulen van de Raad van Ede.
42. „ „ „
43. „ „ „
44. „ „ „
45. „ „ „

HOOFDSTUK II D.

1. De Geldersche Valleirand.
2. Geschiedenis van Ede blz. 198.
3. Mededelingen van de V.V.V. te Ede.

HOOFDSTUK III A.

1. Dr. J. Holwerda „Nederland's vroegste Geschiedenis" 1925 blz. 5 en 11.
2. Dr. J. Holwerda „Gelderland" blz. 128. Historische Atlas.
3. „ „ „ 123.
4. Holwerda „Ned. vroegste Gesch." blz. 98.
5. „ „ „ 113.
6. „ „ Kaart II.
7. „ „Gelderland" blz. 129-130.
8. „ „Ned. vroegste Gesch." blz. 230 en 285.
9. „De oudste Geschiedenis van Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden" blz. 41.
10. Dr. J. te Winkel „Korte Karakteristiek der Noordnederlandsche tongvallen" in Gallée „Het Boerenhuis in Nederland en zijne bewoners" 1908 blz. 116 en 117.
11. Joh. Winkler „Oud Nederland" 1888 blz. 58.
12. Prof. L. Bolk „De Bevolking van Nederland in hare Anthropologische Samenstelling" in Gallée „Het Boerenhuis in Nederland" blz. 139 Plaat LXIII.

HOOFDSTUK III B.

1. Mr. L. A. J. W. Baron Sloet „Bijdragen tot de Kennis van Gelderland" 1853-55 blz. 11.
2. Dr. H. Blink „Geschiedenis van de Boerenstand en de Landbouw" blz. 81.
3. Geschiedenis van Ede 1933 blz. 98.
4. Dr. H. Blink „Woeste gronden, Ontginning en Bebossching in Nederland voormaals en thans" 1929 blz. 28.
5. Blink „Geschiedenis van de Boerenstand enz." blz. 462.
6. Dr. A. E. Pleyte „De rechtstoestand der Marken in Nederland" 1879 blz. 25
7. Dr. A. E. Pleyte „De rechtstoestand der Marken in Nederland" 1879 blz. 252.
8. Dr. A. E. Pleyte „De rechtstoestand der Marken in Nederland" 1879 blz. 31.
9. Blink „Geschiedenis van de Boerenstand enz." blz. 470.
10. Buurtboek van Bennekom in Pleyte „De rechtstoestand der Marken in Nederland" blz. 217.
11. T. Pluim en H. v. Gortel „De geschiedenis der Neder Veluwe" III blz. 119.
12. D. Verbeek en H. v. Gortel „De geschiedenis der Neder Veluwe" I blz. 72.
13. Gesch. van Ede blz. 65.
14. Verbeek en v. Gortel „De gesch. der Ned. Vel." I blz. 68.
15. „ „ „ „ II „ 29.
16. Notulen van de Raad van Ede 1837 1851.
17. Blink „Geschiedenis van de Boerenstand enz." blz. 462.
18. Notulen van de Raad van Ede 1818.
19. Gesch. van Ede blz. 81, 98 en 117.
20. „ „ „ 52.
21. Verbeek en v. Gortel „Geschiedenis der Ned. Vel." II blz. 11.
22. Gesch. van Ede blz. 99.
23. Dr. A. Blonk „Fabrieken en Menschen" 1929 blz. 214.
24. Dr. I. J. Brugmans „De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw" blz. 120.
25. Notulen van de Raad van Ede 1832, 1847, 1857.
26. Brugmans „De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw" 1929 blz. 13.
27. Brugmans „De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw" 1929 blz. 37.
28. Gesch. van Ede blz. 187.
29. Notulen van de Raad van Ede.
30. Brugmans „De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw" blz. 128 en 132.

HOOFDSTUK III C.

1. Uitkomsten van de Volkstelling 1930.
2. P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology" 1929 blz. 572 en 571.

3. Dr. A. C. de Vooys „De Trek van de Plattelandsbevolking in Nederland" 1932 blz. 108.
4. Dr. H. N. ter Veen „Brielle" in „Mensch en Maatschappij" 2e Jaargan blz. 270-290.
5. P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology" blz. 344.
6. P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology blz. 361.
7. P. A. Barentsen „Gezinsleven in het Oosten van N. Brabant".

HOOFDSTUK III D.

1. Prof. L. Bolk „De Bevolking van Nederland in hare Anthropologische samenstelling" in Gallée „Het Boerenhuis in Nederland en zijne bewoners" 1908 blz. 139. Plaat LXIII.
2. Uitkomsten van de Volkstelling.
3. Verslag van de gemeente Ede.
4. Statistisch Jaarboek van de gemeente Amsterdam. Verslag van de gemeente Ede.
5. Uitkomsten van de Volkstelling.
6. „ „ „
7. Uitkomsten van de Beroepstelling.
8. Statistiek van de Sterfte.
9. Statistiek van de Inkomstenbelasting 1927.
10. Statistiek van de Loop der Bevolking.
11. „ „ „
12. Dr. L. D. T. A. Venema „De Hooge Veluwe" blz. 120.
13. Dr. A. C. de Vooys „De Trek van de Plattelandsbevolking in Nederland" Kaart III.
14. Dr. A. C. de Vooys „De Trek van de Plattelandsbevolking in Nederland" Kaart II.
15. Uitkomsten van de Beroepstelling.
16. de Vooys „De Trek van de Plattelandsbev. in Nederland" blz. 140.
17. Gegevens uit het Bevolkingsregister.
18. Uitkomsten van de Volkstelling.
19. „ „ „
20. „ „ „

HOOFDSTUK III E.

1. Uitkomsten van de Volkstelling.
2. Dr. L. D. T. A. Venema „De Hooge Veluwe" blz. 113.
3. Gegevens uit het Bevolkingsregister.
4. Dr. J. P. Kruyt „De Onkerkelijkheid in Nederland" 1933 blz. 109 en 220.
5. Uitkomsten van de Volkstelling.
6. Gegevens uit het Bevolkingsregister.
7. Geschiedenis van Ede 1933 blz. 91.
8. Uitkomsten van de Volkstelling.
9. Gegevens uit het Bevolkingsregister.
10. Gesch. van Ede blz. 142.
11. E. Boekman „Verspreiding van de Joden over Nederland" M en M. Mei 1934.

12. Gesch. van Ede blz. 141.
13. „ „ „ 167.
14. D. J. v. d. Ven „Inleiding tot de studie der Geldersche folklore" in „Gelderland" blz. 252.
15. Kruyt „De Onkerkelijkheid in Nederland" blz. 214.
16. Notulen van de Raad van Ede.
17. „ „ „
18. „ „ „
19. Verslag van de Algemene Synode van de Ned. Herv. Kerk.
20. „ „ „ „
21. Neder-Veluwe 12 Dec. 1934.
22. Groot Ede 2 Febr. 1934.
23. Kruyt „De Onkerkelijkheid in Nederland" blz. 111.
24. Statistiek der Gemeenten. (Statistisch overzicht der verkiezingen.). Groot Ede Juni 1935.
25. Gegevens uit het Bevolkingsregister.
26. „ „ „
27. Uitkomsten van de Volkstelling 1930.
28. Gegevens uit het Bevolkingsregister. Groot Ede Juni 1935.
29. Verslag van de Gemeente Ede.
30. Notulen van de Raad van Ede 1920.
31. „ „ „ 1927.
32. Begroting van de Gemeente Ede 1936. Statistiek van de Gemeente financiën 1935.
33. Edesch Nieuwsblad 7 Sept. 1935.
34. Begroting van de Gemeente Ede 1936.
35. Maandschrift van het Centraal Bureau van de Statistiek. Jaargang 1934 VIII blz. 1213.
36. Jaarverslag over 1935 van de coöperatieve verbruiksvereeniging „De Toekomst".
37. Groot Ede 18 Oct. 1935.
38. Gesch. van Ede blz. 185.
39. „ „ „ 188.
40. Verslag van de gemeente Ede 1932.
41. Dr. A. A. A. Verbraeck „Het Westland" 1933 blz. 118.
42. E. Verschoor en H. Walther „Geschiedenis der Vakbeweging in Gelderland", „Gelderland blz. 737.
43. Verslag van de gemeente Ede.
44. Edesch Nieuwsblad 12 Dec. 1936.
45. Groot Ede 2 Febr. 1934.
46. Verbraeck „Het Westland" blz. 195 Dr. A. Blonk „Fabrieken en Menschen" 1929 blz. 357.

HOOFDSTUK III F.

1. Notulen van de raad van Ede 1917.
2. „ „ „ 1936.
3. Gegevens van het Centraal Bureau van de Statistiek.
4. Verslag van de gemeente Leiden. Criminele Statistiek van Nederland over 1931.
5. Verslagen van de Algemene Synode der Ned. Herv. Kerk.

6. Dr. A. A. Verbraeck „Het Westland" 1933 blz. 197.
7. Verslag van de gemeente Ede. Criminele Statistiek van Nederland. Verbraeck „Het Westland" blz. 197.
   Verslag van de gemeente Leiden.
   Statistisch Jaarboek der gemeente Amsterdam.
8. Statistisch Jaarboek der gemeente Amsterdam.
9. P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology" blz. 384.
10. P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology" blz. 373.
11. P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology" blz. 394.
12. Verbraeck „Het Westland blz. 147.

STELLINGEN.

I.

Het is onjuist dat de plattelandsbevolking in het algemeen een idealistischer en minder egoïstische politiek voert dan de stadsbevolking.
(P. Sorokin and C. Zimmerman „Principles of Rural-Urban Sociology" 1929 blz. 475).

II.

De burenhulp is in sommige streken van Nederland nog steeds van betekenis.

III.

Het is kortzichtig van de Edese boeren geen of weinig gebruik te maken van de verbruikscoöperatie.

IV.

Het is gewenst dat de regering de bevolking en speciaal de boerenbevolking, beter voorlicht over de crisismaatregelen en de overwegingen die haar tot het nemen van deze maatregelen hebben geleid.

V.

De mening van mej. Dr. Venema over de geringe betekenis van de vestigingsoverschotten voor de bevolkingstoename van de Veluwse gemeenten is niet juist. De vestigingsoverschotten hebben voor Ede en enkele andere Veluwse gemeenten meer betekenis gehad dan in de studie „De Hoge Veluwe" aangegeven wordt.
(Dr. L. D. T. A. Venema „De Hoge Veluwe" blz. 120).

VI.

Het is gewenst dat de gemeente Ede in ruimere mate dan tot nu toe, terreinen met natuurschoon aan bebouwing onttrekt en tevens zorgt dat deze terreinen vrij toegankelijk blijven.

VII.

De Franse revolutie maakte de Franse boeren niet algemeen tot bezitters van de door hen bewerkte bodem, bracht geen algemeen kleingrondbezit.

VIII.

De Europese kolonie op Kisar bewijst niet dat kolonisatie van blanken die handenarbeid verrichten, met goed gevolg in de tropen mogelijk is.

IX.

De theorie van Graebner, volgens welke het animisme alleen betekenis heeft bij de moederrechtelijke volken, is onwaarschijnlijk.

(F. Graebner „Das Weltbild der Primtiven" 1924, blz. 33–47).

X.

In verschillende leerboeken der aardrijkskunde voor middelbare scholen wordt de invloed die het kleingrondbezit, in het bijzonder in Frankrijk, op het peil van de landbouw uitoefent, te gunstig voorgesteld.

(B. A. Kwast „Beknopt Leerboek der Aardrijkskunde voor Burgerscholen enz." 11e Druk blz. 99).

(F. M. Gescher „Kennis van Land en Volk" I. 2e Druk blz. 80).